

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҶОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ РҶДАКӢ

Ба ҳукуқи дастнавис

ТДУ: 809. 155.0

ТКБ: 81.2 Тоҷ

Г-81

ГУЛОВА МАЪМУРА НУРОВНА

НОМИ РУСТАНИҶО ДАР ЛАҶҶАҶОИ НОҶИЯИ АЙНӢ:
ҶАНБАҶОИ ЛУҶАВӢ-МАЪНОӢ ВА СОҶТОРӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӢ

Роҳбари илмӢ:

номзади илми филология

Носиров Сабур Музаффарович

Душанбе - 2023

МУНДАРИЧА

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-11
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	12-21
БОБИ I. АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЌИШИ НОМИ РУСТАНИҶО.....	22-44
1.1. Мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ ва масъалаҳои назарии он...	22-26
1.2. Мафҳуми калимаҳои хоси лаҳча ва масъалаҳои назарии он..	26-33
1.3. Мафҳумҳои гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ва гурӯҳи мавзӯӣ.....	33-36
1.4. Номи рустаниҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси мавзуии таркиби луғавӣ..	36-41
1.5. Хусусиятҳои асосии номгузории калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо.....	41-44
БОБИ II. ТАҲЛИЛИ КАЛИМАҶОИ ИФОДАКУНАНДАИ НОМИ РУСТАНИҶО АЗ НИГОҶИ МАЪНО.....	45-124
2.1. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони маҳаллӣ...	45-48
2.1.1. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадори маҳаллӣ.	48-68
2.1.2. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамари маҳаллӣ..	68-81
2.2. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳои маҳаллӣ.....	81-89
2.3. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй...	89-104
2.4. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёӣ.....	105-110
2.5. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавоти маҳаллӣ..	110-116
2.6. Таҳқиқи маншай калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо...	117-119
2.7. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар осори адибони минтақаи омӯзиш.....	119-124
БОБИ III. ТАҲЛИЛИ КАЛИМАҶОИ ИФОДАКУНАНДАИ НОМИ РУСТАНИҶО АЗ НИГОҶИ СОҲТОР.....	125-150
3.1. Калимаҳои сода.....	126-130
3.2. Калимаҳои сохта.....	130-138

3.3.	Калимаҳои мураккаб.....	139-142
3.3.1	Калимаҳои мураккаби навъи омехта.....	142-144
3.4.	Ибораистилоҳҳо	144-150
	ХУЛОСАҲО.....	151-155
	ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ	
	НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ	155-156
	РҶҲАТИ АДАБИЁТ.....	157-170
	НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕР-	
	ТАТСИЯ.....	171
	ЗАМИМА: ФАРҲАНГИ МУХТАСАРИ ЛЕКСИКАИ	
	МАРБУТ БА ОЛАМИ НАБОТОТИ НОҲИЯИ АЙНӢ...	172-180

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО

Номи маҳалҳо:

1. <i>Анз.</i> – Анзоб	31. <i>Пет.</i> – Пете
2. <i>Ваш.</i> – Вашан	32. <i>Пин.</i> - Пинйон
3. <i>Веш.</i> - Вешаб	33. <i>Пиш.</i> – Пишанза
4. <i>Вешк.</i> – Вешканд	34. <i>ПМ.</i> - Пойи Мазор
5. <i>ВМ.</i> - Варзи Манор	35. <i>Пох.</i> - Похут
6. <i>Вт.</i> - Вота	36. <i>Пут.</i> - Путхин
7. <i>ГБ.</i> - Гузари Бод	37. <i>Раб.</i> – Работ
8. <i>Фаб.</i> – Фабируд	38. <i>Рр.</i> – Рарз
9. <i>Дд.</i> – Дардар	39. <i>Рев.</i> - Ревад
10. <i>Др.</i> - Дарғ	40. <i>Рем.</i> – Ремон
11. <i>Дич.</i> – Дичик	41. <i>Санг.</i> – Сангистон
12. <i>Ёв.</i> - Ёвон	42. <i>Сар.</i> - Саратоқ
13. <i>Зер.</i> -Зеробод	43. <i>Сарв.</i> – Сарвода
14. <i>Зинд.</i> - Зиндакон	44. <i>Так.</i> - Такфон
15. <i>Зос.</i> – Зосун	45. <i>Тд.</i> – Туда
16. <i>Иск.</i> - Искодар	46. <i>Тум.</i> – Тумин
17. <i>Исп.</i> - Испағн	47. <i>Урм.</i> - Урметан
18. <i>Каз.</i> - Каздон	48. <i>Ут.</i> – Утоғар
19. <i>Кан.</i> – Канте	49. <i>Фат.</i> – Фатмев
20. <i>Км.</i> – Кум	50. <i>Фатм.</i> - Фатмовут
21. <i>Кум.</i> -Кумарғ	51. <i>Хайр.</i> – Хайробод
22. <i>Кур.</i> – Курӯд	52. <i>Хуш.</i> – Хушекат
23. <i>Мад.</i> – Мадм	53. <i>Ҳай.</i> – Ҳайронбед
24. <i>Марғ.</i> – Марғеб	54. <i>Чор.</i> – Чоре
25. <i>Марғз</i> – Марғзор	55. <i>Шам.</i> - Шамтуч
26. <i>Марз.</i> - Марзич	56. <i>ШБ.</i> - Шаватки Боло
27. <i>Махш.</i> – Махшеват	57. <i>ШП.</i> - Шаватки Поён
28. <i>Нарв.</i> – Нарват	58. <i>Шурм.</i> – Шурмашк
29. <i>Новд.</i> – Новдонак	
30. <i>Пас.</i> – Пасруд	

КОА- Комиссияи олии аттестатсионӣ

АМИТ – Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

ва ғ.-ғайра

ва диг. – ва дигарон

МУҚАДДИМА

Кори диссертационӣ ба таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаҳои он маҳсули давраҳои гуногуни таърихи ташаккулу такомули ҳар як халқу миллати соҳибзабон ва инъикосгари рӯйдодҳои иқтисодиву сиёсӣ ва илмиву фарҳангии ҷомеаи он мебошад. Дар натиҷаи таҳқиқи амиқи баъзе вожаҳо, ҷанбаҳои мухталифи ҳаёти моддиву маънавии ин ё он халқ ё гурӯҳи этниқиро метавон муайян намуд. Таҳқиқи вожаҳо дар ҳалли бисёр муаммоҳои илми забоншиносӣ низ нақши муассир дошта метавонад.

Забоншиноси маъруфи тоҷик Р. Ғаффоров дар муқаддимае, ки ба “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” навиштааст, вобаста ба аҳамияти омӯзиши таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гуфтааст: “Воқеан ҳам, дар шеваҳо бисёр калимаҳое мавҷуданд, ки барои омӯхтани таърихи забон, равшан кардани баъзе аз ғӯшаҳои торики таърихи инкишофи он кумак мерасонанд, қисме аз калимоти шевагӣ дар роҳи муайян кардани таърихи халқи мо, мавзӯҳои сукунати вай дар марзаҳои хеле паҳновар, тарзи зиндагӣ, аҳволи маишӣ ва маданияти он дар гузашта ба сифати як бурҳон ва санади боэътимод хизмати шоистаеро адо хоҳанд кард” [161. 10-11].

Воқеан, лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ арзишмандтарин ёдгори пешиниёну гузаштагони мо мебошанд ва ҳар гуна талош дар самти омӯзиши онҳо гоме аст дар масири омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни таърихи ин миллат ва тақвияту ҳифз ва пӯёии забони он, ки муҳимтарин василаи эҷоди ваҳдат ва ҳамдилии мардуми сарзамин ба ҳисоб меравад.

Ҳамин аст, ки дар бахши лаҳҷашиносии илми забоншиносии тоҷик солҳои охир ба масъалаи омӯхтани таркиби луғавии лаҳҷаҳо диққати махсус дода мешавад.

Аз давраи оғози омӯзиши васеи луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, ки ба солҳои панҷоҳуми қарни гузашта рост меояд, то ба имрӯз таркиби луғавии якҷанд лаҳҷаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои Хучанд [3],

Исфара [52], Қаротегин [30], Панҷакент [40], Конибодом [104], Мастчоҳ [141], Даштиҷум [23], Тагнов [16], тоҷикони Чирчиқ [32] ва ғайра ба таври алоҳида мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Баъзе аз муҳаққиқони лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла муҳаққиқи лаҳҷаҳои Мастчоҳ А. Л. Хромов [123], муҳаққиқи лаҳҷаи ҳардурӣ Ш. Эшнӣёзов [147], муҳаққиқи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Китоб М. Маҳмудов [54], муҳаққиқи лаҳҷаҳои тоҷикони атрофи Андичон Ҷ. Мурватов [60], муҳаққиқи лаҳҷаи Қаратоғ Л. В. Успенская [115], муҳаққиқи лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Бойсун Х. Ҳамроқулов [128], муҳаққиқи лаҳҷаи эронӣҳои Бухоро С. Носиров [73] ва дигарон дар таҳқиқоти ба лаҳҷаҳои мазкур бахшидаи худ ба бахши лексика боби алоҳида ҷудо намуда, паҳлуҳои ҷудогонаи таркиби луғавии лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқашонро ба таври фишурда мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Донишмандони тоҷик Ғ. Ҷӯраев ва С. Раҳматуллозода дар заминаи лексикаи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ асарҳои арзишманди илмӣ таълиф намудаанд [134; 119].

Баъзе масъалаҳои назариявӣ ва амалии марбут ба луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар таълифоти ҷудогонаи забоншиносони ватаниву хоричӣ, аз ҷумла В. С. Расторгуева, А. Л. Хромов, Р. Л. Неменова, А. В. Успенская, Ю. И. Богорад, А. З. Розенфелд, Р. Ғаффоров, Л. Бузургзода, Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, С. Раҳматуллозода, М. Эшнӣёзов, М. Маҳмудов, М. Маҳадов, Б. Бердиев, Т. Мақсудов, Ҷ. Мурватов, Ҳ. Ҳамроқулов, С. Атобуллоев, Б. Олимҷонов, Н. Гадоев, С. Мирзоев, С. Носиров, Б. Алиев, М. Қаҳҳоров, Б. Тӯраев, Ф. Убайдов, М. Кабилов, М. Ҳалимова, Х. Вазирова, З. Зайниддинова, Х. Бурҳонова, И. Сулаймонов, Г. Шарифова, С. Юсупова ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд.

Бо вучуди ин, лексикаи теъдоди зиёди лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ханӯз ба таври мукамал омӯхта нашудааст, ки лексикаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз ҷумлаи онҳост.

Бояд гуфт, ки лексикаи шеваҳои ноҳияи Айнӣ аз чанд ҷиҳат ҷолиб ва қобили таваҷҷуҳи махсус аст.

Якум, ин ки ноҳия дар гузашта яке аз минтақаҳои суғднишин буд ва дар гуфтори мардумони он лексикаи суғдӣ бештар маҳфуз мондааст, зеро мувофиқи маълумотҳо, агар лаҳҷаҳои суғдӣ дар шаҳрҳои марказии Осиёи Миёна ва атрофи онҳо то асри X арзи вучуд карда бошанд, дар Болооби Зарафшон то асрҳои XII-XIV боқӣ мондаанд ва фақат пас аз асри XIV ҷойи онҳоро забони тоҷикӣ фаро гирифтааст.

Дуюм, ин ки дар таркиби луғавии шеваҳои ноҳияи мавриди назар калимаҳои классикӣ, яъне воҳидҳои луғавие, ки бо гузашти рӯзгор аз забони адабӣ хориҷ шудаву дар лаҳҷаҳо боқӣ мондаанд, зиёд ба назар мерасанд.

Сеюм, дар ноҳияи Айнӣ, чун дар Кӯҳистони Мастҷоҳ ва баъзе аз навоҳии кӯҳистон, таркиби миллии аҳоли ягона аст. Дар ин минтақаи кишвар танҳо тоҷикон зиндагӣ ба сар мебаранд ва мардум бо забонҳои дигар, хусусан, бо забону лаҳҷаҳои туркӣ ва русӣ танҳо берун аз ҳудуди ноҳия дучор меояд.

Дар раванди омӯзиши забони тоҷикиву лаҳҷаҳои он ба назар гирифтани масъалаҳое, ки дар боло ёдрас шудем, хеле муҳим мебошанд. Вобаста ба муҳимияти масъалаҳои мазкур, донишмандони ватаниву хориҷӣ борҳо изҳори андеша намудаанд. Аз ҷумла, шарқшиноси маъруф В. А. Лившиц дар хусуси раванди таъсири забони суғдӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ изҳори назар намуда, таъкид менамояд, ки барои амиқ омӯختани ин масъала омӯзиши луғати лаҳҷаҳои водиҳои Зарафшону Қашқадарё ва мурағаб сохтани луғатномаҳои лаҳҷавии ин минтақаҳо зарур аст [50. 33].

Устод Садриддин Айнӣ дар бораи муносибати забони адабӣ ва лаҳҷаҳо сухан ронда, ба ҳолӣ набудани лаҳҷаҳои шаҳрҳои Самарқанд ва Уротеппаву Хучанд аз таъсири забони узбекӣ ишора менамояд ва дар бораи ба истилоҳи ҳудаш “забони кӯҳистони тоҷик” қайд мекунад, ки “забони кӯҳистони тоҷикии форсии сода, аз такаллуфоти эронӣ ҳолӣ, бо луғатҳои арабии ношунида хилт наёфта ва ба сарфу наҳви форсӣ мувофиқ аст. Ин гуна забон аз Фалғар, Мастҷоҳ гирифта, то Қаротегину Дарвоз маъмул ва ҳамафаҳм аст” [126. 56].

Таркиби луғавии шеваҳои ноҳияи Айнӣ, чун ҳар як лаҳҷаи дигари забони тоҷикӣ, аз қабатҳои гуногуни луғавӣ иборат мебошад, ки яке аз онҳоро луғати марбут ба олами наботот ташкил медиҳад.

Ноҳияи Айнӣ аз минтақаҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ аст, олами набототи он ниҳоят бой ва рангин мебошад, вале мувофиқи маълумоти мутахассисони соҳаи рустанипарварӣ, мутаассифона, бо сабабҳои гуногун, аз ҷумла, ҷангалбурии аз меъёр зиёди мардум, ба миқдори зиёд ва нодуруст ҷамъоварӣ намудани рустаниҳои доругиву ғизоӣ, алафдаравии пеш аз муҳлат, нодуруст ҷаронидани ҷорво ва ғайра майдони сабзиши баъзе рустаниҳо кам гардидаанд ва қисме аз рустаниҳо ҳатто ба дараҷаи нестӣ расидаанд [170].

Бинобар ин, мо тасмим гирифтаем, ки таркиби луғавии ноҳияи мавриди назарро маҳз дар мисоли калимаҳои ифодакунандаи номи наботот мавриди таҳқиқ қарор диҳем.

Муҳимияти мавзӯ дар он ифода меёбад, ки он ҳанӯз мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст ва ин таҳқиқот барои анҷоми таҳқиқотҳои бунёдӣ дар заминаи луғати лаҳҷаҳои гурӯҳи мобайнии забони тоҷикӣ маводи арзишманди илмӣ дода метавонад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Омӯзиши шеваҳои ноҳияи Айнӣ соли 1926 бо Экспедитсияи осиеимиёнагии Академияи илмҳои ИҶШС таҳти роҳбарии профессор И. И. Зарубин оғоз ёфта буд.

Ҳайати кории экспедитсия дар баробари минтақаҳои дигари тоҷикнишини Осиеи Миёна, ҳудуди имрӯзаи ноҳияи Айниро мавриди омӯзиши этнологӣ қарор дода, вобаста ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти моддиву маънавӣ, аз ҷумла, забони мардуми ин минтақа маводи ғаровоне ҷамъоварӣ намуданд.

Соли 1927 И. И. Зарубин доир ба натиҷаҳои кори экспедитсия бо номи “Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года” мақолае ба ҷоп расонд [24].

Дар қисми марбут ба забоншиносии мақолаи мазкур И. И. Зарубин дар бораи баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологиву синтаксисии

забони тоҷикӣ ба таври умумӣ маълумот дода, бевосита дар бораи лаҳҷаҳои Фалғар (имрӯза ноҳияи Айнӣ) дар мисоли талаффузи калимаҳои дарун, берун ва буд танҳо ба ҳодисаи мувофиқати ў-и лаҳҷаҳои Фалғари поён ба и-и лаҳҷаҳои Фалғари боло ишора намуда, зоҳиран лаҳҷаҳои минтақаро ба ду гурӯҳ чудо намудааст: лаҳҷаҳои Фалғари боло ва лаҳҷаҳои Фалғари поён [24. 360].

Маълумоти И. И. Зарубин дар бораи шеваҳои Фалғар ниҳоят кӯтоҳ бошад ҳам, нахустин маълумоти илмӣ дар бораи лаҳҷаҳои мавриди назар ба ҳисоб меравад.

Соли 1930 донишманди рус М. С. Андреев дар рисолаи худ “Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров” дар заминаи маълумоте, ки дар шаҳри Тошканди Ҷумҳурии Узбекистон тариқи пурсиш ва санҷиш аз донишҷӯи Институти тоҷикии маорифи шаҳри Тошканд, намояндаи деҳаи Рарзи ноҳияи Айнӣ Ҳусейн Қудрат гирифта буд, дар бораи баъзе хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологии лаҳҷаҳои Фалғар маълумот додааст [5].

Соли 1957 Пажӯҳишгоҳи забони АИ ИҶШС забоншинос А. А. Керимоваро барои омӯзиши шеваҳои деҳоти алоҳида ба ноҳияи Айнӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон фиристод ва номбурда деҳаи Рарзи ноҳияро маҳалли асосии омӯзиш қарор дода, дар заминаи маводи аз ин деҳа ҷамъовардаи худ бо номи “Особенности говора кишлака Рарз” мақолаи арзишманде навишта, ба ҷоп расонид, ки дар охири он ибораву ҷумлаҳои шевагии аз нутқи сокинони деҳа навиштааш замима гардидаанд [41].

Муаллиф дар ин мақола муҳимтарин хусусиятҳои фонетикӣ ва морфологии шеваи мавриди омӯзишро ба тафсил тасвир намуда, дар бобати лексикаи шева ба қайдҳои мухтасар иктифо варзидааст. Вобаста ба хусусиятҳои лексикӣ шеваи номбурда, аз ҷумла қайд кардааст, ки дар таркиби луғавии шеваи деҳа ҳам унсурҳои луғавии хоси лаҳҷаҳои ҷануб ва ҳам унсурҳои луғавии хоси лаҳҷаҳои шимол ба мушоҳида мерасанд. Дар идомаи ҳамин мулоҳиза, муаллиф ҳамчунин, қайд менамояд, ки дар захираи

луғавии шеваи деҳаи мазкур иқтибосҳои узбекӣ нисбатан камтар ва баръакс, иқтибосҳои арабӣ бештар мушоҳида мешаванд [41. 41].

Бояд гуфт, ки дар бораи баъзе хусусиятҳои шеваҳои ноҳияи Айнӣ дар таълифоти ба омӯзиши забони яғнобӣ ва лаҳҷаҳои болооби Зарафшон бахшидаи профессор А. Л. Хромов, аз ҷумла, дар мақолаҳои “Согдийские слова в говорах таджикского языка” [124] ва “О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верхнего Зерафшана” [125] ва дар таҳқиқоти марбут ба забони яғнобӣ анҷомдодаи забоншиносони тоҷик, аз ҷумла дар рисолаҳои С. Мирзоев “Лексикаи забони яғнобӣ” [59], Б. Алиев “Лексикаи этнографии забони яғнобӣ” [2], Б. Тӯраев “Микротопонимияи водии Яғноб” [113] маълумотҳои илмӣ судманд дода шудааст.

Аз таҳқиқотҳои, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи сохти морфологии шеваҳои ноҳия бахшида шудаанд, мақолаи лаҳҷашиноси тоҷик С. М. Носиров “Нидои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагони хонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар”-ро метавон номбар кард [75].

Мақолаҳои забоншинос С. М. Носиров “Мақоми иқтибосҳои туркӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Фалғар” ва “Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ” аз ҷумлаи таълифоте мебошанд, ки бевосита ба масъалаи хусусиятҳои лексикӣ шеваҳои ноҳияи Айнӣ ихтисос дода шудаанд. Дар мақолаҳои мазкур масъалаҳои мақоми вожагони туркӣ дар таркиби луғавии шеваҳои ноҳияи Айнӣ ва муносибати байни шеваҳои ноҳияи Айнӣ ва забони адабиёти давраи классикӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллиф вобаста ба масъалаҳои мавриди омӯзиши худ андешаҳои ҷолиб ва муътамад баён доштааст [74; 76].

Ҳамин тариқ, лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз ҷумлаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мебошанд, ки сохти грамматикӣ, баҳусус, таркиби луғати он мавриди таҳқиқи махсус қарор нагирифтааст ва ин рисола метавонад барои дар оянда анҷом додани таҳқиқотҳои бунёдӣ дар заминаи ин

лаҳча роҳ боз намояд ва дар ихтиёри забоншиносии тоҷик маводи пурарзиш вогузор созад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Лаҳчаҳо яке аз шохаҳои муҳимми ҳар як забони миллӣ ба шумор мераванд ва далелҳои, ки дар таҳқиқоти лаҳчашиносӣ зикр мешаванд, ба ҳалли муаммоҳои бисёр масъалаҳои забонӣ мусоидат менамоянд. Ҳамин аст, ки таҳқиқи лаҳчаҳо, хусусан, омӯзиши таркиби луғавии онҳо бояд аз вазифаҳои муҳимми илми забоншиносӣ доништа шавад. Таълиму таҳқиқи лаҳчаҳо чузъи муҳимми барномаҳои таълимии ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақшаҳои илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ ба ҳисоб мераванд.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии диссертатсия аз таҳлилу таҳқиқи фарогир ва тавзеҳии илмии вижагиҳои забони вожағони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, таснифу гурӯҳбандии луғавию маъноӣ ва мавзуии вожағони мавриди таҳқиқ бо назардошти мушаххас намудани ҳудуди густариши онҳо иборат мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Таҳқиқоти мазкур нисбат ба таҳлили мавзӯҳои лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ равшанӣ меандозад, ки барои ба ҳадафҳои дарпешгузошташуда иҷрои вазифаҳои зеринро тақозо менамояд:

- ошноӣ бо шароити ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои таърихиву этнографии минтақаи мавриди омӯзиш;

- чамъоварӣ, гурӯҳбандӣ ва ҳифзи вожағони ифодакунандаи номи рустаниҳо аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ;

- муайян намудани роҳҳои пайдоиш ва рушди вожағони ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш чамъ оварда шудаанд;

- муайян намудани ҳудуди паҳншавӣ ва дараҷаи истифодаи вожағони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар дохили лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш;

- муайян намудани сохтори вожағони ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои минтақаи мавриди омӯзиш;

- муқоисаи баъзе падидаҳои лексикологии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсияро воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ аз таҳлили хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва сохтории воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ иборат мебошад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Зимни таҳқиқи диссертатсия пажӯҳишу таҳқиқот, осори илмии олимони забоншиноси маъруфи ватаниву хориҷӣ,

аз ҷумла В. С. Расторгуева, Б. Ниёзмуҳаммадов, И. М. Оранский, М. Н. Боголюбов, А. А. Керимова, А. Л. Хромов, Л. В. Успенская, Л. С. Пейсиков, И. И. Зарубин, А. З. Розенфелд, А. В. Калинин, Ф. П. Филин, Н. М. Шанский, Л. Н. Киселева, Е. К. Молчанова, Б. Ниёзмуҳаммадов, Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, Л. Бузургзода, Ғ. Ҷӯраев, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймуддинов, С. Назарзода, С. Раҳматуллозода, М. Султонов, О. Қосимов, Д. Хочаев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Маҳмадҷонов, Ҳ. Ҳамроқулов, М. Эшниёзов, М. Маҳмудов, Б. Саъдуллоев, Ҷ. Мурватов, Б. Бердиев, Т. Мақсудов, М. Маҳадов, С. Мирзоев, Б. Тӯраев ва дигарон, ки ба масъалаҳои муҳимми забоншиносӣ, бахусус қисми шевашиносии он бахшида шудаанд, асоси назариявӣ ва методологии таҳқиқ маҳсуб мешаванд.

Ҳамчунин, зимни муқоисаи ин ё он падидаи лексикии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ аз фарҳангҳои мавҷудаи лаҳҷавӣ, аз ҷумла “Таджикско-русский диалектный словарь” [85], “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” [160], “Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” [161], “Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева” [168] ва маводи корҳои таҳқиқотие, ки вобаста ба лексикаи лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ анҷом дода шудаанд, истифода шудааст.

Дар диссертатсия зиёда аз 800 воҳиди луғавии ифодакунандаи номи олами наботот ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, ки дар гуфтори мардумони ноҳияи Айнӣ истифода мешаванд, мавриди баррасиву таҳлил қарор гирифтааст.

Асосҳои методологӣ ва методҳои таҳқиқ. Диссертатсия асосан, ба усули тасвирӣ-синхронӣ асос ёфтааст, вале барои муқоиса ва муайян намудани ҳудуди паҳншавии баъзе падидаҳои лексикологӣ усулҳои муқоисавӣ ва забонӣ-ҷуғрофиёӣ низ истифода гардидаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси маводи фаровоне, ки дар давраи сафарҳои илмӣ ба ноҳияи Айнӣ солҳои 2015-2022 аз ҷониби муаллиф чамъ оварда шудаанд, таълиф гардидааст.

Дар таълифи диссертатсия, инчунин, аз картотекаҳои бахши лаҳчашиносӣ ва маводи хазинаи бисёр ғании Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ истифода гардидааст.

Зимни муқоисаи ин ё он падидаи лексикии лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ бо лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ аз фарҳангҳои мавҷудаи лаҳчавӣ ва маводи корҳои таҳқиқотӣ, ки вобаста ба лексикаи лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ анҷом дода шудаанд, истифода шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқ. Навгони илмӣ диссертатсия дар он ифода меёбад, ки он ба таҳқиқи монографии вижаи лексикаи яке аз лаҳчаҳои ҳанӯз омӯхтанашудаи забони тоҷикӣ - лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ бахшида шудааст. Дар диссертатсия дар заминаи лаҳчаҳои ноҳия пайдоишу рушд, ҳудуди паҳншавӣ ва қолабҳои калимасозии вожагони ифодакунандаи номи рустаниҳо муайян карда шудаанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот дар хазинаи луғавии лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ ҳиссаи калонро ташкил медиҳанд;

- дар байни лексикаи марбут ба олами набототи лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои умумихалқӣ ниҳоят зиёд мебошанд. Дар баробари ин, бисёр воҳидҳои луғавие низ ҷой доранд, ки истифодашон лаҳчаҳои ноҳияро аз баъзе лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ фарқ мекунонд;

- дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот унсурҳои қадима ва субстрати суғдӣ зиёд ба мушоҳида мерасанд;

- дар миёни лексикаи марбут ба олами набототи лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде ба мушоҳида мерасанд, ки истеъмолашон лаҳчаҳои мавриди назарро ба лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ наздик менамоянд;

- дар лаҳчаҳои мавриди омӯзиш, агар як қисми воҳидҳои луғавии марбут ба олами наботот танҳо хусусияти номбаркунӣ дошта бошанд, қисми дигарашон ин ё он аломат, хусусият ё нишони зоҳирии предметро дар худ таҷассум менамоянд;

- дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтон, буттаҳо ва зироатҳо таносуби миқдории калимаҳои сода ва дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо ва анвои меваи дарахтони мевадор таносуби миқдории калимаҳои сохта бештар мебошад;

- калимаҳои сохтае, ки дар ифодаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба кор бурда мешаванд, аз бобати таркиби лексикӣ-морфологӣ гуногун мебошанд. Дар байни онҳо калимаҳое, ки ба воситаи пасвандҳои **-ак** ва **-и** сурат ёфтаанд, бартарӣ доранд;

- дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот калимаҳои мураккаб ва калима-истилоҳҳои иборагӣ низ мақоми махсус доранд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки дар он хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохтори таркиби луғавии яке аз лаҳҷаҳои ҳанӯз омӯختанашудаи забони тоҷикӣ – лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар мисоли воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот бори нахуст мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтаанд ва натиҷаҳои он дар ҳалли баъзе масъалаҳои марбут ба умумияту тафовути системаи лексикаи лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ мусоидат карда метавонад.

Аҳаммияти илмӣ-назариявии таҳқиқ ҳамчунин, дар он ифода меёбад, ки он барои таҳқиқоти минбаъдаи марбут ба гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғавии забони тоҷикиву лаҳҷаҳои он метавонад ба сифати сарчашмаи боэътимод хизмат намояд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои он ҳангоми омӯзиши гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғавии лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ метавонанд истифода шаванд.

Маводи диссертатсия ҳамчунин, барои таҳияи дастурҳои таълимӣ оид ба лексикология ва тадвини фарҳанги мукаммали лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ метавонад мавриди истифода қарор дода шавад.

Дарҷаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқро сатҳи баррасии масъалаҳо, натиҷаҳои таҳқиқ, ки дар шакли мақолаҳои илмӣ нашр

шудаанд, инчунин, хулосаҳои диссертант вобаста ба мавзуи мавриди пажуҳиш собит менамоянд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ: чанбаҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохторӣ” барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи илми 10.02.01 - Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия дар он зоҳир мешавад, ки дар таҳқиқоти баанҷомрасондаи хеш калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ҷамъоварӣ намуда, вижагиҳои луғавӣ-семантикӣ ва сохтори сарфӣи онҳоро таҳлилу баррасӣ ва ҷойи онҳоро дар низоми луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ муайян намудааст. Натиҷаҳои таҳқиқоти мавзӯ дар диссертатсия ва мақолаҳои илми батабърасидаи муаллиф дарҷ гардидаанд. Ҷамзамон, тарзи нигориш, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия, сатҳи навгонии илми диссертатсия, нуктаҳои илми ба Ҳимоя пешниҳодшаванда саҳми шахсии муаллифи диссертатсия мебошад.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Муҳтаво ва натиҷаҳои асосии диссертатсия дар шакли маърузаи илмӣ дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯҳои «Шевашиносии тоҷик: Масоил ва рушди он» (Душанбе, ДМТ, 1-уми октябри соли 2019), «Афзалиятҳои рақобати иқтисоди миллӣ ҳангоми гузариш ба модели навини рушди иқтисодӣ» (Душанбе, ДТТ, 24-25-уми апрели соли 2020), “XIII Ломоносовские чтения”, посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе, 28-29 апреля 2023 г.) ироа шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Хулосаҳо вобаста ба мавзуи таҳқиқ дар 7 мақола, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и Федератсияи Россия ва ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп расидааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи шуъбаи забони тоҷикии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ (протоколи № 4/23 аз 07.04.2023) муҳокима ва дар ҷаласаи Шурои олимони ҳамин Институт (протоколи №5 аз 12.06.2023) баррасӣ гардида, ба дифоъ тавсия шудааст.

Сохтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати адабиёт (181 номгӯй) ва рӯйхати ихтисораҳо иборат аст. Луғати мухтасари олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба диссертатсия замима гардидааст. Ҳачми умумии диссертатсия 180 саҳифаи чопи компютери ро ташкил медиҳад.

Дар таълифи рисола аз овонависӣ ва аломатҳои шартие истифода гардидаанд, ки ба алифбои имрӯзаи забони тоҷикӣ асос ёфта, дар илми лаҳҷашиносии тоҷик ба таври густурда истифода мешаванд.

Дар мисолҳое, ки аз лаҳҷа оварда шудаанд, бандакҷонишинҳо, пасвандҳо, баъзе ҳиссачаву пайвандакҳо бо аломати дефис (-) чудо карда шудаанд.

Ба сарчашмаҳои илмӣ ва осоре, ки дар таълифи рисола истифода гардидаанд, дар матни рисола дар қавси мураббаъ ишора рафтааст. Шумораи аввали қавсайн, шумораи тартиби асар мувофиқи феҳристи адабиёти охири рисола ва шумораи дуюм, ки пас аз аломати нуқта омадааст, саҳифаи аз ҳамин асар истифодашударо мефаҳмонад.

Маълумоти умумӣ дар бораи маҳалли мавриди таҳқиқ

Ноҳияи Айнӣ аз минтақаҳои дар гузашта суғднишини кишвар буда, номи он дар сарчашмаҳои суғдӣ дар шакли Парғар, дар сарчашмаҳои арабӣ дар шакли Барғар ва дар сарчашмаҳои форсӣ-тоҷикӣ дар шаклҳои Парғар ва Фалғар ёд шудааст [130. 111; 152. 9-10].

Бозёфтҳои бостоншиносии ҳудуди ноҳия барои ошноӣ ба таърихи он сарчашмаи муҳим ба шумор раванд ҳам, аввалин маълумотҳои хаттиро аз сарчашмаҳои суғдӣ ва арабии асри VIII ва асрҳои минбаъда пайдо мекунем.

Дар ҳуҷҷатҳои суғдие, ки соли 1932 аз Қалъаи Муғ (дар наздикии деҳаи Хайрободи ноҳияи Айнӣ) ёфт шудаанд, дар баробари номи минтақа номи

деҳаҳои зиёди он, аз ҷумла деҳаҳои Мадм, Кум, Зироватк, Искодар, Хушекат, Рарз, Варз, Курут, Фатмев, Похут, Фатмовут, Дарғ, Вешаб ва Шаватк дар ҳамин шакле, ки имрӯз истифода мешаванд, зикр гардидаанд [106.7].

Аз сарчашмаҳои арабии давраҳои аввали асрҳои миёна, ки номи таърихии ноҳия ёд шудааст, асари таърихшинос, файласуф ва фақеҳ Муҳаммад ибни Ҷарир ибни Язид ибни Касир ат-Табарӣ “Таърих-ар-расул ва-ал-мулк” ва асари муаллифи номаълум “Худуд-ул-олам”-ро метавон ном бурд, ки соли таълифи ин асарҳо мутаносибан ба солҳои 914 ва 982-983 рост меояд.

Масалан, соҳиби “Худуд-ул-олам” номи ноҳияро дар шакли Барғар оварда, дар шарҳи он навиштааст: “Барғар ноҳияест аз Бутамони Миёна ва дарёжа андар вай аст ва руди Бухоро аз ин дарёжа равад ва андар вай обҳо дарафтад аз Бутамони Миёна” [130. 111].

Дар хусуси тобеият ё мустақилияти Бутамон, ки Фалғар як ноҳияи он маҳсуб мешуд, ақидаҳо гуногунанд. Баъзе муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки дар давраи то истилои араб Бутамон тобеи мулки Уструшана буд, иддаи дигар бар онанд, ки дар он замон ин сарзамин як қисми мулки Панча ҳисоб мешуд [152. 21-24].

Солҳои 701-704 Фалғар ва ноҳияҳои дигари болооби Зарафшон аз тарафи Муҳаллаб писари халифа Язид ибни Муҳаллаб фатҳ гардид. Халқи маҳаллӣ шӯриш бардошта, ишғолгарони арабро аз сарзамини худ дур сохт ва мустақилияти мулкро таъмин намуд. Солҳои 713-714 дар давраи Қутайба ибни Муслим арабҳо бори дуюм Бутамонро забт намуданд. Пас аз фатҳи арабҳо Бутамон ба ҳокими Панча тобеъ мегардад. Соли 720 оташи муборизаҳои озодихоҳӣ дар Суғд дубора фурӯзон шуд. Ба шӯришгарон подшоҳи Суғд Деваштич сардорӣ мекард. Шӯришгарон ба қувваҳои сершумори арабҳо истодагарӣ карда натавонистанд ва соли 722 Деваштич шикаст хӯрд.

Мувофиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳои таърихиву ҷуғрофӣ, баъд аз шикасти Деваштич Бутамон ба вилояти мустақил табдил дода мешавад ва Зулнона ном маликае ҳокимияти онро ба даст мегирад [181. 553].

Дар аҳди Сомониён Фалғар тобеи вилояти Истаравшан ва дар замони Қарохониён ва Темуриён тобеи вилояти Самарқанд буд. Дар асрҳои XVI-XIX минтақаи мавриди назар миригарии алохидаро ташкил меод ва ба ҳайати хонигарӣ ва аморати Бухоро дохил мешуд. Соли 1870 тавассути Экспедитсияи ҳарбии Искандарқул забт гардид ва дар ҳайати уезди Самарқанди округи Зарафшони генерал-губернатории Туркистон ба Россия ҳамроҳ шуд [181. 522].

Баъд аз ғалабаи Инқилоби Октябр ва барқароршавии ҳукумати Шуравӣ аз соли 1918 то соли 1924 Фалғар дар ҳайати уезди Самарқанди вилояти Самарқанди ҶАШС Туркистон, аз соли 1924 то то соли 1927 дар ҳайати вилояти Панҷакенти ҶАШС Тоҷикистон ва аз соли 1927 то соли 1929 дар ҳайати ноҳияи Панҷакенти ҶАШС Тоҷикистон буд.

Баъди ташкилҳои ҶШС Тоҷикистон Фалғар чун як ноҳияи алоҳида дар ҳайати Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон шинохта шуд. Аз аввали ташкилҳоиаш, яъне аз 23-юми ноябри соли 1930 то соли 26-уми январи соли 1955 ноҳия номи Заҳматободро дошт. Санаи 26-уми январи соли 1955 ба хоҳири абадият ва бузургдошти сардафтари адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айни бо қарори Шурои Олии ҶШС Тоҷикистон ба ноҳия номи Айниро доданд ва то имрӯз бо ин ном ёд мешавад.

Сарҳади ҷуғрофии ноҳияи Айни аз шимол қаторкӯҳҳои Туркистон ва аз ҷануб қаторкӯҳи Ҳисор аст. Қаторкӯҳи Ҳисор ноҳияро аз водии Ҳисор (ноҳияҳои Шаҳринав, Ҳисор, Варзоб, Ваҳдат) ва вилояти Сурхондарёи Ҷумҳурии Узбекистон ва қаторкӯҳи Туркистон аз ноҳияҳои Шаҳристону Деваштич (Ғонҷӣ)-и Ҷумҳурии Тоҷикистон ва вилояти Қизилқоғзи Ҷумҳурии Узбекистон ҷудо мекунад. Ноҳия аз шарқ бо ноҳияи Кӯхистони Мастчоҳ ва аз ғарб бо ноҳияи Панҷакент ҳамҳудуд мебошад.

Ноҳияи Айни аз ноҳияҳои кӯҳсори ҷумҳуриӣ буда, сатҳаш ноҳамвор мебошад. Ҳудуди ноҳияро ғайр аз қаторкӯҳҳои Туркистону Ҳисор, инчунин, қаторкӯҳҳои Зарафшон бурида мегузаранд. Баландии тегаи кӯҳҳо аз 3500 то 5000 м аз сатҳи баҳр мебошад.

Шояд ҳамин муҳити ҷуғрофии ноҳия сабаб шуда бошад, ки мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо дини ислом ба ноҳия, чун дар дигар ноҳияҳои болооби Зарафшон, дертар, дар асрҳои X паҳн гардидааст ва забони тоҷикӣ ҳам дар ин сарзамин танҳо пас аз асрҳои XII -XIV густариш пайдо намудааст.

Дар ҳудуди ноҳия чор дарёи пуроб мавҷуд аст: Зарафшон, Фон, Яғноб ва Искандардарё. Дарёҳои Яғноб ва Искандардарё ба дарёи Фон ва дарёи Фон, дар навбати худ, ба дарёи Зарафшон қорӣ мешавад. Дар кӯҳсори ноҳия кӯлҳо ҳам зиёд мебошанд, ки машҳуртаринашон Искандаркӯл ва кӯли Аловиддин мебошанд, ки ҳамасола аз кишварҳои гуногуни ҷаҳон сайёҳони зиёд ба тамошои онҳо меоянд.

Табиати ноҳия ниҳоят бою рангин мебошад. Дар кӯҳу доманакӯҳ ва талу тепаҳои ноҳия аз дарахт, бутта ва дарахтони буттагӣ бурс, хаданг, заранг, фарк, четан, рем, мушша, заромушша, ғуш, курт, тарағда, ғурута, доғ, иврич, зирк, қарақот, вағнич, табалғу, пантич, яън, бушол, хорча, таппа, хома; аз гиёҳҳо чукрӣ, торон, вешум, хурёк, рок, бузланч, кокутӣ, хориҷ, толбус, сиёҳалаф, кудрич, катк, виғна, абрук, роба, талха, сис, тушп, суч, катк, тотин, парпӣ, карафс, ғудиён, гунишк, ғайда, ғутинг, манзира, тирвор, хори муш, сияҳалаф, талха, нештархор, захрак ғечак, гандумгиёҳ, захрпечак, қорубак ва ғайра мерӯяд. Дар боғот ва дашту дамани ноҳия бошад, аз дарахтони мевагӣ зардолу, себ, шафтолу гелос, олу, бихӣ, тут, санчид, ангур, нок, муруд, ношпуттӣ, чормағз, бодом, олуболу, кӯксултон, қаролу ва аз дарахтони бесамар асосан, бед, сафедор ва сада парвариш карда мешаванд.

Дар заминҳои ҳамвори ноҳия аз зироатҳои ғалладонагӣ бештар гандум, чав, чуворимакка, лӯбиё, нахӯд, зағир, мулк, мушунг, куфч ва наску арзан ва аз сабзавот: картошка, сабзӣ, пиёз, карам, шалғам, лаблабу ва помидору бодиринг киштукор менамоянд.

Таркиби миллии аҳолии ноҳия якранг аст. Дар ноҳия танҳо тоҷикон зиндагӣ ба сар мебаранд. Баръакси баъзе аз ноҳияҳои дигари ҷумҳурӣ дар

ноҳияи Айнӣ, чун дар ноҳияи Кӯҳистони Мастҷох, ҳамзистии тоҷикон бо намояндагони қавмҳои туркзабон тақрибан ба назар намерасад.

Дар дараи Яғноби ноҳия гурӯҳи махсуси этникие бо номи яғнобӣ мавҷуд аст, ки забон ва урфу одати худро дорад. Забони гурӯҳи этникии мазкур, ки бо забони яғнобӣ ёд мешавад, яке аз лаҳҷаҳои забони суғдӣ буда, ба гурӯҳи забонҳои эронии шарқии оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ дохил мешавад.

БОБИ I

АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМУЌИШИ НОМИ РУСТАНИҲО

1.1. Мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ

ва масъалаҳои назарии он

Таҳлили амиқи лексикологии таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ собиқаи тулонӣ надорад. Чуноне ки қаблан зикр намудем, он асосан, аз солҳои 50-уми қарни гузашта оғоз ёфта, минбаъд рушд кардааст ва дар заминаи сарвати луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ таҳқиқотҳои зиёде анҷом дода шудаанд.

Дар аксари таҳқиқотҳои, ки ба омӯзиши таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, муҳаққиқон таркиби луғавии лаҳҷаҳоро ба ду гурӯҳи калон: калимаҳои умумихалқӣ ва калимаҳои хоси лаҳҷа ҷудо намуда, мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Калимаҳои умумихалқии таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ то андозае мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифта бошанд ҳам, бояд иқрор шуд, ки дар лаҳҷашиносии тоҷик ба ҷанбаҳои назариявии ин масъала, аз ҷумла, ба таҳлили амиқи илмии истилоҳи “калимаҳои умумихалқӣ”, ба ташҳиси аломатҳои асосии калимаҳои умумихалқӣ ва хосияту табиати онҳо камтар тавачҷуҳ зоҳир гардидааст. Бо вучуди ин, наметавон гуфт, ки ҷиҳати назариявии омӯзиши калимаҳои умумихалқии таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз мадди назар тамоман дур мондааст. Дар самти тафсиру тавсифи мафҳуми мавриди назар ва муайян намудани таркиби воҳидҳои луғавии умумихалқии луғати лаҳҷаҳо дар лаҳҷашиносии тоҷик кӯшишҳои ба харҷ дода шудаанд.

Аз ҷумла, лаҳҷашиносии маъруфи тоҷик Ғ. Ҷӯраев ба калимаҳои умумихалқӣ унсурҳои нисбат медиҳад, ки “қатъи назар аз тағйироти савтию лағжишҳои маъно дар тамоми ҳудуди интишори як забони миллӣ истифода мешаванд ва барои намояндагони як ҷомеаи ҳамзабон фаҳмо мебошанд” [134. 45]. Ў қабати умумихалқии таркиби луғавии лаҳҷаро дар навбати худ, ба ду гурӯҳ: калимаҳои умумиистеъмол ва калимаҳои

адабӣ-китобӣ чудо мекунад ва таъкид месозад, ки “дар фонди луғавии лаҳча гурӯҳи якуми калимаҳои умумихалқӣ, яъне калимаҳои умумиистеъмол мақоми васеъ доранд, зеро маҳз ба туфайли онҳо шева бо намудҳои гуногуни забони миллӣ (забони адабӣ, умумихалқӣ ва шеваҳои дигар) пайванд мегардад [134. 48-49].

Олими тоҷик Ғ. Ҷӯраев дар мисоли фонди лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо назардошти ба тағйироти фонетикӣ ва маъноӣ дучор гардидан ва нагардиданашон калимаҳои умумихалқиро ба чор гурӯҳ чудо мекунад:

1. калимаҳои умумихалқие, ки чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати маъно аз забони адабӣ ва умумихалқӣ фарқ намекунанд;

2. калимаҳои умумихалқие, ки бо тағйироти гуногуни шаклӣ (фонетикӣ) қор фармуда мешаванд;

3. калимаҳои умумихалқие, ки хоҳ дар сурати тағйироти шаклӣ доштан ва хоҳ дар сурати тағйироти шаклӣ надоштан, унсурҳои морфологии хоси шеваро қабул мекунанд, яъне бо қонуну қоидаҳои морфологии шева мутобиқ мешаванд;

4. калимаҳои умумихалқие, ки маънии нав гирифтаанд [134. 49-50].

Донишманди шинохтаи тоҷик Ҳ. Маҷидов маҷмуи калимаҳои забони адабии тоҷикро ба гурӯҳҳои умумиистеъмол, китобӣ ва гуфтугӯӣ чудо намуда, зимни таҳлили калимаҳои умумиистеъмол ба ҳолати дар баъзе адабиёти илмиву методии тоҷикӣ бо калимаҳои умумихалқӣ омехта кардани онҳо ишора менамояд ва таъкид месозад, ки ин ихтилот дар ҳоле сурат мегирад, ки гурӯҳи калимаҳои мазкур ба сатҳҳои мухталифи забон тааллуқ доранд ва аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ мекунанд. Ба андешаи Ҳ. Маҷидов “вожаҳои умумихалқӣ мутааллиқи мафҳуми забони муосири умумихалқиянд ва онҳо фарогирии нисбатан васеъ доранд, калимаҳои умумиистеъмол бошанд, ба мафҳуми забони адабии муосир тааллуқ дошта, доираи истеъмоли маҳдудтар доранд” [56. 136].

Забоншинос Қ. Тоҳирова дар хусуси луғати умумихалқӣ (яъне калимаҳои умумихалқӣ – М. Г.) андешаронӣ намуда, чор хислати онҳоро зикр менамояд: яқум, васеъ будани доираи истеъмол ва ҳамаи ҳиссаҳои

нутқро дар бар гирифтани онҳо; дуом, барои тамоми намояндагони як миллат ё халқ баробар фаҳмо будани онҳо; сеюм, барои ҳамаи услубҳои забонӣ (услуби илмӣ, услуби бадеӣ, публицистӣ, расмӣ ва монанди инҳо) умумӣ ва истеъмолшаванда будани онҳо; чорум, ба гурӯҳи истилоҳҳо дохил шуда тавонистани баъзе аз онҳо [112. 36-37].

Муҳаққиқи лексика ва фразеологияи лаҳҷаҳои Исфара Т. Мақсудов зери мафҳуми калимаҳои умумихалқии тоҷикӣ калимаҳои мефаҳмад, ки аз ҷиҳати характери истеъмол ба ҳамаи тоҷикзабонон умумӣ мебошанд. Мавсуф дар таркиби калимаҳои умумихалқӣ фарқ кардани калимаҳои умумиистеъмол, калимаҳои оммафаҳм ва калимаҳои гуфтугӯиро лозим медонад ва мафҳумҳои мазкурро шарҳ надихад ҳам, ба калимаҳои умумихалқӣ алоқаманд будани калимаҳои умумиистеъмолу оммафаҳм ва бештар ба калимаҳои шевагӣ қаробат доштани калимаҳои гуфтугӯиро таъкид менамояд [52. 15].

Ҷанбаҳои назариявии калимаҳои умумихалқӣ дар таълифоти марбут ба лексикаи забони адабии тоҷик нисбатан васеътар мавриди ҳаллу фасл қарор гирифтаанд.

Муаллифи китоби “Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” Қ. Тоҳирова нисбат ба мафҳуми “калимаҳои умумихалқӣ” истилоҳи “луғати умумихалқӣ”-ро истифода намуда, онро чунин шарҳ медиҳад: “калимаҳои фонди асосии луғавии забони тоҷикӣ ва он калимаҳои таркиби луғавӣ ҳам, ки хеле серистеъмоланд, луғати умумихалқӣ ном доранд” [112. 36].

Қ. Тоҳирова васеъ будани доираи истеъмол ва ҳамаи ҳиссаи нутқро дар бар гирифтани, ба ҳамаи қишрҳои ҷомеа фаҳмо будани, барои ҳамаи услубҳои забонӣ (илмӣ, бадеӣ, публицистӣ, расмӣ ва монанди инҳо) умумӣ ва истеъмолшаванда будани, баъзан, ҳамчун истилоҳ истифода шуданиро муҳимтарин хусусиятҳои калимаҳои умумихалқӣ медонад [112. 36-37].

Муаллифони китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” истилоҳи “калимаҳои умумихалқӣ”-ро дар гунаи “лексикаи умумихалқӣ” истифода намуда, онро бойигарии асосии забони миллӣ, воситаи мубодилаи афкор ва заминаи тараққию инкишофи ин забон медонанд ва

дар истеъмол устувор будану дар ҳамаи услубҳои нутқ истифода гардидан барин аломатҳоро барҷастатарин аломатҳои ин гурӯҳи калимаҳо арзёбӣ менамоянд. [21. 58].

Масъалаи таъйину ташхиси мафҳуми “калимаҳои умумихалқӣ” дар забоншиносии рус бештар мавриди баҳс қарор гирифтааст. Доир ба масъалаи мазкур забоншиносони рус, аз ҷумла Н. М. Шанский, О. И. Блинова, П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков ва дигарон изҳори назар намудаанд.

Аз ҷумла, Н. М. Шанский лексикаи забони русии муосирро аз нуқтаи назари истеъмол ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ ва гурӯҳи калимаҳои истеъмолашон маҳдуд ҷудо мекунад ва ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ калимаҳоеро мансуб медонад, ки тамоми русзабонон аз онҳо истифода менамоянд. Ба андешаи ӯ, ин гурӯҳи калимаҳо қисми асосии таркиби луғавии забони русиро ташкил медиҳанд ва “онҳо унсурҳои мебошанд, ки бидуни онҳо забон ғайри қобили тасаввур ва муошират номумкин аст, онҳо калимаҳои мебошанд, ки заруртарин мафҳумҳои ҳаётан муҳимро ифода менамоянд” [139. 116]. Ин донишманди рус дар идомаи андешарониҳои худ дар хусуси калимаҳои умумихалқӣ онҳоро муҳимтарин маводи луғавӣ барои ифодаи фикр ба забони русӣ ва захирае арзёбӣ менамояд, ки такомулу ғановати минбаъдаи луғат, пеш аз ҳама, дар заминаи он сурат мегирад ва таъкид менамояд, ки “аксари калимаҳои, ки ба он (гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ – М. Г.) дохил мешаванд, аз нуқтаи назари истеъмол устувор мебошанд ва дар тамоми услубҳои нутқ истифода мегарданд” [139. 116].

Лаҳҷашиносии рус О. И. Блинова ба калимаҳои умумихалқӣ унсурҳои луғавиеро нисбат медиҳад, ки маҳдудияти минтақавӣ надоранд ва дар тамоми ҳудуди интишори як забон истифода мешаванд [10. 37].

Забоншиносони рус П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин ва Е. В. Клобуков калимаҳои умумихалқиро калимаҳои медонанд, ки новобаста аз маҳалли иқомат, тарзи зиндагӣ ва хислати ғаболияти меҳнатӣ ба ҳамаи русзабонон маълум мебошанд. Ба андешаи онҳо,

калимаҳои умумихалқӣ луғати устувори дорои арзиши иҷтимоие мебошанд, ки ҳамчун маҷмуи номҳои дар таҷрибаи зиндагии мардумони рус зарур дар гули асрҳо ташаккул ёфтаанд [49. 43].

Ҳамин тариқ, шарҳу эзоҳи мафҳуми калимаҳои умумихалқӣ аз тарафи муҳаққиқон ба тарзҳои гуногун сурат гирифта бошад ҳам, қариб ҳамаи онҳо дар доираи муайян маҳдуд намондан, дар услубҳои гуногуни нутқ истифода шудан, дар истеъмол устувор будан ва бештар аз унсурҳои решагӣ таркиб ёфтани онҳоро таъкид менамоянд.

1.2. Мафҳуми калимаҳои хоси лаҳҷа

ва масъалаҳои назарии он

Мафҳуми “калимаҳои хоси шева” баръакси мафҳуми “калимаҳои умумихалқӣ”, чи дар забоншиносии ватанӣ ва чи дар забоншиносии хоричӣ, бештар мушаххастар мавриди таҳлил ва шарҳу эзоҳи илмӣ қарор гирифтааст.

Дар забоншиносии тоҷик ба масъалаҳои назариявии калимаҳои хоси шева шуруъ аз солҳои ҳафтодуми асри гузашта таваҷҷуҳи махсус зоҳир гардидааст ва донишмандоне чун Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода, А. Л. Хромов, Р. Ғафоров, Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, Т. Мақсудов, М. Маҳмудов, Ҳ. Маҷидов, Қ. Тоҳирова, Н. Ғадоев, Н. Сангинова, З. Замонов ва дигарон роҷеъ ба ин масъала андешаронӣ намудаанд.

Профессор Ғ. Ҷӯраев калимаҳоеро калимаҳои хоси шева медонад, ки “асосан дар як территорияи муайяни ҷуғрофӣ /бештар дар ҳудуде, ки ин ё он шеваҳои ҳамтип интишор меёбанд/ истеъмол шуда, ҳамчун захираи хоси ҳамон шева ё шеваҳои ҳамгурӯҳ ҳисоб меёбанд ва ба таркиби луғати забони адабӣ ва шеваҳои дигар дохил намешаванд” [134. 44].

Ғ. Ҷӯраев нисбат ба унсурҳои луғавии хоси шева дар баробари истилоҳи “калимаҳои хоси шева”, истилоҳи “диалектизмҳои лексикӣ”-ро истифода намуда, онҳоро шартан ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: диалектизмҳои лексикии пурра ва диалектизмҳои лексикии нопурра. Ӯ зери мафҳуми диалектизмҳои лексикии пурра чунин унсурҳои луғавиеро мефаҳмад, ки “бо айни як шаклу маъно хоси лаҳҷаҳои муайян буда, дар

забони адабӣ ва лаҳҷаҳои ҳамтӣпӣ дигар такрор намешаванд, вале онҳо дар забони адабӣ ва шеваҳои дигар муродифҳои мутобиқ доранд” [134. 68]. Ба диалектизмҳои лексикӣ нопурра Ғ. Ҷӯраев диалектизмҳои лексикӣро нисбат медиҳад, ки “ ... зоҳиран, яъне аз нигоҳи шакли фонетикӣ унсӯри луғавӣ умумихалқӣ ё адабӣ-китобӣ бошанд ҳам, аз ҷиҳати ифодаи маъно ба территорияи муайян маҳдуд монда, маҳз бо айни ҳамон хусусият ба таркиби луғати лаҳҷаҳои ҳамгӯни дигар ё забони адабӣ дохил намешаванд [134. 69].

Ғ. Ҷӯраев дар доираи лаҳҷаҳои ҷанубӣи забони тоҷикӣ диалектизмҳои лексикӣро вобаста ба ҳудуди паҳншавиашон ба се гурӯҳ ҷудо мекунад:

1. диалектизмҳои лексикӣе, ки барои ҳама ва ё қисми бештари лаҳҷаҳои ҷанубӣ умумианд;

2. диалектизмҳои лексикӣе, ки бештар хоси як гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, дар гурӯҳи дигар ё умуман, дучор намеоянд, ё дучор оянд ҳам, тамоми нуқтаҳои паҳншавӣ онро фаро гирифта наметавонанд;

3. диалектизмҳои лексикӣе, ки дар як ё якҷанд лаҳҷаи ба ҳам наздики яке аз гурӯҳҳои шеваи ҷанубӣ истеъмол мешаванд [134. 71-73].

Бояд гуфт, ки масъалаи манбаъ ё сарчашмаҳои пайдоиш ва афзоиши калимаҳои хоси шева дар доираи таркиби луғавӣи шеваҳо низ аз мадди назари профессор Ғ. Ҷӯраев дур намондааст. Ҷ унсӯрҳои архаистӣ ё реликтӣ, унсӯрҳои лексикӣи забони адабии давраи классикӣ, калимаҳои иқтибосӣ ва унсӯрҳои лексикӣи субстрато муҳимтарин сарчашмаҳои пайдоиши диалектизмҳои лексикӣи таркиби луғати лаҳҷаҳо дониста, дар таълифоти ба омӯзиши лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ бахшидаи худ онҳоро мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор додааст [134. 74-76].

Т. Мақсудов мафҳуми калимаҳои хоси шеваро махсус шарҳ надиҳад ҳам, ба қабати мавриди назари луғати лаҳҷа калимаҳоеро нисбат медиҳад, ки аз рӯйи таркиби овозӣ, хусусияти грамматикӣ ва ифодаи маъно махсуси ин ё он маҳал мебошанд. Ҷ калимаҳои хоси шеваро ба гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ ва диалектизмҳои маъноӣ ҷудо намуда, хосиятҳои ҳар кадоми онҳоро номбар мекунад ва диалектизмҳои

лексикиро дар навбати худ, ба диалектизмҳои этнографӣ, диалектизмҳои хоса, диалектизмҳои ономастикӣ, диалектизмҳои топонимикӣ, диалектизмҳои фонетикӣ ҷудо менамояд [52. 14-36].

Профессор Ғ. Ҷӯраев маълумоти забоншинос Т. Мақсудовро дар бораи калимаҳои хоси шева дар маҷмуъ бисёр ҷолиб дониста, бо таассуф қайд мекунад, ки “таҳти мафҳуми он (яъне калимаҳои хоси шева – Ғ.М.) ҳудуди диалектизмҳои лексикӣ аз этнографизмҳо, ономастика, топонимҳо, калимаҳои мураккаб ва ғайра ҷудо карда нашудааст”. Ғ. Ҷӯраев дар идомаи андешаҳои худ дар бораи маълумоти Т. Мақсудов дар бораи калимаҳои хоси шева мегӯяд, ки “қимати маълумоти Т. Мақсудов махсусан, дар он аст, ки бидуни аз нигоҳи назариявӣ муайян кардани мафҳуми диалектизми лексикӣ маводи фаровонро дар бар мегирад” [137. 45-46].

Забоншиноси варзида Х. Маҷидов калимаҳои гуфтугӯии таркиби луғати забони адабии тоҷикро ба калимаҳои омиёна, шевагӣ, калимаҳои махсуси гурӯҳҳои иҷтимоии одамон ва луғати касбӣ ҷудо намуда, нишонаҳои зайли калимаҳои шевагиро номбар менамояд: қиёфаи овозӣ, шакли грамматикӣ, мавҷудияти муродифи адабӣ, аслан хоси забони адабӣ, вале бо як ё якчанд маъно шевагӣ будан ва ифодагари мафҳуми хоси ин ё он маҳал будан. Номбурда ишора менамояд, ки калимаҳои шевагии дорои нишонаҳои мазкурро дар адабиёти забоншиносӣ мутаносибан диалектизмҳои савтӣ, диалектизмҳои грамматикӣ, диалектизмҳои луғавӣ, диалектизмҳои маъноӣ ва диалектизмҳои этнографӣ меноманд [56. 150-151].

Олими тоҷик Қ. Тоҳирова дар китоби худ “Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” луғати забони адабии тоҷикро аз ҷиҳати таркиби иҷтимоӣ ва хусусиятҳои истеъмол ба гурӯҳи калимаҳои серистеъмол (луғати умумихалқӣ), луғати шевагӣ, луғати терминологӣ (терминҳои касбӣ-соҳавӣ ва терминҳои илмӣ), жаргонҳо ва аргонҳо ҷудо намуда, мафҳуми луғати шевагиро аслан тафсир нанамудааст.

Чанбаҳои назариявии омӯзиши калимаҳои хоси шева дар забоншиносии рус бештар мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Вобаста ба аломатҳои асосӣ, таркиб ва табиати калимаҳои хоси шева донишмандони зиёди рус, аз ҷумла, Н. М. Шанский, Ф. П. Филин, А. В. Калинин, О. И. Блинова ва дигарон таҳқиқот анҷом додаанд.

Ф. П. Филин ҳудуди муайяни интишорро аломати асосии ба луғати хоси шева мансуб будани калимаҳо доништа, таъкид мекунад, ки ба кадом қабати луғате, ки тааллуқ надошта бошад, калима калимаи хоси шева буда наметавонад, агар он изоглосс (ҳудуди муайяни интишор) надошта бошад [117. 290-291] ва калимаҳоеро калимаҳои хоси шева меномад, ки “дорои ҳудуди муайяни интишор буда, дар айни замон ба ҳеч як навъи таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд” [117. 294].

Ф. П. Филин калимаҳои хоси шеvaro ба ду гурӯҳи асосӣ чудо мекунад: а) калимаҳое, ки аз воҳидҳои луғавии умумихалқӣ бо таркиби морфологӣ ва фонетикии худ фарқ мекунанд; б) калимаҳое, ки зоҳиран ба калимаҳои умумихалқӣ монанд бошанд ҳам, бо маънои худ аз онҳо фарқ мекунанд. Ҷ шартан калимаҳои гурӯҳи аввалро диалектизмҳои лексикӣ ва калимаҳои гурӯҳи дуюмро диалектизмҳои семантикӣ меномад [117. 308].

Ба андешаи забоншиноси тоҷик Ғ. Ҷӯраев, бинобар табиати захираи луғавии хоси шеvaro бештар ифода карда тавонистанаш, ин таснифот хубтар ба назар мерасад, вале истилоҳҳои нисбатдодашуда мақсадро пурра фаҳмонда наметавонанд. Ба андешаи Ғ. Ҷӯраев, мувофиқи ин истилоҳҳо гурӯҳи дуюмро ба ҷумлаи диалектизмҳои лексикӣ мансуб донишман мумкин нест. Мавсуф барои равшантар тасаввур кардани ҳудуди ду навъи диалектизмҳои лексикӣ истилоҳҳои “диалектизмҳои лексикии пурра” ва “диалектизмҳои лексикии нопурра”-ро пешниҳод менамояд [134. 51].

Ғ. Ҷӯраев диалектизмҳои лексикиро дар навбати худ, ба чаҳор намуд чудо мекунад: 1. калимаҳое, ки решаашон дар забони адабӣ ба мушоҳида намерасад; 2. калимаҳое, ки решаашон дар таркиби луғавии забони адабӣ мавҷуд аст, вале дар лаҳча маънои хоси худро доранд; 3. калимаҳое, ки аз нигоҳи решау маъно аз забони адабӣ фарқ накунанд ҳам, аффикси дигареро

доро мебошанд; 4. калимаҳое, ки аз аз ҷиҳати реша, аффикс ва маъно бо забони адабӣ умумият дошта, бо унсурҳои фонетикиву морфологии барои системаи забони адабӣ бегона аз он фарқ мекунанд [69. 308-311].

Н. М. Шанский зери мафҳуми лексикаи шевагӣ калимаҳоеро мефаҳмад, ки “ба системаи луғавии забони умумихалқӣ дохил намешаванд, балки ба як ё якчанд шеваҳои забони умумимиллии русӣ тааллуқ доранд” ва таъкид менамояд, ки “лексикаи шевагӣ лексикаи ғайриадабӣ, лексикаи нутқи гуфтугӯӣ-маишии шифоҳии ин ё он қисми халқи рус аст, ки дар асоси умумияти ҳудудӣ муттаҳид гардидааст” [139. 117].

Вобаста ба мавҷудияти муродифи адабии ин ё он калимаи шевагӣ, Н. М. Шанский лексикаи шевагиро ба панҷ навъ ҷудо мекунад: диалектизмҳои хоса, диалектизмҳои лексикӣ-фонетикӣ, диалектизмҳои лексикӣ-калимасозӣ, диалектизмҳои семантикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ [139. 117-118].

Зимнан, бояд хотирнишон намуд, ки забоншиноси тоҷик Ғ. Ҷӯраев ба ин таснифоти Н. М. Шанский розӣ нашуда, на дар доираи диалектизмҳои лексикӣ, балки ба таври мустақил аз назар гузаронидан диалектизмҳои фонетикӣ-лексикӣ ва лексикӣ-калимасозӣ ва ҳамчун қисми таркибии диалектизмҳои лексикӣ вобаста ба гурӯҳҳои тематикӣ тасвир кардани диалектизмҳои этнографиро дурусттар медонад [134. 66-67].

Н. М. Шанский луғати марбут ба касбу ҳунар ё профессионализмҳоро ба гурӯҳи калимаҳои хоси шева шомил наменамояд. Ба андешаи ӯ, луғати касбу ҳунар аз калимаҳои хоси шева бо ду ҷиҳат фарқ мекунанд: 1. доираи истеъмоли онҳо на аз нуқтаи назари ҳудуд, балки аз нуқтаи назари иҷтимоӣ муайян карда мешавад, яъне онҳо хоси намояндагони ин ё он касбу ҳунар мебошанд; 2. онҳо ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил мешаванд [139. 118].

Бояд гуфт, андешаи профессор Н. М. Шанский дар бораи ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил шудани луғати касбу ҳунар шояд нисбат ба муносибати забони адабии русӣ ва лаҳҷаҳои он комилан дуруст ояд, лекин нисбат ба забони тоҷикӣ пурра мувофиқат наменамояд, зеро дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ луғатҳои зиёди марбут ба касбу ҳунар ҳастанд,

ки ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд ва дар забони адабӣ муодили худро доранд.

А. В. Калинин калима, таркиб, ҷиҳатҳои хоси овозӣ ё аломатҳои грамматикӣ хоси шеvaro, ки барои забони адабӣ бегона мебошанд, диалектизм меномад ва диалектизмҳои лексикӣ ба ду гурӯҳ: диалектизмҳои лексикӣ этнографӣ ва диалектизмҳои лексикӣ хоса ҷудо намуда, ба диалектизмҳои лексикӣ этнографӣ калимаҳои ифодакунандаи номи чизҳои маҳаллӣ ва ба диалектизмҳои лексикӣ хоса калимаҳои ифодакунандаи номи чизу ҳодисаҳои маҳаллӣ нисбат медиҳад [33. 122-126].

О. И. Блинова дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони русӣ гурӯҳи калимаҳои ба ном хоси шеvaro ҷудо намуда, ба ин гурӯҳ калимаҳоеро нисбат медиҳад, ки ба таври кулӣ (ҳам бо таркиби овозӣ ва ҳам аз ҷиҳати маъно) танҳо хоси шева мебошанд ва дар харитаи территориявии забони русӣ худуди паҳншавӣ (изоглосс)-и худро доранд [10. 36].

Донишманди рус М. И. Фомина таркиби луғавии забони русиро ба ду гурӯҳи калон: калимаҳои умумистеъмол ва калимаҳои истифодашон маҳдуд ҷудо намуда, калимаҳои хоси шеvaro дар қатори калимаҳои касбӣ-истилоҳӣ, жаргонӣ ва арготизмҳо дар доираи калимаҳои истифодашон маҳдуд баррасӣ менамояд. Номбурда ба гурӯҳи луғати шевагӣ калимаҳоеро муталлиқ медонад, ки дар ин ё он худуди муайян истифода мешаванд.

Зимнан, бояд хотиррасон намуд, ки ин таснифоти М. И. Фомина ба таснифоти забоншиноси тоҷик Қ. Тоҳирова, ки болотар ёдрас шудем, шабеҳ мебошад.

Бо назардошти хусусиятҳои фонетикӣ, калимасозӣ, морфологӣ ва лексикашон, М. И. Фомина диалектизмҳоро ба диалектизмҳои фонетикӣ, диалектизмҳои калимасозӣ, диалектизмҳои морфологӣ ва диалектизмҳои лексикӣ ҷудо намуда, диалектизмҳои лексикӣ дар навбати худ, ба диалектизмҳои хоса, диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ ҷудо менамояд [118. 211-212].

Муаллифони “Современный русский литературный язык” калимаҳоеро диалектизм меноманд, ки хоси як ё якчанд лаҳҷаи забони

умумимиллии русӣ мебошанд, дар забони адабӣ истифода намешаванд ва дар катори калимаҳои умумирусӣ дар ин ё он минтақаи Россия мавриди истифода қарор доранд. Муаллифони асари мазкур диалектизмҳоро ба чор навъ: диалектизмҳои лексикӣ – шаклҳои махсуси шифоҳии калимаҳо, ки калимаҳои таркиби фонди асосии луғавии забони адабиро ба хотир намеоранд, ё камтар ба хотир меоранд, диалектизмҳои семантикӣ – калимаҳое, ки дар забони адабӣ вучуд доранд, вале дар лаҳча маънии махсусро ифода мекунанд, диалектизмҳои фонетикӣ – диалектизмҳое, ки бо овози таркиби решаашон аз забони адабӣ фарқ мекунанд ва диалектизмҳои калимасозӣ – диалектизмҳое, ки бо таркиби морфемаашон аз калимаҳои адабӣ фарқ мекунанд [140. 57-58].

Дар дастури “Современный русский язык” луғати лаҳча маҷмуи калимаҳое шарҳ дода шудааст, ки хусусиятҳои хоси таркиби луғавии лаҳчаи муайяно ташкил медиҳанд ва он ба чор навъ ҷудо карда шудааст: диалектизмҳои фонетикӣ, диалектизмҳои калимасозӣ, диалектизмҳои морфологӣ ва диалектизмҳои лексикӣ. Муаллифони дастури мазкур диалектизмҳои лексикиро дар навбати худ, ба гурӯҳи диалектизмҳои хоси лексикӣ, диалектизмҳои семантикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ ҷудо кардаанд [49. 45-46].

Ҳамин тариқ, мулоҳизаҳои донишмандонро доир ба ҷанбаҳои назариявии калимаҳои хоси шева ҷамъбааст намуда, метавон ба хулосае омад, ки калимаҳои хоси шева аз гурӯҳ ё гурӯҳҳои дигари таркиби луғавии шева ё забони умумимиллӣ бо хусусиятҳои зерини худ фарқ мекунанд:

1. Калимаҳои хоси шева дорои изоглосс ё ҳудуди муайяни интишор мебошанд. Агар калима мансубияти ҳудудии худро гум кунад, ба гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ ё умумиистеъмол дохил мегардад.

2. Калимаҳои хоси шева ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд. Онҳо дар забони адабиёти бадеӣ танҳо бо мақсадҳои муайяни услубӣ ё услубӣ-бадеӣ истифода мегарданд.

3. Аксари калимаҳои хоси шева ҳаммонанди адабии худро доранд ва бо қиёфаи овозӣ, аломати грамматикӣ ва маъно аз он фарқ мекунанд.

4. Калимаҳои хоси шева категорияи тағйирёбандаанд. Баъзе аз онҳо метавонанд доираи истеъмоли худро васеъ карда, то ба дараҷаи унсури умумихалқӣ расанд, ё баръакс, аз истеъмол бароянд.

1.3. Мафҳумҳои гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ва гурӯҳи мавзӯӣ

Маълум аст, ки унсурҳои таркиби луғавии ҳар забон аз ин ё он ҷиҳат ба ҳам алоқаи дохилӣ доранд ва вобаста ба ин алоқамандӣ, ки тибқи қонуниятҳои махсус сурат мегирад, забоншиносон маҷмуи калимаҳои забон ё лаҳҷаро ба гурӯҳҳои гуногун, аз ҷумла гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ ҷудо намуда, мавриди омӯзиш қарор медиҳанд.

Вобаста ба гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ мавриди таҳлил қарор додани таркиби луғавии забон (лаҳҷа) аз чанд ҷиҳат ҷои аҳаммият аст: якум, ин шеваи омӯзиши таркиби луғавии забон (лаҳҷа) аз нуқтаи назари методӣ мувофиқ аст; дуюм, таҷзияи воҳидҳои луғавии мавриди омӯзиши забон (лаҳҷа) ба гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ аз муҳимтарин василаҳои ба система даровардани таркиби луғавии забон (лаҳҷа) ба ҳисоб меравад; сеюм, шеваи мавриди назари таҳқиқи таркиби луғавии забон (лаҳҷа) имкон медиҳад, ки ҷаҳони моддӣ ва маънавии мардумон беҳтар тасвир карда шавад.

Зери мафҳумҳои “гурӯҳи лексикӣ-тематикӣ” ва “гурӯҳи тематикӣ” ҷиро фаҳмидан мумкин аст? Ин ду мафҳум аз ҳамдигар ҷӣ фарқ доранд? Барои посух ба ин пурсишҳо ҳоло мафҳумҳои мазкурро дар алоқамандӣ бо ҳамдигар мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ маҷмуи калимаҳои ҳаммаъно ё наздикмаъноӣ мутааллиқ ба як ҳиссаи нутқ ва гурӯҳи тематикӣ маҷмуи калимаҳои вобаста ба ин ё он мавзӯро ифода менамояд ва ин ду мафҳуми ба ҳам наздик ба шарҳу эзоҳи иловагӣ эҳтиёҷ надоранд. Вале аз шиносӣ бо маълумоти дахлдори адабиёти соҳа маълум мегардад, ки дар кори шарҳу эзоҳи ин ду мафҳум миёни донишмандон дар баробари ҳамфикриҳо ихтилофҳои назар низ мавҷуд аст.

Муаллифи “Диалектная лексикология на современном этапе” [44] В. А. Козирев дар шарҳи гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ менависад, ки “Онҳо (гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ – Г. М.) дар худ калимаҳои мутааллиқ ба як ҳиссаи нутқеро муттаҳид менамоянд, ки ғайр аз семаҳои умумии грамматикӣ, ҳадди ақал боз як семаи дигар – семаи лексикӣи категориядор (архисема, классема)-ро доро мебошанд” [44. 73]. Дар идомаи мулоҳизаронии худ забоншиноси мазкур қайд мекунад, ки “Чунин семаҳо дар маъноии калимаҳои миёни семаҳои грамматикӣ, ки худ тавсифкунандашон мебошанд ва ҳамаи семаҳои дигари лексикӣ, ки барои тавсиф намудани ҳуди онҳо хизмат мекунанд, мавқеи мобайниро ишғол менамоянд” [44. 73]. В. А. Козирев калимаи “миз”-ро мисол оварда, дар маъноии он “предмет”-ро семаи грамматикӣ медонад, ки бо ёрии семаи лексикӣи категориядори “мебел”, ки семаҳои чун “барои нишастан пешбинишуда” ва “пуштақдор” ба он тобӣ мебошанд, тавсиф дода мешавад.

В. А. Козирев дар хусуси мафҳуми “гурӯҳҳои тематикӣ” нисбатан мухтасартар мулоҳизаронӣ намуда, аз ҷумла, қайд мекунад, ки ба чунин гурӯҳҳо одатан, калимаҳои исмии дорои маъноҳои мушаххаси предметӣ дохил мешаванд ва ягонагии унсурҳои ин гурӯҳҳо, пеш аз ҳама, бо муштаракоти ҳуди падидаҳои муайян карда мешавад, вале шарҳи дақиқи ин мафҳумро намедихад. [44. 73].

Донишманди рус Ф. П. Филин дар рисолаи худ “Очерки по теории языкознания” [117] гурӯҳҳои лексикӣ-семантикиро маҷмуи калимаҳои дар асоси маъноии луғавӣ муттаҳидгардида ва гурӯҳи тематикӣро маҷмуи калимаҳои дар заминаи табақабандии ҳуди предмету ҳодисаҳои муттаҳидшуда шарҳ дода, сабъӣ кардааст, умумияту тафовути алоқии калимаҳои ин ду гурӯҳро нишон диҳад. “Умумияти миёни гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ – менависад Ф. П. Филин, – дар он ифода меёбад, ки ҳар ду ҳам воқеияти объективии маълумро инъикос менамоянд” [117. 233]. Дар бораи тафовути миёни ин навъҳои алоқии калимаҳо бошад, қайд мекунад, ки “калимаҳои гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ маҳсули қонун ва қонунмандии инкишофи маъноҳои

луғавии забон мебошанд, ҳол он ки калимаҳои гурӯҳҳои тематикӣ, ҳуди мавҷудият ё адами онҳо дар ин ё он ягон забон, таркиби онҳо танҳо аз сатҳи дониши ин ё он халқ – соҳибони забон, аз маҳорати гурӯҳбандӣ карда тавонистани ҳодисаҳои ҳаёти воқеии маъноӣ луғавигирӣфта вобаста мебошад” [117. 233-234].

Ҳамин тариқ, ба андешаи Ф. П. Филин, алоқаи миёни калимаҳо дар гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ дар асоси муносибатҳои дохилии падидаҳои вобаста ба ҷараёни инкишофи таърихии забон ва дар гурӯҳҳои тематикӣ танҳо дар заминаи алоқаҳои берунии байни мафҳумҳо сураат мегиранд.

Шарҳи ба гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ додаи Э. В. Кузнетсова ба шарҳи В. А. Козирев наздик аст. Ӯ гурӯҳи лексикӣ-семантикиро маҷмуи калимаҳои ин ё он ҳиссаи нутқ медонад, ки дар онҳо ғайр аз маъноҳои умумии грамматикӣ, боз як маъноӣ умумӣ – маъноӣ лексикӣ мавҷуд мебошад [46. 43].

Ба андешаи З. В. Ничман, “гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ қисми системаи лексикӣ-семантикии забон (микросистемаи забон) мебошад, ки иттиҳоди калимаҳои як ҳиссаи нутқ дар асоси аломати семантикии интегралӣро ҳамчун ҷузъи маъноҳои лексикӣи калимаҳои гурӯҳи додашуда ифода менамояд” [71. 19].

В. И. Кодухов гурӯҳи лексикӣ-семантикиро маҷмуи калимаҳои аз нуқтаи назари ягонагӣ ва наздикии маъноҳои лексикӣ муттаҳидгардида шарҳ дода, миёни ин мафҳум ва мафҳуми гурӯҳи тематикӣ фарқ намегузорад. [43. 178].

Л. Ф. Алефиренко дар тафсири истилоҳи гурӯҳи тематикӣ менависад, ки “гурӯҳи тематикӣ маҷмуи калимаҳои ҳиссаҳои гуногуни нутқ мебошад, ки дар асоси параметрҳои экстралингвистӣ ба як мавзӯ мутааллиқ карда шудаанд” [1. 119].

Аз тавзеҳоти боло метавон ба чунин натиҷа расид, ки ҳанӯз таърифу тафсири ягонаи аз тарафи аксари забоншиносон пазируфташудаи мафҳумҳои гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ ва тематикӣ маҷуд нест. Вале, ба андешаи мо, таърифи ба мафҳуми гурӯҳи тематикӣ

додаи Л. Ф. Алефиренко ва шарҳ ба гурӯҳҳои лексикӣ-семантикӣ додаи З. В. Ничман нисбатан дақиқ ба назар мерасад.

Дар забоншиносии тоҷик ба таърифу ташреҳи мафҳумҳои гурӯҳи лексикӣ-семантикӣ ва гурӯҳи мавзӯӣ икдومه варзида нашудааст.

1.4. Номи рустаниҳо ҳамчун гурӯҳи махсуси мавзуии таркиби луғавӣ

Рустаниҳо яке аз муҳимтарин ҷузъҳои таркибии олами органикӣ буда, ҷузъҳои дигари биосфераи Замин, аз ҷумла, ҳайвонот ва одам бе онҳо вучуд дошта наметавонанд. Онҳо тули миллионҳо сол аст, ки барои тамоми мавҷудоти зинда ба сифати ғизо, манбаи энергия ва таъминкунандаи оксиген хизмат мекунанд.

Олами рустаниҳо ниҳоят бою рангин мебошад. Миқдори умумии рустаниҳои оламро ба зиёда аз 350 ҳазор ва миқдори умумии рустаниҳои Тоҷикистонро ба зиёда аз 5 ҳазор баробар медонанд [179. 230].

Бояд гуфт, ки рустаниҳо дар ҳаёти инсон нисбат ба дигар организмҳои зиндаи рӯйи Замин аҳаммияти бештар доранд. Агар дигар мавҷудоти зинда рустаниҳоро танҳо ба сифати ғизо, манбаи энергия ва паноҳгоҳ истифода намоянд, инсон илова ба ҳамаи ин, аз онҳо ба сифати ашёи хом истифода мекунад. Имрӯз муҳимтарин соҳаҳои ҳаёти инсоният, аз ҷумла, соҳаҳои саноатҳои хӯрокворӣ, дорусозӣ, атриёт, бофандагӣ, сохтмон ва монанди инҳоро бе олами рустаниҳо тасаввур кардан ғайриимкон аст.

Рустаниҳо на танҳо дар ҳаёти моддӣ, балки дар ҳаёти маънавии инсонҳо низ аҳаммияти махсус доранд. Калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо яке аз бахшҳои муҳими таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаҳои онро ташкил медиҳанд ва дар онҳо, чун дар ҳар як бахши дигари луғати забону лаҳҷаҳо, олами маънавӣ, таъриху таҷриба, урфу одат ва маҳорату малакаи халқ – соҳибони забону лаҳҷаҳо инъикос гардидааст.

Луғатшинос ва муҳаққиқи луғати марбут ба олами набототи забону лаҳҷаҳои финландӣ Ю. Э. Коппалева дуруст таъкид менамояд, ки “... таҳқиқи таркиби луғавӣ, аз ҷумла, омӯзиши луғати марбут ба олами

наботот пажуҳишест, ки наметавонад дар алоҳидагӣ, танҳо дар чаҳорчӯбаи забон сурат гирад. Хусусиятҳои рушди луғати марбут ба олами набототи лаҳҷаи ин ё он минтақа, роҳҳои ғанӣ гардидани он ва сабабҳои вуруди калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби ин гурӯҳи калимаҳоро танҳо бо назардошти гузаштаи таърихии халқ ва омилҳои ҷамъиятиву иқтисодӣ ва падидаҳои дигар метавон ба таври дақиқ муқаррар намуд” [45. 38].

Ҳамин аст, ки мо қабл аз оғози кори худ, илова ба шиносӣ бо адабиёти забоншиносӣ, бо асару мақолаҳои чун “Согдийские документы с горы Муг. Вып. I. Описание, публикации и исследование документов с горы Муг” (А. А. Фрейман. М.: Изд-ство Восточной Литературы, 1962. – 94 с.), “Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма” (В. А. Лившиц. М.: Изд-ство вост. лит., 1962. – 224 с.), “Согдийские документы с горы Муг. Вып. III. Хозяйственные документы” (М. Н. Боголюбов, О. И. Смирнова. М.: Изд-ство вост. лит., 1963. – 132 с.), “Паргар в VII-VIII вв. н.э.” (Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 218 с.), “Ёдгориҳои болооби Зарафшон” (Ю. Ёкубов. – Душанбе, 1977.), “Микротопонимияи водии Яғноб” (Б. Б. Тӯраев. – Душанбе: Ирфон, 2019. – 272 с.) ва ғайра ошно гардидем.

Бояд гуфт, ки гурӯҳи луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо хусусиятҳои хоси худро дорад. Яке аз хусусиятҳои хоси калимаҳои ин гурӯҳ дар он зоҳир мегардад, ки дар як ҳавзаи забонӣ, дар як ҳудуди лаҳҷавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустани метавонанд калимаҳои гуногун ба кор бурда шаванд, ё баръакс, як калима метавонад дар ифодаи мафҳуми чанд рустани истифода гардад. Гузашта аз ин, вобаста ба ҳок ва обу ҳавои ҳар минтақаи як ҳавзаи забонӣ ё лаҳҷавӣ, як намуди рустани метавонад навҳои гуногун дошта бошад ва номи умумии рустаниҳои ҳамчинсу номҳои ифодакунандаи анвои онҳо баъзан ба ҷойи якдигар мавриди истифода қарор гиранд. Дар ин бора дар боби оянда муфассал маълумот хоҳем дод.

Як хусусияти дигари воҳидҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар он ифода мегардад, ки ҳар як рустани ду ном дорад: номи халқӣ ва номи

илмӣ. Номи илмии рустаниҳо одатан, бо забони лотинӣ ифода мегардад ва он истилоҳ асту ба онҳо вобаста ба табақабандии илмии ботаникиашон дода мешавад.

Номҳои халқии рустаниҳоро наметавон истилоҳ номид, зеро онҳо аломатҳои истилоҳ, аз ҷумла якмаъноӣ, беобурангӣ, аз муродифҳо маҳрум буданро надоранд.

Лозим ба зикр аст, ки олимони зимни баррасии номҳои лаҳҷавии рустаниҳо баъзан, дар баробари мафҳуми “калима”, аз мафҳумҳои “истилоҳ”, “номвожа” (номенклатура) ва “истилоҳи халқии ботаникӣ” истифода менамоянд. Забоншиноси рус Ю. Э. Коппалева ба ин масъала тавачҷуҳ зоҳир намуда, дар мавриди пажӯҳиши илмии воҳидҳои луғавии лаҳҷавии марбут ба набототи истеъмоли воҳиди луғавии “номенклатура (номвожа)”-ро дуруст ва истифодаи мафҳумҳои “истилоҳ” ва “истилоҳи халқии ботаникӣ”-ро нодуруст меҳисобад ва мегӯяд: “Ба назари мо, вақте аз номҳои омиёна ё худ лаҳҷавии рустаниҳо сухан ба миён меояд, аслан, наметавон мафҳуми “истилоҳ”-ро истифода кард. Номҳои халқӣ хосияти истилоҳотро надоранд. Онҳо шабеҳи системаи илмии гиёҳшиносӣ ба як системаи возеҳи мафҳумҳо мутобиқат надоранд, зеро дар зехни мардум ҳеҷ табақабандии дақиқе, ки ҳамаи гиёҳҳоро фаро гирад, вучуд надорад” [45. 41].

Бо тавачҷуҳ ба гуфтаҳои боло оид ба дар лаҳҷаҳо бо номҳои гуногун ёд шудани айни як навъи рустанӣ ва баръакс, барои ифодаи якчанд намуди рустанӣ истифодаи шудани як калима, мо андешаи Ю. Э. Коппалеваро қонибдорӣ менамоем.

Бояд гуфт, ки дар адабиёти марбут ба омӯзиши мафҳумҳои илмӣ ҳам масъалаи мавридҳои истифодаи воҳидҳои луғавии “истилоҳ” ва “номенклатура” ҳалли худро наёфтааст. Гурӯҳе аз забоншиносон мафҳумҳои “истилоҳ” ва “номенклатура”-ро аз ҳам ҷудо месозанд ва гурӯҳи дигар ба ҳадгузори байни ин ду мафҳум мухолифанд. Чун ин масъала дар рисолаи арзишманди донишманди тоҷик М. Б. Султонов

[110. 11-27]. ба таври васеъ мавриди таҳлил қарор гирифтааст, аз шарҳи муфассали он худдорӣ менамоем.

Бояд қайд кард, ки дар таҳқиқоти мо мафҳуми олами наботот танҳо маънии рустаниҳоро нашофта, воҳидҳои луғавии ба онҳо вобаста, аз ҷумла, қисмҳои таркибӣ, аломат, ҳолат, чараёни сабзиш, нашъунамо ва парвариши онҳоро низ дар бар мегирад.

Зимнан, хотирнишон бояд кард, ки гирд овардани маводи лаҳҷавии марбут ба олами наботот хусусият ва мушкилиҳои хоси худро дорад, ки зикри чанде аз онҳоро ин ҷо лозим медонем.

Якум, мардум на ба ҳамаи рустаниҳо ва қисмҳои таркибии онҳо, балки ба ҳамагонӣ ном гузоштааст, ки барояш муҳим мебошанд ва дар фаъолияти амалиаш ба онҳо рӯ ба рӯ шудааст. Бинобар ин, зимни суҳбат бо намоёндагони ин ё он маҳал оид ба олами рустаниҳо на ба ҳамаи пурсишҳо посух ёфта мӯяссар мегардад.

Дуюм, луғати марбут ба олами рустаниҳо (маҳсусан, номи алафу гиёҳҳои худрӯй) аз ҷумлаи он қисми таркиби луғавии лаҳҷаҳо аст, ки вобаста ба тағйири шароити зиндагӣ, дар нутқи мардум, хусусан, ҷавонону миёнсолон камтар истифода мешавад. Бинобар ин, гирдоварандаи маводи лаҳҷавии марбут ба олами рустаниҳоро лозим меояд, ки дар маҳалҳо бештар бо мардумони куҳансола, ки қисми бештари умрашонро дар деҳот гузаронидаанд, воҳӯриву суҳбатҳо доир намояд. Вале, мутаассифона, теъдоди ин гуна одамон рӯз ба рӯз кам гардида истодааст.

Сеюм, бештарин роҳи гирд овардани номи рустаниҳо ин роҳи гирдоварӣ дар шароитҳои табиӣ ҳаёти рустаниҳо, яъне дар боғу саҳро, талу теппа, кӯҳу даман ва ҷангалзорҳо мебошад, зеро шахс дар ин ҳолат ҳам рустаниву номи он ва ҳам ҳар чизи ба он алоқамандро хуб дар хотир мегирад ва ин аз гирдоварандаи мавод фурсат ва заҳмати зиёдеро талаб мекунад.

Чорум, дар натиҷаи таъсири омилҳои антропогенӣ ва гайриантропогенӣ баъзе аз рустаниҳо ба дараҷаи нестӣ расида, танҳо номи онҳо дар хотираҳо мондааст ва дар бораи онҳо гӯяндагон баъзан, маълумоти мутаноқиз медиҳанд, ки дақиқ намуданашон ба мушкилӣ даст медиҳад.

Панҷум, бидуни огоҳӣ аз асосҳои илми ботаника вуруд ба олами рангини рустаниҳо ва ҷамъоварии маводи марбут ба луғати он барои забоншинос мушкил аст. Бинобар ин, муҳаққиқи луғати олами рустаниҳоро лозим меояд, ки қабл аз ҷамъоварии бевоситаи мавод, бо адабиёти дахлдори соҳа шинос гардида, дар бораи олами рустаниҳо тасаввуроти муайян пайдо намояд. Дар акси ҳол, муҳаққиқ дар муайян намудани авлод, оила, ҷинс, навъу намуд ва гурӯҳбандии рустаниҳо ба иштибоҳ роҳ хоҳад дод.

Новобаста ба мушкилиҳои мазкур, дар забоншиносии тоҷик дар самти пажӯҳиши луғати марбут ба олами набототи таркиби луғавии забони адабии тоҷик ва лаҳҷаҳои он солҳои охир як зумра корҳо анҷом дода шудаанд.

Забоншиноси маъруфи тоҷик Д. Саймиддинов дар рисолаи арзишманди худ “Вожашиносии забони форсии миёна” намунае аз номи дарахтону гиёҳон, рустаниҳои ғаллагӣ ва гулҳоро, ки дар осори форсии миёна аз онҳо ёд шудааст, ба риштаи таҳқиқ кашидааст [102. 96-99].

Донишманди тоҷик О. Ҳ. Қосимов як боби рисолаи худ “Лексика и словообразование в “Шахнаме” Абулкасима Фирдоуси”-ро таҳти унвони “Картина растительного мира в «Шахнаме»” ба пажӯҳиши калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳои ин асари безавол бахшида, онҳоро дар 17 зербоб мавриди таҳлилу баррасии амиқ қарор додааст [39. 237-297].

Донишманди дигари тоҷик М. Б. Султонов дар зерфасли “Истилоҳоти гиёҳшиносӣ”-и фасли “Истилоҳоти тибб”-и рисолаи худ “Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ” як миқдор истилоҳоти гиёҳшиносиро дар заминаи қадимтарин осори илмии форсии дарӣ таҳлилу баррасӣ намудааст [110. 205-211].

Муҳаққиқи ҷавон С. А. Юсупова дар мавзӯи “Таҳқиқи луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ” рисолаи номзадӣ дифоъ намуда, дар он луғати марбут ба олами набототи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикиро дар ду боб ва ҳашт фаслу зерфаслҳои зиёд аз нуқтаи назари луғавӣ-семантикӣ ва сохтор мавриди таҳқиқи густурда қарор додааст [150].

То ҷойе, ки мо медонем, рисолаи мазкур ҳоло ягона таҳқиқотест, ки дар он луғати марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба сурати ҷудогона ва махсус мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

Дар рисолаҳои ба таҳқиқи луғати лаҳҷаҳо бахшидаи муҳаққиқоне чун Ғ. Ҷӯраев [69], С. Р. Хоркашев (ҳоло С. Раҳматуллозода) [119], Ш. Исмоилов [31], Т. Мақсудов [52], Н. Гадоев [16], Р. Сангинова [104], Г. Шарифова [141] ва дигарон, дар баробари дигар гурӯҳҳои мавзӯӣ, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд низ то ин ҷо он андоза таҳлилу таҳқиқ гардидаанд.

Паҳлуҳои ҷудогонаи масъалаи таҳлили забоншиносии номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар мақолаҳои алоҳидаи забоншиносон С. Р. Хоркашев [122], М. Маҳмудов [55], А. О. Зоҳидов [25], И. Сулаймонов [108; 109.], М. Каримова [37], Р. И. Сангинова [105] ва дигарон таҷассум ёфтаанд.

Муҳаққиқ Б. Б. Тӯраев дар рисолаи худ “Микротопонимияи водии Яғноб” номҳои ҷуғрофиеро, ки аз номи рустаниҳо сохта шудаанд, дар боби алоҳида мавриди таҳқиқ қарор додааст [113. 136-140].

Ҳамин тариқ, номи рустаниҳо яке аз бахшҳои вижаи таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷа ба шумор рафта, омӯзиши он барои нишон додани чараҳои инкишофи ҳаёти моддӣ ва маънавии халқ аҳаммияту арзиши калонро доро мебошад.

1.5. Хусусиятҳои асосии номгузории

калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо

Аз шиносӣ бо таълифоти марбут ба калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки дар заминаи забону лаҳҷаҳои гуногун сурат гирифтаанд, метавон ба натиҷа расид, ки усулҳои номгузории рустаниҳо дар аксари забонҳо тақрибан монанд мебошанд. Ба рустаниҳо асосан, дар заминаи дарки мустақими аломату хусусиятҳои онҳо ё бо роҳи интиқоли номи як шайъ ба шайъи дигар ном мегузоранд.

Ҳар як предмет ё падидаи олами атроф, аз ҷумла, ҳар як рустанӣ дорои маҷмуи аломату хосиятҳо мебошад ва инсон аз онҳо яке аз муҳимтарашонро интихоб намуда, дар асоси он ба он предмет ном мегузорад.

Бисёре аз аломатҳое, ки дар асоси онҳо ба рустанӣҳо ном гузошта мешавад, барои забону лаҳҷаҳои гуногун умумӣ мебошанд, вале ба сифати аломати номгузорӣ қабул шудани ин ё аломат ба эҳсоси идрок, маҳорату малака ва донишу таҷрибаи мардум дар бораи он рустанӣ вобаста мебошад. Ҳамин аст, ки як рустанӣ дар дохили як забон ва ҳатто, як лаҳҷа бо номҳои гуногун ёд карда мешавад.

Донишманди тоҷик Х. Маҷидов дар хусуси ҳамчун номи шайъ қабул гардидани ин ё он нишонаи назарраси ҳодиса ва ё шайъ изҳори назар намуда, номи яке аз зироатҳои полезиро дар гунаҳои **сабзӣ, зардак, беҳӣ, зарҷома** ба сифати мисол меорад ва дуруст қайд мекунад, ки “калимаи **сабзӣ** ба сабзиши баргҳои он зироат, **зардак** ба ранги он, **беҳӣ** ба тарзи ҷойгиршавии он дар хок, **зарҷома** бошад, ба ҷилои ранги тиллоии он ишора мекунад” [56. 34].

Муҳимтарин аломат, нишона ва хусусиятҳои рустанӣҳову мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар номгузорӣ ҳамчун асос истифода шудаанд, инҳо мебошанд:

1. ранг: **зарда** (ғиёҳи зардрангу риштамонанд ва берешаест, ки ба гулу ғиёҳҳои дигар печида, сабаби хушкидани онҳо мегардад); **зарбед** (навъе аз бед, ки шоҳаҳои сабзи зарринтоб дорад); **сийабед** (навъе аз бед, ки танаву шохҳояш сиёҳранг мебошанд); **заромӯшпа** (мушшаи зарин, як навъ дарахти кӯҳӣ, ки пӯсти нарму зарин дорад); **сийадуна** (ғиёҳи хурӯйи буттагии кӯҳиест, ки донаҳои сиёҳранг дорад ва мардум барои истифода дар рӯзгор донаҳои онро чамъоварӣ менамоянд); **сийоҷак** (як навъ ғиёҳи соқабаланди шабеҳ ба гандум, ки хӯшааш хокаи сиёҳ дорад ва духтарон бо он абрӯйи худро ранг мекунад); **сийаалаф** (як навъ ғиёҳи кӯҳиест, ки мардум дар тайёр намудани таом истифода менамоянд); **қаролӯ** (як навъ олуи сиёҳ), **қарақот** (як навъ дарахти буттағиест, ки дар

кӯху кӯхпояҳо мерӯяд ва меваи даврашаклу сиёхранги аз олуҷа хурд дорад); **куксултун** (як навъ олуи рангаш сабз) ва ғ.;

2. таъм: **ширинча** (як навъ гиёҳест, ки думҷаи онро бинобар ширину гуворо буданаш, истеъмоли менамоянд); **шурак** (як навъ гиёҳест, ки ҳамчун алафи бегона бештар дар полезу киштзорон мерӯяд ва таъми шӯр дорад); **талха** (як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво, ки дар ҷойҳои беоб мерӯяд ва таъми талх дорад) ва ғ.;

3. бӯй: **бугинак** (як навъ гиёҳест, ки бӯйи бад дорад);

4. намуди зоҳирӣ ва шабеҳият: **садабурс** (як навъ бурс, ки шохҳояш мисли сада зич ва паҳн мебошанд); **садабед** (як навъ бед, ки шохҳояш мисли сада зич ва паҳн мебошанд); **почи чирчирак** (як навъ гиёҳ, ки соқаву шохҷаҳои ниҳоят бориқаш почаи навъе аз малахро ба хотир меорад); **қошуқак** (як навъ гиёҳ); **телпаки мор//калли қозӣ** (як навъ занбӯруғи захрнок, ки асосан, дар кундаи дарахтон мерӯяд); **думи руба** (як навъ алафи хӯшадори пояш ростӣ дароз, ки намуди хӯшааш думи рӯбохро ба хотир меорад); **найча** (як навъ гиёҳи соқаш бориқи дароз ва буғумдор, ки ба най шабоҳат дорад); **гуши гурба** (як навъ алафи хурӯй, ки баргаш шабеҳи гӯши гурба мебошад) ва ғ.;

5. таъйинот: **оштунрувак** (як навъ гиёҳест, ки мардуми кӯҳистон аз он ҷорӯби танӯррӯбӣ тайёр мекунанд); **хори рафида** (як навъ гиёҳест, ки пояи баланди шохҷадор, баргҳои калони паҳн ва меваи лӯндашакли хордори сертухм дорад ва занони кӯҳистон дар сохтани рафида аз он истифода мекунанд); **ҷорубак** (як навъ алафе, ки аз он ҷорӯб мебанданд); **ходабед** (як навъ бедест, ки шохҳои дарози рост дорад ва аз шохҳои он хода тайёр мекунанд) ва ғ.;

6. хосияту хислат: **нештархор** (як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу саҳти халанда дорад); **захрак** (як навъ гиёҳи захрдорест, ки чорво аз хӯрдани он дам мекунад); **ғечак** (як навъ гиёҳест, ки дар заминҳои обӣ мерӯяд ва баргу танаи он лағжонак мебошад); **газанда** (як навъ гиёҳи пояш сершоҳу барг, ки расидан ба он боис ба сӯзиши бадан мегардад, газна); **гушкаркунак** (як навъ

гиёҳи ба занбӯруғ монанд, ки дар дохили қуббааш хока дорад ва ба бовари мардум, агар кас ба он даст расонад, гӯшро кар мекунад) ва ғ.;

7. тарзи сабзиш: **радавак** (як навъ гиёҳест, ки боло қад накашида, дар рӯйи замин паҳн мешавад); **печак** (як навъ гиёҳест, ки ба рустаниҳои дигар печида боло меравад);

8. замон: **ҷавпазак//тезпазак** (навъҳои себ ва зардолу, ки аз хамчинсони худ пештар мепазанд), **тирмоӣ** (навъе аз себ, ки тирамоҳон мепазад), **тобистунӣ** (навъе аз себ, ки дар фасли тобистон мепазад);

9. макон: **себи кӯӣ** (навъи себ, ки дар кӯҳсорон мерӯяд), **ноки кӯӣ** (навъи нок, ки дар кӯҳсорон мерӯяд), **мурути кӯӣ** (навъи муруд, ки дар кӯҳсорон мерӯяд), **балхӣ**, **бағдодӣ** (анвои тут), **кошифӣ**, **конибодомӣ**, **бухорӣ**, **ворухӣ**, **қуқанӣ**, **искодарӣ** (анвои зардолу);

10. исми ашхос: **хучмирӣ**, **усмунӣ**, **худойдодӣ**, **мирсанҷалӣ**, **азизмоӣ**, **махмадқулӣ** (анвои зардолу), **ҳайдарӣ** (навъи тут).

Чи тавре ки аз тафсилоти боло бармеояд, калимаҳои ифодакунандаи замон, макон ва исми ашхос асосан, дар ифодаи номи анвои ин ё он мева истифода мешаванд.

Ҳамин тариқ, аломатҳое, ки дар асоси онҳо рустаниҳо номгузорӣ мешаванд, барои забону лаҳҷаҳои гуногун умумӣ мебошанд, вале дараҷаи ба сифати аломати номгузорӣ қабул шудани ин ё аломат ба қобилияти дарк, маҳорату малака ва донишу таҷрибаи мардум дар бораи он рустанӣ вобаста мебошад.

БОБИ II

ТАҲЛИЛИ КАЛИМАҶОИ ИФОДАКУНАНДАИ НОМИ РУСТАНИҶО АЗ НИҶОҶИ МАЪНО

2.1. Таҳқиқи калимаҷои ифодакунандаи номи дарахтони маҳаллӣ

Дарахт аз ҷумлаи рустаниҳои бисёрсолаест, ки дар ҳаёти моддӣ ва маънавии инсонҳо аҳаммияти хоса дорад. Аз замонҳои қадим мардум дарахтро рамзи ҳаёт ва Замину Коинот меҳисобиданд ва ба он муносибати махсус доштанд.

Дар фарҳанги қадимаи миллати мо, чун дар фарҳанги халқҳои дигар мардум, ба дарахтону дарахтҷаҳое, чун чанор, сарв, сада, санҷид, тут, хома ва монанди инҳо, эҳтироми хоса доштанд ва онҳоро поку муқаддас мешумориданд. Ба бовари мардум, ин дарахтон барорандаи ҳоҷоти ниёзмандон ва рафъкунандаи баъзе бемориву чашмзаҳмҳо мебошанд ва буридани онҳо, ҳатто шикастани шоҳаҳояшон метавонад сабаби нобудӣ ва зиёнҳои калон гардад. Ҷамин боварҳост, ки то имрӯз мардум бо нияти неке ба шоҳи баъзе дарахтон, хусусан, ба шоҳи дарахтони куҳансоли назди масҷид ва мазору қабристонҷойҳо риштаву пораҳои матоъ мебанданд, ё чароғ меовезанд.

Дар деҳаи Сангистони ноҳияи Айнӣ дар фарози кӯҳи поёни деҳа яккабурси азиме маҷуд аст. Ҷамин гуна бурси танҳо дар фарози кӯҳи болои деҳа низ вучуд дорад. Яккабурси фарози кӯҳи болои деҳа хушк аст ва дар танаи хушкидаи он доғи мисли хун сурхе ба чашм мерасад. Яккабурси фарози кӯҳи поёни деҳа бошад, сабз аст. Ин ду бурси танҳо дар фарози ду кӯҳи ба ҳам муқобил дар рости ҳамдигар ҷой гирифтаанд. Тибқи ривоятҳои мардуми маҳал қадом сола марде ба як шоҳи бурси кӯҳи болои деҳа табар задааст. Аз ҷойи табаррасидаи бурс гӯё хун баромада, ба танаи дарахт шоридааст ва бурс хушк гардидасту шоҳи буридашуда парвоз карда, ба фарози кӯҳи муқобил рафтаву он ҷо сабз шудааст. Марди табарзан бошад, ба бемории сахте гирифта шуда, фавтидааст. Ба бовари мардум ҳар касе ба ин ду бурс ё ба шоҳе аз онҳо табар задааст, ба балоҳои бад печидааст.

Дар назди масчиди деҳаи Мадми ноҳия дарахти кӯҳани доғест, ки ба эътиқоди мардум он хислати балогардонӣ ва аз чашми бад эмин нигоҳ доштани мардумро дорад ва гарди танай он баъзе бемориву захмҳо, аз чумла, озахро шифо мебахшад.

Бояд гуфт, ки чунин дарахтҳое, ки мардум ба онҳо эътиқод доранд, қариб дар тамоми рӯстоҳои кишвар ба назар мерасанд.

Эҳтироми гузаштагони мо дар баъзе осори бадеиву таърихӣ низ инъикос ёфтааст. Дар ин маврид донишманди эронӣ Амирхусайни Лодан дар рисолаи худ «Худосолорӣ ва дармондагӣ» менависад: «Эрониёни бостон барои табиат эҳтироми вижае қоил буданд. Дар фарҳанги эронӣ дарахти сарв ҳамвора намоди озодагӣ ва пойдорӣ будааст. Ин эътиқод бармегардад ба дарахти сарви Кашмир. Сарви Кашмир дарахте будааст, ки ба дасти Зардушт ё ба дастури ӯ кошта шуда буд. Ин дарахт бо мурур ва тайи чанд қарн бисёр азим, пуршукӯҳ ва машҳур мешавад. Шӯҳрати сарви Кашмир ба Мутаваккил – халифай Аббосӣ мерасад. Душманӣ ва ҳасодати аъроб бо эрониён ба ҳадде буд, ки ҳар чизе ки барои эронӣ арзишманд ва муҳтарам буд, мавриди нафрат ва тааррузи аъроб воқеъ мешуд. Халифай Аббосӣ Мутаваккил дастур медиҳад, ки дарахтро қатъ кунанд ва ба назди ӯ ба Бағдод бифиристанд. Эрониён барои ҷилавгирӣ аз ин амали таҳрибӣ пешниҳод карданд, ки 50000 сикка тилло ба халифа бидиҳанд, ки аз қатъи дарахт сарфи назар кунанд, ӯ напазируфт. Сарфи Кашмиро буриданд, тикка-тикка карданд ва ба василаи як корвон ба Бағдод фиристонданд, аммо халифа як рӯз қабл аз дидани сарв ба қатл расид. Мегӯянд, Зардушт пешбинӣ карда буд, ки ҳар кас ин дарахтро қатъ кунанд, ё боис ба қатъи он шавад, кушта хоҳад шуд» [51. 49].

Мақсад аз овардани ин иқтибоси тулонӣ таъкиди ҳамин нукта аст, ки воқеан, ниёкони мо ба табиат муносибати махсус доштаанд ва парваришу ниғохубини дарахтон аз одатҳои кӯҳани гузаштагони мо будааст.

Дар «Дарахти асуриг» ном достони манзуми паҳлавие, ки тақрибан дар асрҳои II-III-и мелодӣ бо забони паҳлавии ашконӣ навишта шуда, баъдтар ба забони паҳлавии сосонӣ – форси миёна таҳриру такмил

гардидааст, аз мунозираи дарахти асуриг – хурмо ва буз сухан меравад. Муаллиф дар асар аз забони ҳар ду қаҳрамон сифатҳои нек ва ғоидаҳояшон ба мардумро баён намудааст. Аз ҷумла, аз забони дарахт омадааст, ки меваашро мардум мехӯранд, аз тахтааш бодбони киштӣ, ҷувоз, зарф, кафш, расан, мех ва ғайра месозанд, аз ҷӯбаш оташ меафрӯзанд ва дар сояаш роҳат мекунанду дар шохҳояш мурғакон лона мегузоранд.

Бояд гуфт, ки аҳаммияте, ки дарахт ҳамчун як сарвати табиӣ дар ҳаёти инсонҳо дошту муаллифи номаълум дар «Дарахти асуриг» ба он ишора намудааст, бо гузашти садсолаҳо коҳиш наёфта, баръакс, дар ҳар як давраи таърихӣ вобаста ба тараққиёти ҷомеа бештар гардидааст.

Ҳамин аст, ки дар системаи лексикаи забони тоҷикӣ, чун дар аксари забонҳои дигар, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахт ҷойи муҳимро ишғол менамоянд.

Дар таърихи фарҳангшиносии форсу тоҷик кам фарҳанги тафсириро дучор омадан мумкин аст, ки дар он бештар аз 100 калимаи ифодакунандаи номи дарахт тафсир нагардида бошад.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (Иборат аз 2 ҷилд. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – Ҷ.1. – 950 с; Ҷ. 2. – 945 с.), ки наватарин фарҳанги тафсирий дар марҳалаи кунунии таърихи фарҳангшиносии тоҷик ба ҳисоб меравад, мо зиёда аз сад калимаи ифодакунандаи номи дарахт ё дарахту меваи онро ба қайд гирифтём, ки номгӯяш ба қарори зайл аст: аҷоқӣё, амруд, ангур, анор, анҷар, анҷир, ар-ар, арча, арғувон//арғавон, аржан, бақ(қ)ам, баласон, бед, бедгул, бедмушк, биҳӣ, бодом, бон, будоғ, булут, бурс, вазак, гавзбун, гелос, гоз, гурдолу, гучум, ғон, ғубайро, дӯлона, зайтун, заққум, заранг, зарбед, зардолу, зерфун, зоб, коҷ, кулкан, кӯксултон, қайроғоч, қарағай, лимӯ, маҷнунбед, муғелон, мурӯд, мушкбед, мӯрд, наш, нок, норван, норгил, ношпӯтӣ, обнӯс, олаш, олу, олуболу, олучабандак, омула, ос, пада, писта, ранд, рош, сидра, сада, саксавул, санавбар, сандал, санҷид, сарв, сафедор, себ, ситвус, соҷ, тирак, ток, туғ, турунҷ, тут, тӯбӣ//тӯбо, тӯбсада, тӯс, уд, унноб, ушра, фарк, хаданг, хафча,

хурмо, чилғӯза, чинор//чанор, челон, чормағз, чавдона, чавзбун, чигда, чинигучум, шамшод, шафтолу, шумтол ва ғайра.

Дар системаи лексикаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ низ, чун дар забони адабӣ, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахт мақоми махсус доранд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахтро ба ду гурӯҳи асосӣ чудо намудан мумкин аст: калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадор ва калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар.

2.1.1. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадори маҳаллӣ

Донишманди тоҷик О. Ҳ. Қосимов дар зербоби «Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони мевадор»-и рисолаи худ «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулкасима Фирдоуси» воҳиди луғавии «мевадор»-ро, ки дар «Шоҳнома» дар 15 маврид истифода шуда будааст, аз нуқтаи назари морфологӣ ба ду ҷузъ: мева-ба маънии самар ва дор-ба маънии дарахт чудо намуда, онро дарахти мевадор шарҳ додааст ва дар идомаи андешаронии худ таъкид намудааст, ки воҳиди луғавии мазкур дар матни «Шоҳнома» дар баъзе ҳолатҳо метавонад ба маънии боғи мева низ истифода шавад. Ба таъкиди О. Ҳ. Қосимов дар ин ҳолат ҷузъи «дор» асоси замони ҳозираи феъли доштан буда метавонад [39. 253.].

Бояд гуфт, ки вожаи мевадор дар фарҳангҳо низ ҳамчун калимаи чомеъ дарахти мева тафсир гардидааст. Масалан, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” воҳиди луғавии мавриди назарро дарахти мева шарҳ дода, байти зеро аз Абулқосим Фирдавсӣ шоҳид овардаанд:

Яке мевадоре бимонад зи ман,

Ки монад ҳаме бори ӯ дар чаман [165. 253.].

Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадорро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ метавон ба гурӯҳҳои зерин чудо намуд.

Якум. Калимаҳои, ки, чи аз нуқтаи назари маъно ва чи аз ҷиҳати шакл, аз забони адабӣ фарқе надоранд: **себ, нок, шафтолӯ, бихӯ, анор, чигда, олуча, гелос, олу, олуболу, гурдолу** ва ғайра.

Дуюм. Калимаҳое, ки аз забони адабӣ танҳо бо шакли фонетикӣ фарқ мекунанд: **чомақ** (Санг., Мад., Км., ВМ.) // **чумоқ** (Марғ., Ваш.) // **чомоқ** (Зер., ПМ, ШП.) <чормағз, **тўт** (Кур., Зин., ВМ.) // **тит** (Др., Каз., Веш., ШП.) <тут, **зандолў** (Зос., Том., Фат.) <зардолу, **ангўр** (Мад., Санг., Пут.) <ангур, **мурут** (Рр., Дд., Рев., ШП.) <мурўд, **себи кўйў** (Кум., Санг.) // **севи кэвайў** (Мад.) <себи кўхӣ, **мурути кўйў** (Кум., Санг.) <мурўди кўхӣ, **бодум** (Зос., Фатм, ГБ.) <бодом, **куксултун** (Санг., Ур., ШП., ВМ.) <кўксултун ва монанди инҳо.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло мебинем, баъзе аз калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахт ё дарахту меваи он мувофиқи қонуну қоидаҳои хоси лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, аз ҷумла, ҳодисаҳои мувофиқати садоноки «о»-и забони адабӣ ба садоноки «у», мувофиқати «и», «ӯ» ва «ӯ»-и таърихӣ ба садоноки қатори пеш, бардошти боло ва лабии «ў», бадалшавӣ ё мувофиқати ҳамсадои «д» ба «т», мувофиқати «ӯ»-и дарози таърихӣ ба «и» ва монанди инҳо истифода мешаванд.

Бояд гуфт, ки ҳодисаҳои мувофиқати садоноки «о»-и забони адабӣ ба садоноки «у» ва мувофиқати «и», «ӯ» ва «ӯ»-и таърихӣ ба садоноки қатори пеш, бардошти боло ва лабии «ў» асосан, хоси лаҳҷаҳои минтақаи Фалғари ноҳия мебошанду минтақаи Фанро фаро намегиранд ва калимаҳои навъи **ангўр**, **тўт**, **бодум** ва **куксултун** дар гуфтори мардуми деҳоти ин минтақа чун дар забони адабӣ талаффуз мешаванд.

Аз калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадори лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ танҳо калимаи **чомақ** ва гунаҳои дигари он **чомоқ** ва **чумоқ** аз муодили адабии худ **чормағз** саҳт фарқ мекунанд. Вожаи мавриди назар дар гуфтори мардуми ҳеч як деҳаи ноҳия бо таркиби пурраи овозӣ вонамехӯрад.

Бояд гуфт, ки вожаи **чормағз** дар аксари лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ бо таркиби пурраи овозӣ истифода намешавад. Муҳаққиқ С. А. Юсупова дар шеваи ҷанубӣ онро дар гунаҳои фонетикии **чормағ**, **чомағ**, **чомоғ** ва **чомоқ** ба қайд гирифтааст [150. 44].

Сеюм. Калимаҳое, ки ҳислати лаҳҷавӣ доранд: **чибдуна**, **қаролў**, **чайтан**//**четан**, **тоқ**.

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар ифодаи номи дарахт ва меваи **санҷид** вожаҳои **ҷигда** ва **ҷибдуна** истифода мешаванд. Вожаи **ҷигда** хислати умумиистеъмолӣ дошта, дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дучор меояд ва он дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» [160. 274], «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [161. 879] ва «Қазийи вожаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ» [148. 287] барин маъхазҳои шевашиносӣ ва дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [166. 591], «Фарҳанги Доро» [157. 549] барин фарҳангҳои тафсирий шарҳу эзоҳ дода шудааст.

Калимаи **ҷибдуна//ҷубдуна** асосан, дар гуфтори мардуми деҳаҳои Варзи Манор, Гузари Бод, Парз, Вешаб, Шамтуч, Дарғ, Каздон, Шаватки Поён ва баъзе аз деҳаҳои дигари ноҳия дучор меояд. Воҳиди луғавии мавриди назарро дар ҳеҷ як маъхазу сарчашмаи дастраси шевашиносӣ ва фарҳангҳои тафсирий вонахӯрдем. Вале аз рӯи пурсишҳо муайян гардид, ки он дар гунаҳои **ҷубдуна//ҷубдона//ҷимдуна//ҷимдона** дар баъзе аз лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаҳои Кӯҳистони Мастҷоҳ ва водии Рашт низ маъмул мебошад.

Калимаи **қаролӯ** (ВМ., Санг., Др.) дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии як навъ олуи сиёҳ истифода мешавад. Вожаи мазкур дар ҳамин маънӣ дар шаклҳои **қаролу** ва **қароли** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Китоб [54. 67] ва дар шаклҳои **қаролӯ**, **қурола** ва **қӯрғола** дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ [123. 197] ва дар гунаи **қаҳролу** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳёӣ-қаротегинӣ низ истифода мегардад [150. 31].

Калимаи **чайтан** ва шакли дигари он **четан** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии як навъ дарахти хурди кӯҳие истифода мешавад, ки гули сафеди хушбӯй ва меваи мудаввари андак турш ё талхча дорад. Шакли фонетики **чайтан** дар деҳаҳои Марғзору Кумарғ ва шакли фонетики **четан** дар деҳаҳои Дардору Дарғ ба қайд гирифта шудааст.

Мувофиқи маълумотҳо, шакли фонетикии **четан** дар лаҳҷаҳои қисмати кӯҳистони ноҳияи Деваштич низ маъмул аст.

Воҳиди луғавии тоқ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии дарахти мевагӣ истифода мешавад, ки асосан, дар кӯҳу дараҳо мерӯяд. Меваи тоқ шаклан ба меваи долони монанд буда, таъми ширин дорад ва мардум аз он толқон омода намуда, истеъмол менамоянд. Воҳиди луғавии мазкур дар гуфтори мардуми деҳаи Кумарғ, Чоре ва Пойи Мазор ба мушоҳида расид. Дар ҳеҷ фарҳанг ва таълифоти лаҳҷашиносӣ вожаи мазкурро ба ҳамин маънӣ дучор наомадем.

Дар ҳудуди муайян истифода гардидану дар фарҳангҳои дузабона ва тафсирии забони тоҷикӣ зикр нагардидани вожаҳои мавриди назар гувоҳи хислати лаҳҷавӣ доштани онҳо мебошад.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз лаҳҷаҳои дигар ва забони умумихалқии тоҷикӣ камтар фарқ мекунанд.

Маълум аст, ки баъзе аз дарахтони мевадор, махсусан, дарахтони мевадори боғии дорои аҳаммияти муҳимми иқтисодӣ гуногуннавъ мешаванд ва, агар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз нуқтаи назари номи дарахтони мевадор аз ҳамдигар камтар фарқ намоянд, аз бобати истифодаи калимаҳои ифодакунандаи номи навъҳои ин ё он мева тавофути бештар доранд.

Ҳоло калимаҳои ифодакунандаи номи анвои баъзе аз меваҳоеро, ки дар ноҳияи Айнӣ густариши зиёд доранд, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Зардолу. Ноҳияи Айнӣ яке аз ноҳияҳои асосии зардолупарвари кишвар ба ҳисоб меравад ва парвариши зардолу дар ноҳия собиқаи тулонӣ дорад.

Ташҳиси ботаникии донаҳои зардолу, ки аз ёдгориҳои бостоншиносии суғдии асри VIII – Қалъаи Кум (воқеъ дар деҳаи Куми ноҳия) ва Қалъаи Муғ (воқеъ дар деҳаи Хайрободи ноҳия) ёфт гардиданд, нишон медиҳанд, ки дар ноҳия ханӯз дар асрҳои VII–VIII ба парвариши зардолу машғул будаанд [152. 66-67].

Бостоншиноси тоҷик Ю. Ёқубов муътақид аст, ки таърихи парвариши аксари навъҳои имрӯзаи зардолуи ноҳияҳои Болооби Зарафшон ба асрҳои VII–VIII рафта мерасад [152. 67].

Пажуҳишгари тоҷик И. Раҳимов дар мақолае таҳти унвони «Сайре дар зардолузори таърих» дар бораи макони паҳншавии зардолу дар минтақаи Осиёи Миёна изҳори назар намуда, водиҳои Фарғона ва Зарафшонро минтақаҳои асосии зардолупарварӣ медонад ва менависад, ки: «Ба андешаи мо, маҳз дар ҳамин ду водӣ муносибатҳои тичоратии байни сокинони Осиёи Миёна ва Чин дар замонҳои бостон рушд дошт. Аспҳои водии Фарғона, тухми беда ва якчанд зироатҳои ин мавзеъ бори аввал ба Чин тариқи роҳи кашфкардаи Чжан Тсян, ки минбаъд Шоҳроҳи Абрешим гашт, бурда шуда буданд. Аз Чин бошад, ба ҳудуди Осиёи Миёна тухми кирми абрешим ва донаки зардолу ворид гашт» [87. 179].

Ҳаминро ҳам бояд таъкид намуд, ки то нимаҳои дуҷуми қарни гузашта зардолу ва маҳсулоти хушкмеваи он барои сокинони ин ноҳияи кишвар яке аз маводи асосии ғизоӣ ва манбаи муҳими даромаду воситаи таъмини рӯзгор будааст.

Ҳамин аст, ки зардолу дар фарҳанги мардуми ноҳия мақоми хос дорад. Дар гузаштаи на чандон дур мардуми кӯхистони Фалғари бостонӣ аз чӯби зардолу табақ, коса, чумча, кафлес барин асбобҳои рӯзгор ва тору дутору рубоб барин асбобҳои мусиқӣ месохтаанд, аз меваи тару хушки он таомҳои гуногун омода менамуданд ва кӯдакон бо донаҳои меваи он **дунакбозӣ** ва **дунакхобунак** (навъҳои бозиҳои кӯдакона, ки дар онҳо донаҳои зардолу бурду бохт мешаванд) барин бозиҳо мекарданд.

Дар эҷодиёти шифоҳии мардуми ноҳия намунаҳои зиёди шеърӣ мавҷуданд, ки дар онҳо аз ин навъи дарахт ва меваи тару хушки он ёд шудааст:

Зардолуи зарди ғураранг аст йорам,
Мактаббачайи ҳавсалатанг аст йорам [177. 85].

Зардолуи зарди зангирун аст очем,
Ҳар шуму сахар хабаргирун аст очем [177. 138].

Зардолуи тулакийу пайванди кучост,
Мо духтари Дардарему тағдир ба кучост? [177. 227]

Эй ёри азиз, шираю шарбат бисёр,

Дар шаҳри мусофирӣ ба як ғулинг зор [177. 193].

Солҳои охир аҳамияти тичорати зардолу дар ноҳия то андозае коҳиш ёфта бошад ҳам, он ҳамчун маъмултарин намуди мева боқӣ мемонад.

Дар ноҳия навъҳои зиёди ин намуди мева парвариш карда мешаванд. Мо аз лаҳҷаҳои ноҳия номҳои зерини навъҳои зардолуро ба қайд гирифтаем: **искодарӣ** (Фатм., ВМ., Зос.), **қуканӣ** (Хуш., ВМ., Др.), **хучандӣ** (Хуш., ВМ., Др.), **бухорӣ** (Хуш., Др.), **конибодомӣ** (ВМ., Санг.), **кошифӣ** (ВМ., Марғ., Др.), **азизмоӣ** (Санг., Зос.), **аразматӣ** (Веш.) **мирсанчалӣ** (Санг., Др.), **муслимӣ** (Санг., Хуш.) // **музлимӣ** (Дд., Ур.), **усмунӣ** (Дд., Нов.), **худойдодӣ** (Дд., Нов.), **хучмирӣ** (Др., Махш., Мад.), **махмадқулӣ** (ШП.), **наврузӣ** (Шам.), **мулоохунӣ** (Шам.), **карсоқӣ** (Санг., Веш.), **калаппа** (Санг.) // **кулуппа** (Веш., Др.), **капарӣ** (Веш.), **тулакӣ** (ВМ.), **чармак** (Санг., Зос., ВМ.) // **чарбак** (Иск., Шӯр., Др.) // **чаврак** (Дд.), **матобӣ** (ВМ., Др.), **ҷўллак** (Мад., ВМ.) // **чиллак** (ШП., Др., Шам., Мад.), **чавпазак** (ШП., Дд., Др.), **ширпайвандӣ** (ВМ., Др.), **ғулингӣ** (ШП., Др.), **пешпазак** (Мад., Тум.), **талхак** (ШП., ВМ., Др.), **дарафшак** (Санг.), **қачдуна**//**қаждуна** (Зос., Фатм.), **қоси шароб** (Шур.), **руҳи ҷунун** (Дд., Нов.), **гурди гов** (ВМ.), **нулзоғак** (Санг.), **пискак** (Вешк.), **сафедак** (ШП., Вешк., Санг., Др.), **сурхак** (ШП.), **туҳмаки мурғ** (Веш.), **қасакӣ** (ШП., Др.), **қобистонӣ** (ШП., ШБ.), **сиёпайванд** (ВМ.), **шамшерак** (ШП., ШБ.), **навогӣ** (ШП.), **ғовак** (Веш.), **ғаррак** (Вешк.), **қофирхурак** (Хуш.), **лайлотобак** (ВМ.), **боруғӣ** (Веш.), **шохшиқан** (Др.), **навогпайванд** (ШП., ШБ.), **пулқак** (Веш.), **аштақӣ** (Вешк., ШП., Др.), **дунақӣ** (Мад., Вешк., Веш., Др.), **пучуқӣ** (Мад.), **чилдуна** (Мад.), **буғузак** (Марғ., Чор.), **дунагӣ** (Шам.).

Бояд гуфт, ки қалимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолуро, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шуданд, аз рӯйи ҳудуди истеъмолшон ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст: яқум, қалимаҳое, ки хусусияти умумихалқӣ доранд, яъне дар доираи танҳо лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маҳдуд намонда, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ

ба таври муштарак истифода мешаванд; дуом, калимаҳое, ки хислати шевагӣ доранд, яъне истеъмоли онҳо лаҳҷаҳои ноҳияи Айниро аз лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ то андозае фарқ мекунонанд. Калимаҳои **қандак**, **ҷавпазак**, **матобӣ**, **мирсанчалӣ**, **ширпайвандӣ**, **хасак**, **хучмирӣ**, **сафедак**, **дарафшак** намунаи калимаҳои гурӯҳи якум ва калимаҳои **карсоқӣ**, **тулакӣ**, **чармак**, **чуллак**, **пискак**, **ғовак**, **лайлотобак**, **ғаррак**, **пуллак** намунаи калимаҳои гурӯҳи дуом мебошанд.

Аз калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолуи гурӯҳи якум калимаҳои **қандак**, **сафедак**, **конибодомӣ**, **қуқанӣ**, **пешпазак**, **талхак** ва монанди инҳоро муҳаққиқ С. Юсупова дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ ба қайд гирифтааст [150. 29-30].

Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолуи лаҳҷаҳои ноҳияи Айниро аз ҷиҳати ифодаи маъно метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

1. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба номи маҳалҳо алоқамандӣ доранд: **искодарӣ** (Искодар деҳаест дар ноҳияи Айнии вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон), **бухорӣ** (Бухоро – маркази вилояти Бухорои Ҷумҳурии Узбекистон), **конибодомӣ** (Конибодом шаҳрест дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон), **кошифӣ** (Кошиф маҳаллест дар остони Хуросони Ҷумҳурии Ислонии Эрон), **қуқанӣ** <қӯқандӣ (Қӯқанд шаҳрест дар вилояти Фарғонаи Ҷумҳурии Узбекистон), **хучандӣ** (Хучанд – маркази вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон), **вораҳӣ**//**боруғӣ** <ворухӣ (Ворух деҳаест дар ноҳияи Исфараи вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон).

2. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба номи инсонҳо алоқамандӣ доранд: **азизмоӣ** (аз исми занонаи Азизмоҳ), **аразматӣ** (аз исми мардонаи Аразмат <Оразмуҳаммад), **маҳмадқулӣ** (аз исми мардонаи Маҳмадқул <Муҳаммадқул), **мирсанчалӣ** (аз исми мардонаи Мирсанҷар), **муслимӣ** (аз исми мардонаи Муслим), **усмунӣ** (аз исми мардонаи Усмон), **худойдодӣ** (аз исми мардонаи Худойдод), **хучмирӣ** (аз исми мардонаи Хочамир).

3. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба рангу тамби

мева ва донаи он алоқамандӣ доранд: **сафедак** (як навъ зардолу, ки ранги зардчаи моил ба сафедӣ дорад), **сурхак** (як навъ зардолу, ки ранги пӯсташ сурх мебошад), **матобӯ** (як навъ зардолу, ки пӯсти нафис ва ранги каймоқӣ дорад), **сиёпайванд** (як навъ зардолу, ки ранги ғӯлинг ва донааш сиёҳча мебошад), **талхак** (як навъ зардолу, ки мағзи донааш талх мебошад), **қандак** (як навъ зардолу, ки қанднокиаш баланд мебошад), **пахтияк** (як навъ зардолу, ки ранги сафедтоб дорад).

4. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба шакл ва намуди зохирии меваву донаи он алоқамандӣ доранд: **качдуна//каждуна** (як навъ зардолуе, ки донааш андаке кач мебошад), **дарафшак** (як навъ зардолуе, ки нӯги тез дорад), **нулзоғак** (як навъ зардолуе, ки шакли он минқори зоғро ба хотир меорад), **рухи чунун** (як навъ зардолу, ки намуди зебо дорад), **тулакӯ** (як навъ зардолуе, ки шакли дарозрӯя дорад), **тулмаки мурғ** (як навъ зардолуи байзашакл), **чармак** (як навъ зардолу, ки пӯсти он чарбшударо мемонад).

5. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба давраи пухта расидани мева алоқамандӣ доранд: **тезпазак//чавпазак** (навъҳои зардолу, ки нисбат ба навъҳои дигари он пештар пухта мерасанд).

6. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба ҳаҷми мева алоқамандӣ доранд: **калаппа//капарӯ** (як навъ зардолуи калонҳаҷм, ки бинобар серобу нарм будан, аз шохи дарахт афтода, тит мешавад), **пискак** (як навъ зардолу, ки ҳаҷман хурд мебошад).

7. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, ки ба ин ё он хусусият ё сифати мева алоқамандӣ доранд: **карсоқӯ** (як навъ зардолуи лаҳмаш нисбатан саҳт, ки ҳангоми газидан карсос мезанад), **коси шароб** (як навъ зардолу, ки сероб ва ҳаҷман калон мебошад), **ҷўллак//ҷиллак** (як навъ зардолу, ки сифати ғўлингаш паст мебошад).

Бояд гуфт, ки зардолуи навъи қандак дар навбати худ, боз ба навъҳо ҷудо мешавад. Мо дар гуфтори мардуми ноҳияи Айнӣ номи ду навъи зардолуи қандакро ба қайд гирифтём: **қандаки ҷойдорӯ** (номи дигараш **қандаки бобойӯ**) ва **қандаки конибодумӯ**.

Пажухишгари тоҷик Исломҷон Раҳимов дар мақолае таҳти унвони «Зардолу ва фарҳанги мардумӣ» дар бораи анвои зардолу дар шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он сухан ронда, аз гуфтори мардуми шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он номи шаш навъи зардолуи қандакро ба қайд гирифтааст: қандаки расмӣ, говқандак, қандаки береша, қандаки решадор, қандаки думағза ва мулоимқандак [87.191].

Дар лаҳҷаҳои шаҳри Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он нисбат ба лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бештар ба мушоҳида расидани номи навъҳои гуногуни зардолуи қандак бесабаб нест. Бояд гуфт, ки дар Хучанд ва ноҳияҳои атрофи он парвариш ва аҳаммияти тиҷоратии зардолу нисбат ба ноҳияи Айнӣ бештар аст.

Зимнан, хотиррасон менамоем, ки донишманди илми зироат Абунасри Ҳиравӣ дар рисолаи арзишманди худ “Иршод-уз-зироъа”, ки соли 1515 таълиф гардидааст, дар баробари дигар рустаниҳо, дар бораи зардолу маълумот дода, **аҳмадӣ, ғӯраширин, пешраси донаталх, пешраси донаширин, сафедчай донаталх, сафедчай донаширин, фароҳӣ, боязидӣ, ҳилавнӣ, абраш, норанҷӣ, коҳӣ, молобӣ, сафедча, булбулӣ, анчирак, хиёрак, аблақи чомӣ, шағолӣ, арӯсак, форсӣ, меҳрнигор, гулгун, чақобӣ, равғанӣ, танкул, ҳусайнӣ, бодомӣ, ҷаҳонорӣ** ва **ҳокимӣ** барин анвои меваи онро номбар мекунад [87.181].

Аз номи анвои зардолу, ки Абунасри Ҳиравӣ номбар кардааст, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар асоси таъм, ранг, намуди зоҳирӣ, монандӣ, замони пухтан, макони парвариш ва номи шахси парварда номгузорӣ шудани номи навъҳои мева дар фарҳанги мардуми мо таърихи қадима доштааст.

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ воҳидҳои луғавие мавҷуданд, ки навъҳои гуногуни хӯрданиҳои аз зардолу омодашударо ифода мекунанд, ки **аштак** (зардолуи дукафони дар чор қабат болои ҳам гузошта хушконидашуда), **баргак** (зардолуи бедона, ки дар дохилаш мағз гузошта, хушконида шудааст), **турушак** (зардолуи дукафони бедонаки

хушконидашуда) ва **долак//дола//доппа** (навъе аз таом, ки аз ғўлинги чўшонидашуда тайёр мекунад) аз чумлаи онҳо мебошанд.

Муаллифони “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” вожаи **аштақро** дар гунаи **ҳаштақ** зардолуи хушк, ки ба дарунаш ба ҷойи донак мағзи донак гузошта шудааст ва вожаи **баргақро** дар ҳамин шакли дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул зардолуи хушки бедонак шарҳ додаанд [160. 270, 40].

Ба навиштаи лаҳҷашинос М. Эшнӣёзов воҳиди луғавии **аштақ** дар гуфтори мардуми маҳаллаи Қистакуз (Хистеварзи имрӯза)-и ноҳияи Бобочон Ғафуров низ ба маънии зардолуи хушки дар дохилаш мағз гузошташуда истифода мешудааст [148. 75].

Муҳаққиқи шеваҳои тоҷикони ноҳияи Исфара Т. Мақсудов дар рисолаи худ “Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара” вожаҳои **аштақ** ва **баргақро** дар қатори воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи навҳои зардолу аз рӯйи тарзи хушк кардан ва сифат дохил намуда, онҳоро муфассал шарҳ надодааст [52. 145].

Ҳамин тариқ, дар истифодаи вожаи **аштақ** лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз баъзе аз лаҳҷаҳои дигар забони тоҷикӣ, аз чумла, лаҳҷаҳои Бухоро ва Хучанд фарқ мекунад.

Дар ифодаи маънии **турушак**, яъне зардолуи дукафони бедонаки хушконидашуда, дар гуфтори мардуми деҳаи Дарғ воҳиди луғавии **долак** истифода мешавад: *долака хуш шудиян; имруз ду сатил долак кардем* (Дарғ). Зимнан, бояд гуфт, ки вожаи **долак** дар гуфтори мардуми баъзе аз деҳаҳо, аз чумла, деҳаи Сангистони ноҳия маънии таомеро ифода мекунад, ки аз ғўлинги чўшонидашуда тайёр мекунад. Ба ин маънӣ дар гуфтори мардуми деҳаи Дарғ вожаи **доппа** истифода мешавад: *йағ бор доппи кунетун хурем* (Др.).

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ нисбат ба зардолуи нопухта вожаи “**ғура**”-ро истифода менамоянд. Муҳаққиқ С. Юсупова зимни баррасии калимаҳои ифодакунандаи маънии ҳар гуна меваи хому нимпаз бо истинод ба профессор Ғ. Ҷўраев дуруст таъкид мекунад, ки “дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ленинобод зардолуи нопухтаро “**ғўра**” мегўянд. Дар нисбати меваҳои дигар бошад, ин калимаро кор намефармоянд. Вале воҳиди луғавии “**ғур**”, ки бо “**ғўра**” муносибати шаклӣ дорад, бо

мафҳуми умумии хом, нопухта алоқаманд мебошад” [150. 21]. Айни хамин андешаро нисбат ба шеваҳои ноҳияи Айни метавон гуфт.

Нисбат ба зардолуе, ки дар шохи дарахт хушк шудааст, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айни вожаи “**мавизак//майизак**”-ро истифода менамоянд. Вожаи мазкурро муҳаққиқ С. Юсупова дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар хамин гунаҳои дар шеваҳои ноҳияи Айни маъмул ба маънии “меваи дар шохи дарахт хушкшуда” дар гурӯҳи вожаҳои, ки нисбат ба мевачот маънои умумиро ифода мекунанд, шарҳ додааст [150. 23]. Дуруст аст, ки вожаи мавриди назар маънои умумӣ дорад, вале он дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айни нисбат ба ҳамаи меваҳо истифода намешавад. Онро, ғайр аз зардолу, асосан, нисбат ба олуҷа, гелос ва ангур истифода менамоянд.

Шафтолӯ. Шафтолу ҳам, чун зардолу, навъҳои мухталиф дорад. Дар баъзе аз он гӯшт ба дона ё устухон часпидааст ва дар баъзеи дигараш гӯшт ба дона ё устухон начаспидааст. Ин ду навъ боз навъҳои гуногун доранд ва вобаста ба обу ҳаво ва замини ҳар минтақа, то андозае аз ҳам фарқ мекунанд.

Бояд гуфт, ки дар ноҳияи Айни шафтолу дар муқоиса ба зардолу камтар парвариш карда мешавад ва ин шояд аз он сабаб бошад, ки мардум хуб намедонанд, ки онро ҳам хушк карда нигоҳ доштан мумкин аст. Зимнан, бояд гуфт, ки мувофиқи маълумотҳо дар баъзе аз минтақаҳо донаи шафтолу аз гӯшташ берун карда, ба ҷойи он мағзи чормағз гузошта, хушк мекунанд, ки хеле лазиз ва истеъмолаш барои саломатӣ муфид аст. Гуфта мешавад, ки дар мавзеъҳои, ки шафтолу парварӣ рушд кардааст, пӯсти шафтолу чудо карда, ду-се рӯз дар офтоб ва баъдан, дар соя мехушконанд, ки хӯрдани он ҳам хеле лаззатбахш аст.

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айни номи навъҳои зерини шафтолу ба қайд гирифта шудаанд: **руғанаки гов** (ВМ., Веш.) <**равғанаки гов** як навъ шафтолуи калонҳаҷми сафедранг, **пашмак** (ШП., ВМ., Марз., Др.) навъе аз шафтолу, ки пӯшташ серпат мебошад, **кордӯ** (ВМ., Веш., Санг., Др.) навъе аз шафтолу, ки шакли дарозрӯя дорад ва гӯшташ сахт мебошад, **искавн** (Шам.) навъе аз шафтолуи хуштаъм, ки донакаш аз гӯшташ нағз

чудо намешавад, **зардолушафтолӯ** (ГБ.) навъе аз шафтолу, ки пӯсташ лучак ва ба зардолу монанд мебошад, **анҷиршафтолӯ** (ВМ.) навъе аз шафтолуи гирдашакл, ки лаҳмаш ба лаҳми анҷир монанд мебошад, **сурхак** (Др.) навъе аз шафтолу, ки ранги навдаҳои дарахт ва мевааш сурхтоб мебошад, **сафедак** (Санг., Др.) навъе аз шафтолу, ки ранги сафедтоб дорад ва ниҳоят хуштаъму сершира мебошад, **талхак** (Мад.) навъе аз шафтолуе, ки мазааш андак талх мебошад, **шириндуна** (Санг.) навъе аз шафтолу, ки мағзи донааш ширин мебошад, **беоб** (Др.) як навъ шафтолуи камоб, **гирдак** (Др.) як навъ шафтолуи гирдашакл.

Чи тавре ки аз тафсилоти боло мебинем, калимаҳои ифодакунандаи номи навъҳои шафтолу асосан, ба ранг, шакл, таъм ва сифати гӯшту донаи мева алоқаманд мебошанд.

Ба чуз аз калимаи **искавн** калимаҳои дигари ифодакунандаи номи навъҳои шафтолу, ки аз лаҳчаҳои Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, хислати умумиистеъмоли доранд ва онҳоро дар фарҳангҳои тафсириву адабиёти соҳаи боғдорӣ ва лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ дучор омадан мумкин аст.

Вожаи **искавн** дар фарҳангҳои тафсири ва сарчашмаву маъхазҳои шевашиносӣ дида намешавад ва симои фонетикии он ба баромади эронии шарқӣ (суғдӣ) доштаниаш далолат менамояд.

Аз номи анвои шафтолу, ки дар боло овардем, воҳиди луғавии **пашмак** дар ҳамин гунаи овоӣ дар шеваҳои гурӯҳи чанубӣ ва ғарбии Кӯлоб ва дар гунаи **лашмак** дар шеваҳои гурӯҳи шимоли Кӯлоб ва воҳиди луғавии **анҷиршафтолу** дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳёӣ-қаротегинӣ ва гурӯҳи шимолии Кӯлоб ба мушоҳида мерасад [150. 32].

Лозим ба зикр аст, ки вожаи **шафтолу** ба маънии яке аз навъҳои дарахти мевадор ва меваи он таърихи қадимӣ дорад. Лаҳчашиноси тоҷик С. А. Юсупова бо истинод ба донишманди варзида Д. Саймиддинов онро идомаи шакли “**шифтолуг**”-и забони форсии миёна донистааст [102. 32].

Тут. Тут ҳам аз ҷумлаи дарахтонест, ки дар кишвари мо онро аз замонҳои қадим парвариш менамоянд ва он дар ҳаёти мардум аҳаммияти беандоза калон дорад. Мардумони мо ҷӯби онро дар бинои иншооти

гуногун, дар сохтани баъзе аз лавозимоти рӯзгор истифода менамоянд ва меваашро тару тоза ё хушконида истеъмол менамоянд. Аз тут ҳамчунин, шинӣ ва толқон омода менамоянд. Дар солҳои қаҳтиву гуруснагӣ дар гӯшаҳои гуногуни кишварамон меваи тут мардумро аз гуруснагӣ наҷот додааст. Гузашта аз ин, мардуми мо аз қадимулайём барги тутро барои кирмакпарварӣ ва хӯроки чорво истифода менамуданд. Ҳамин аст, ки мардуми мо, хусусан, то гузаштаи на чандон дур ба парвариши тут аҳаммияти зиёд медоданд ва қариб оилае набуд, ки дар боғу атрофи хавлиаш дарахти тут парвариш нанамояд.

Тут ҳам навъҳо дорад. Вобаста ба ранг тутҳо сафед, сиёҳ, сафеди моил ба сурхӣ, сурх мешаванд. Тут ҳамчунин, бедонаву донадор ва аз нигоҳи таъми ширин ё турш мешавад.

Номи навъҳои тут, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, ба қарори зайл мебошад: **бедуна** (ШП.) навъе аз тут, ки донак надорад, **шатӯт** (ШП., ВМ., Др.) навъе аз тути сиёҳранги хуштаъм, **хасак** (Ғаб., Др., Санг.) навъе аз тути бебайванд, **марворитак** (ВМ., Вешк.) навъе аз тути донаҳояш сафеди хурд, **балхӣ** (Пин., ВМ., Сар., Ур.) навъе аз тути донаҳояш сафеди калон, **бағдодӣ** (Дд.) навъе аз тути хушсифат, **рахшак** (ШП., Дд.) навъе аз тути даврашакли хурди камшираву сероб, ки ранги сафеди сурхтоб дорад, **ҳайдарӣ** (Дд., Иск.) навъе аз тути пайвандии маҳаллӣ, **кулолӣ** (Дд.) навъе аз тути сафедранги калони донадори сершира, ки таъми ширин дорад, **мармунҷак** (Дд.) як навъ тути донаҳояш хурд, **расканак** (Дд.) як навъ тути сероби камшира, ки ранги сафеди сурхтоб дорад ва таъмаш турш мебошад, **гургунак** (ШП.) як навъи тут, **хартут** (Мад.) як навъ тути донааш калон, ки шириниаш чандон зиёд нест.

Аз воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи навъҳои тут, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд калимаҳои **бедуна**, **шатӯт**, **хасак**, **марворитак**, **балхӣ**, **рахшак** хислати умумихалқӣ дошта, дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ воমেҳӯранд, калимаҳои **ҳайдарӣ**, **кулолӣ**, **мармунҷак**, **расканак**, **гургунак**, **хартут** бошанд, асосан, дар гуфтори мардуми ноҳияи Айнӣ дучор меоянд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи навъҳои тут дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ асосан, ба сифати мева (**бедуна**, **шатӯт**, **хасак**), номи маҳал (**балхӣ**, **бағдодӣ**, **кулолӣ**), номи инсонҳо (**хайдарӣ**) ва ҳаҷми мева (**хартут** (чузӣи “**хар**”- ба маънии **калон**) алоқаманд мебошанд.

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба чуз аз вожаҳои **шатут ва хартут** дигар ҳамаи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи анвои тут метавонанд дар шакли ибора ва ҳам дар шакли калима истифода шаванд.

Воҳидҳои луғавии дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ маъмули навъи **гултут**, **сафедтут**, **сияхтут**, **сурхтут** [150. 40-41], ки дар шакли ибора истифода намешаванд, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз ҷониби мо ба қайд гирифта нашудаанд.

Себ. Себ низ аз ҷумлаи меваҳоест, ки манфиати бисёр дорад ва навъҳои он низ зиёд аст. Дарахтони себ калону нисбатан хурд мешаванд. Меваи дарахтони себ низ аз рӯйи ҳаҷм, ранг, таъм, бӯй ва нармиву сахтӣ фарқ мекунанд.

Дар ифодаи номи навъҳои себ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои зерин истифода мешаванд: **шакарсеб** (Веш., ШП.) навъе аз себи миёнаҳаҷм, ки пӯсти ғафс, ранги сафеди зардтоб ва таъми ширин дорад, **себи ниёзӣ** (Шам.) навъе аз себи сурхранг, **некмардунӣ** (ВМ., Санг.) навъе аз себи хушсифати сероб, **зағорасеб** (Зер.) навъе аз себи камоб, ки муҳлати ниғаҳдориаш ниҳоят кӯтоҳ мебошад, **пахтасеб** (ШП., ВМ., Санг., Др.) як навъ себи сафедранг, **нордон** (Дич.) навъе аз себ, ки мазаи турш дорад, **чавпазак** (Др.) як навъ себ, ки аз ҳамчинсонии худ пештар мепазад, **сафедсеб** (Ур.) (як навъ себи сафедранг), **турӯшак** (Др.) навъе аз себ, ки мазаи турш дорад, **ширинак** (Иск.) навъе аз себ, ки мазаи ширин дорад, **тирмайӣ** (Др.) навъе аз себ, ки тирамоҳон мепазад, **тезпазак** (Санг., Зос.) навъе аз себ, ки нисбат ба себҳои дигар пештар мепазад, **хусни йусуф** (Мад., Др.) як навъ себи дарозрӯяи сурху сафедранги сероб, ки намуди хеле зебо дорад, **сангсеб** (ШП.) як навъ себи сахт, **ғечак** (ВМ.) як навъ себи дарозрӯяи сурхранги сероб, **барсарӣ** (ВМ.) як навъ себи даврашакли зардранг, ки тамъи ниҳоят ширин дорад, **ноксеб** (Шам., Др., Веш.) як навъ себи дарозрӯяи туршмаза, **себи абдӯ**

(Шам.) як навъ себе, ки аз ҳамчинсони худ пештар мепазад, **себи холдор**

(Шам.) як навъ себе, ки пӯсташ холчаҳои хурди хокистарранг дорад.

Калимаҳои ифодакунандаи номи навъҳои себ бештар ба маза (**шакарсеб, нордон, турушак, ширинак**), ранг (**пахтасеб, сафедсеб**) ва давраи пухта расидани мева (**чавпазак, тезпазак, тирмойи**) алоқаманд мебошанд.

Баръакси калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу, шафтолу ва тут дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи анвои себ воҳидҳои луғавие, ки дар шакли ибора истифода намешаванд, зиёдтар мебошанд: **зағорасеб, сангсеб, пахтасеб, сафедсеб**.

Бояд гуфт, ки себ низ, чун зардолу, дар ноҳияи Айнӣ зиёд парвариш карда мешавад ва чун як меваи маъмул дар эҷодиёти шифоҳии мардуми минтақа хеле зиёд ба мушоҳида мерасад.

Себе, ки ту додайӣ нигоҳ медорам,

Пучила шавад, ба хуни дил менолам [177. 39].

Себам додӣ, тамоми чояш холай,

Як лаҳза чудо шавӣ, ба ман сад солай [177. 43].

Ин себа газам себаки майдун бошад,

Як ёр дораме аз худи Ремун бошад [177. 131].

Себе, ки мана мебод, дар ин боғо нест,

Ёре, ки мана мебод, дар ин шаҳро нест [177. 194].

Лозим ба зикр аст, ки дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ нисбат ба лаҳчаҳои дигари забони тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандаи номи анвои **ангур** камтар ба мушоҳида мерасанд. Сабаби ин ҳолат шояд дар он бошад, ки бинобар носозгории иқлим, парвариши ин навъи мева дар ноҳия чандон густариш наёфтааст. Дар баъзе аз деҳоти баландкӯҳи ноҳия, аз ҷумла, дар деҳаҳои Дарғ, Марғеб, Марзич, Пойи Мазор, Чоре ва монанди инҳо рустании мавриди назар аслан парвариш карда намешавад.

Чанд воҳиди луғавии ифодакунандаи номи навъи ангур, ки аз гуфтори мардуми ноҳия ба қайд гирифта шудаанд, хусусияти умумихалқӣ доранд: **тойифӯ**, **ҳусайнӯ**, **ангури сийо** ва ғ.

Дар боғоти деҳоти ноҳияи Айнӣ ба чуз аз он чи дар боло гуфтем, боз нок, мурӯд, бихӣ, анор, гелос, олу, олуболу ва ношпутӣ барин дарахтон парвариш карда мешаванд, вале дар маводе, ки мо дар ихтиёр дорем, калимаҳои ифодакунандаи анвои меваи ин дарахтон қариб, ки ба назар намерасад.

Меваи аксари дарахтони мазкурро асосан, аз рӯйи ранг ва таъмашон ба намудҳо чудо мекунанд, масалан, анори ширин ё анори туруш; гелоси зард ё гелоси сурх//гелоси сийо мегӯянд.

Лозим ба зикр аст, ки аз дарахтони мевадоре, ки дар боло ном бурдем, танҳо вобаста ба анвои меваи нок панҷ воҳиди луғавӣ ба қайд гирифта шуд, ки **зосунӯ**, **рарзӯ**, **зард**, **кабуд** ва **дарозак** мебошад ва ду навъи он - **зосунӯ**, **рарзӯ** ба номи деҳаҳои ноҳия - Зосун ва Рарз, **зард** ва **кабуд** ба ранги он, **дарозак** ба шакли он ишора менамоянд. Ноки навъи **зосунӯ** аз гуфтори мардуми деҳаи Искодар, ноки навъи **рарзӯ** аз гӯйиши мардуми деҳаи Сангистон ва навъҳои **зард**, **кабуд** ва **дарозак** аз гуфтори сокинони деҳаи Мадм ба қайд гирифта шудааст.

Зимнан, бояд хотирнишон намуд, ки ноки навъи рарзӣ дар сарчашмаҳои марбут ба рустанишиносӣ дар гунаи **ноки рарз** зикр гардидааст [179. 68].

Дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи мавриди омӯзиши мо гурӯҳи калимаҳои мавҷуданд, ки номи дарахтони мевадор ва анвои меваи онҳоро ифода накунанд ҳам, ба дарахтони мевадору меваи онҳо алоқаманд мебошанд. Калимаҳои **карка** (ШП., Ҳай., ВМ., Др.), **куфа** (ВМ., Др.), **ғуруфа** (Тум., ВМ.), **ғусол** (ШП), **морак** (ШП., Санг.), **беморак** (Санг.), **бодрезак** (ВМ., Вешк., Др.), **қағотак** (ВМ.) // **қоқатак** (ШП.) // **қоғатак** (Др.), **кирмғуч** (ШП., Санг., ВМ., Мад.), **ғилофак** (Дд., ВМ., Др.), **пих** (Дд., Ёв., ВМ., Др.) ва **сипчиқ** (Санг.), **шиппа** (ВМ., Др.), **курак** (Мад., Санг. Иск.), **ғучум** (Марғ., ВМ.), **ғитта** (Мад., Зер., Кур.,

Зос.), **чарчин/чарчинг** (Тум., Хуш., Фатм., ГБ.), аз қабили ҳамин гуна калимаҳо мебошанд.

Вожаи **карка** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии шикастапораи донаки зардолу, шафтолу, чормағз ва бодом барин меваҳо, ки мағзро аз он чудо карда бошанд, истифода мешавад: *ҳама нумуди карка алоби нағз мешад* (ШП). Муаллифи “Фарҳанги Доро” вожаи мазкурро бо ишораи гуфтугӯӣ ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул шарҳ додаст [157. 206]. Дар фарҳангҳои тафсирии дигар ва луғатҳои лаҳҷавии забони тоҷикӣ калимаи мавриди назар ба чашм намерасад. Воҳиди луғавии мазкур дар гуфтори мардуми баъзе аз деҳаҳои ноҳия, аз ҷумла дар деҳаи Марғзор дар гунаи **карака** низ истифода мешавад.

Вожаи **куфа**-ро дар гуфтори мардуми ноҳия ба маънии қисми дохилии донадори себ, нок ва мурӯд барин меваҳо ва хушкаи себ истифода менамоянд. Ин вожа ба феъли **кардан** вобаста гардида, ҷузъи номии феъли таркибии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмули **куфа кардан**-ро ташкил медиҳад. Феъли **куфа кардан** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ танҳо нисбат ба себ истифода мешавад ва маънии барои хушконидаи майда кардани себро ифода мекунад: *ҳамин себо-йа куфа кунӣу хушк карда гири, Ҷамшедино барои кампот мехаран, йак руйи ҳавли Одил-а себи куфакардагӣ гирифтаст* (Санг.). Вожаи мазкурро дар луғатҳои лаҳҷавӣ ва фарҳангҳои тафсирий дучор наомадем. Воҳиди луғавии мавриди назарро А. Л. Хромов дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ ба маънии себи хушк [123. 173] ва М. Маҳмудов дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон ба маънии муғҷаи ток ба қайд гирифтааст [54. 176].

Вожаи мавриди назар дар гуфтори мардуми деҳаи Дарғ ба маънии ғунҷаи нашкуфтаи дарахтони мевагӣ ба қайд гирифта шуд.

Воҳиди луғавии **ғуруфа** дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ маънии пӯсти чормағзи норасидаро ифода мекунад. Агар вожаи мазкурро шартан ба ҷузъҳои **гур** ва **-уфа** чудо намоем, **гур** маънии маънии меваи хом, нопухтаро ифода мекунад, ки дар аксари лаҳҷаҳои забони тоҷики маъмул аст, маънии **-уфа** бошад, пеши мо номаълум боқӣ монд.

Бояд гуфт, ки ба маънии пӯсти чормағзи норасида дар деҳаҳои Вешаб, Шаватки Поён, Фатмовут ва баъзе аз деҳоти дигари ноҳия вожаи **ғусол** истифода мешавад: *Ваҳти нав бурумаданаш-ба ғусола мегирифтему дандуномо-йа сафед мекардем, дандун-а сап-сафед мекунад* (ШП). Ҳар ду ин вожаро ба маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар ҳеч як фарҳанги тафсири ё таълифоти дастраси марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик дучор наомадем.

Зимнан, бояд зикр намуд, ки вожаи **ғуруфа** дар лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Бойсуни Ҷумҳурии Узбекистон ба маънии қурути нимобқардашударо дорад [128. 223].

Дар ифодаи маънии пӯсти чормағзи нопухта дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ вожаи **калила** истифода мешавад. Вожаи мазкур маънии чормағзи нопухтаро ҳам ифода менамояд [150. 43-44].

Вожаи **морак** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии меваи нопухтаи осебрасидае, ки бо вазиши бод ба зери дарахт рехтааст, истифода мешавад: *тутойи морак-а мойун барои гову мол чам мекунем* (ШП.). Дар лаҳҷаҳои ноҳия ба ҳамин маънӣ ҳамчунин, калимаҳои **беморак** ва **бодрезак** истифода мешаванд.

Аз ин гурӯҳи муродифҳо вожаи **морак**-ро ба ғайр аз «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дигар дар ҳеч як сарчашмаву маъхази лаҳҷашиносӣ ё фарҳанги тафсири дучор наомадем. Муаллифони «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» вожаи мазкурро дар шаклҳои фонетикӣ **муррук** ва **муррӯк** чунин шарҳ додаанд: бемории мева (себ, зардолу) аст, ки ба сабаби офати табиӣ пайдо мешавад ва вай дар ғӯрагиаш (давчагиаш) зард шуда мерезад [160. 157].

Вожаҳои **беморак** ва **бодрезак** бошанд, хислати умумиистеъмоли доранд ва онҳоро бо ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул ё маъниҳои ба он наздик дар фарҳангҳои тафсири ва луғатҳои лаҳҷавиву осори матбуи лаҳҷашиносӣ вохӯрдан мумкин аст.

Вожаи **қағотак//қоқатак** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии як навъ чормағзи донакаш нафис, ки шикастанаш осон аст, истифода

мешавад: *чомоқи қоқатак-а мағзаш сафед мебийод* (ШП). Вожаи мазкур ба ҳамин маънӣ дар шаклҳои **қағотак**, **қоғотак** ва **қаҳотак** дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон [54. 232], дар шаклҳои **қоғатӣ** ва **қоғатак** дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [161. 391] ва дар шакли **қоғати** дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба қайд гирифта шудааст [147. 215]. Ин вожа ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маъмул дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бидуни ягон ишора дар шакли **қоғотӣ** омадааст [166. 686].

Лозим ба зикр аст, ки ба маънии ифодакунандаи вожаи **қағотак** ва гунаҳои дигари он **қоғотак** ва **қаҳотак** дар забони форсӣ воҳиди луғавии **қоғазӣ** истифода мешавад ва ҳамин шаклро мо дар гуфтори як сокини маҳаллии деҳаи Сангистони ноҳия ба қайд гирифтаем. Метавон ҳадс зад, ки **қағотак** ё **қоғотак** шакли вайроншудаи ҳамин воҳиди луғавии **қоғазӣ** аст.

Воҳиди луғавии **пих** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба ду маънӣ истифода мешавад: а) шохча ё хорҷаҳои нӯгтези танаи дарахтон; б) парраҷаҳои хурди тахта: *Дарахти пихдора болош намебурон, хода кати метакан* (Мад.), *вай пих дорад, набуро боло-ш мехалад* (ШП.); *йа ду руз пеш да даст-ам пих рафта буд, об йофта мадда кардас* (Тум.).

Воҳиди луғавии **курак** маънии чормағзеро ифода менамояд, ки мағзи онро аз донаш ҷудо кардан мушқилтар аст. Вожаи мазкур ба ҳамин маънӣ дар гунаҳои **курак** ва **кърък** дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [161. 346] ва дар гунаи **кур** дар лаҳҷаҳои Бухоро [160. 131] ба қайд гирифта шудааст.

Бояд гуфт, ки **курак** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии дар забони тоҷикӣ маъмули ғӯзаи хоми ношукуфтаи пахта низ истифода мешавад.

Дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ вожаи мавриди назар дар ҳамин як шакли фонетикӣ, илова ба маънии як навъи чормағз ба чандин маънии дигар, ба қайд гирифта шудааст: меғ, туман; чанг, ғубор; торикӣ; гули ношукуфта; бели чӯбин, ки бо он барфи бом ва ахлооти оғилро тоза мекунанд [161. 346].

Воҳиди луғавии **ғучум** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии хӯшаи ангур истифода мешавад: *Ҷа ғучум ангур кан, ако-т хурад* (Санг.). Ин вожа дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” наёмадааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” он ба ду маънӣ тафсир гардидааст: “1. Хӯшаи аз хӯшаи калон кандашудаи ангур, шингил. 2. Тӯдаи дар як ҷо ҷамъшудаи чизе” [166. 391].

Таҳиягари матни сирилики “Луғати фурс” дар хошияи шарҳи вожаи **ғужм** ба маънии “сурраи ангур, ки шираву тагас дар миёнаш бувад” кайд мекунад, ки вожаи мазкур дар “Фарҳанги Қаввос” дар гунаҳои **ғужб** ва **ғужм** ба маънии хӯшаи ангур омадааст [155. 334].

Дар “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” вожаи мавриди назар дар гунаҳои **ғъҷъм** ва **ғъҷум** “шингил, хӯшаи хурди ангур” [161. 198] ва дар “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухор” ба гунаи “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” шарҳ дода шудааст [166. 255].

Ҳамин тариқ, вожаи **ғучумро** низ метавон аз ҷумлаи вожаҳои дониш, ки аз замонҳои нисбатан дур дар забонамон вучуд доранд.

Вожаҳои **ғилофак** ба маънии пардаи байни парраҳои мағзи чормағз; **қирмғуч** ба маънии қирмзада, қирмхӯрда; **ғитта** ба маънии зардолуи пухтагузаштае, ки шаклашро гум кардааст; **ҷарчинг** ғӯлинги сифаташ паст; **ғуппа** (Зос, Том., Пут.) ба маънии дарахти сершоҳу барг истифода мешавад: *ғилофак-ам ехариден, бачао ҷам карда, Россия бурсоден* (Дд.); *тағо-м Ҷа панҷ кило ғулинг оварден, ҳамеш қирмғуч* (Мад.); *ҷомақи ино иқа ҷомақе не, путун курак* (Пут.); *Ҷа Ҷашук зандолу овардас додот, нимаш ғитта шудаги, ҳамуно-Ҷа гирифта павидло кардам, бачем* (Зос.); *ҷарчинге намейобам, ки ғулингоб анзам* (Санг.); *нағз ниго мекунад-дӣа, дарахтоӣи боғаш ҳамеш ғуппа, унту шохшо парешун не* (ВМ.).

Муқоиса бо “Персидско-русский словарь” (Под редакцией Ю. А. Рубинчика. – М: Рус. Яз., 1985. – Т. 1. – 800 с; Т. 2. – 864 с.) нишон дод, ки аз 22 калимаи ифодакунандаи номи дарахтони мевадор, ки дар ин бахши қор мавриди истифода қарор додем, 11 калима миёни забонҳои форсиву тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ба таври муштарак истифода мешаванд: *тоҷ.*

себ = *форс. sib*, *точ. шафтолу* = *форс. šaftālu*, *точ. анор* = *форс. anār*, *точ. олуца* = *форс. āluče*, *точ. гелос* = *форс. gilās*, *точ. олу* = *форс. ālu*, *точ. олуболу* = *ālubālu*, *точ. тут* = *форс. tut*, *точ. ангур* = *форс. angur*, *точ. бодом* = *форс. bādām* ва *точ. муруд* = *форс. morud/amrud*.

Чи тавре ки мебинем, дар истифодаи вожаҳои мазкур миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ тафовут танҳо дар симои фонетикии баъзе аз воҳидҳои луғавӣ ифода меёбаду бас. Аз ин миён вожаи **шафтолу** дар забони форсӣву лаҳҷаҳои он дар гунаи **holu** (хулӯ) низ истеъмол меёбад.

Вожаҳои **нок**, **чомақ** (*ад. чормағз*) ва **биҳӯ**, ки дар ифодаи номи дарахт ва меваи он истифода мешаванд, аслан хоси забони тоҷикӣ мебошанд ва дар забони форсӣ мувофиқан муодилҳои зерини худро доранд: **golābi**, **gerdu** ва **beh**.

Воҳидҳои луғавии **чигда**, **куксултун**, **чибдуна**, **чайтан**, **тоқ** ва **қаролӯ** дар ифодаи номи дарахтону меваи онҳо аслан хоси лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мебошанд. Вожаҳои мазкурро дар фарҳангҳои забони форсӣ дучор наомадем.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи анвои дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз забони адабиву лаҳҷаҳои дигар камтар фарқ кунанд ҳам, аз нуқтаи назари воҳидҳои луғавии ба дарахтони мевадор вобаста, хусусан, номи анвои меваҳо миёни лаҳҷаи мавриди омӯзиш ва забони адабиву лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ тафовути бештар ба назар мерасад.

2.1.2. Калимаҳои ифодакунандаи номи

дарахтони бесамари маҳаллӣ

Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамари маҳаллӣ дар системаи лексикаи ҳамаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, хусусан, дар лаҳҷаҳои минтақаҳои кӯҳистон ҷойи муҳимро ишғол мекунанд ва ниҳоят ҷолиб ба назар мерасанд.

Забоншиноси маъруфи тоҷик Ғ. Ҷӯраев дар асари худ «Шеваи чанубии забони тоҷикӣ» дар хусуси калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар дар шеваи чанубии забони тоҷикӣ ба таври мухтасар андешаронӣ намуда, аз ҷумла навиштааст: «Калимаву терминҳое, ки ба набототи бемева мансубанд, аз рӯи ифода ба се ҷолиби диққатанд, зеро чанде аз онҳо, пеш аз ҳама, дарахтонеро номбар мекунанд, ки хоси кӯҳистонанд» [69. 186].

Айни ҳамин андешаро нисбат ба калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ метавон гуфт. Аксари воҳидҳои луғавии гурӯҳи луғавии мавриди назар, ки аз лаҳҷаҳои ноҳия ба қайд гирифта шудаанд, ифодакунандаи номи дарахтони бесамари кӯҳӣ мебошанд, аз ҷумла **хаданг**, **фарк**, **заранг**, **бурс**, **қалағай**, **мӯшша**, **гуш**, **доғ**, **тарағда**, **ғурутта**, **йаън**, **йулғон**, **шинг** ва ғайра.

Ҳамаи ин калимаҳо номи дарахтони бесамари кӯҳӣро ифода мекунанд, ки ҷӯби ниҳоят саҳт доранд ва бештар дар кӯҳсорони баланд ва кӯҳпояҳо мерӯянд. Мардумони кӯҳистон ҷӯби дарахтони мазкурро бо мақсадҳои гуногун, аз ҷумла барои сохтмони иншооти таъйиноташон гуногун, барои сохтани зарфу абзори гуногуни ҷӯбӣ ва ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

Ҳоло воҳидҳои луғавии мавриди назарро дар алоҳидагӣ ба таври мухтасар шарҳу эзоҳ медиҳем:

Хаданг (Км.) як навъ дарахти кӯҳӣи ҷӯбаш саҳт, ки дар кӯҳҳои баланд мерӯяд. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи мазкур ба ду маънӣ шарҳ дода шудааст: 1. ҷӯби саҳте, ки аз он найза, тир ва зини асп месозанд. 2. тир [165. 417]. Муаллифони “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” низ воҳиди луғавии мавриди назарро ба ҳамин ду маънӣ шарҳ додаанд [166. 453]. Шоир ва фарҳангшиноси тоҷик Доро Начот дар фарҳанги худ “Фарҳанги Доро” “**хаданг**”-ро дарахти чангалӣ, ки дар кӯҳҳои баланд мерӯяд, шарҳ додааст [157. 477]. Муаллифони “Фарҳанги ғӯишҳои забони тоҷикӣ” вожаи мазкурро илова ба маънии як навъ

дарахти кӯҳӣ бо ишораи маҷозӣ саҳт, мустаҳкам ва қадбаланд, қаддароз низ шарҳ дода, аз гуфтори мардум мисолҳо овардаанд [161. 742].

Чи тавре ки аз тафсилоти боло мебинем, вожаи мавриди андеша дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, илова ба маънии асли, ба маъниҳои маҷозӣ низ истифода мешавад.

Фарк (Ур.) дарахти кӯҳии чӯбаш саҳт аст. Вожаи мазкур дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” шарҳ дода нашудааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бошад, он дар шакли **фарк** “дарахти клён, ки баргҳояш паҳни зебост” тафсир гардидааст [166. 388]. Муаллифи “Фарҳанги Доро” “фарк”-ро “навъе дарахти саҳтчӯб ва шабеҳи заранг, ки дар кӯҳҳои баланд мерӯяд, аммо баргҳои фарк аз баргҳои заранг паҳнтар ва моил ба сабзи рӯшан аст” шарҳ додаст [157. 388]. Дар “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” бошад, **фарк** чунин тафсир ёфтааст: “фарк, заранг, як навъ дарахти бориқбарги чӯбаш саҳт” [161. 728]. Чуноне ки мебинем, вожаи мавриди назар дар фарҳангҳо то андозае гуногун шарҳ дода шудааст. Муаллифи як фарҳанг онро дарахти бориқбарг ва муаллифи фарҳанги дигар дарахти паҳнбарг шарҳ додааст. Муаллифони “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” бошанд, **фарк** ва **заранг**ро як дарахт шарҳ додаанд. Вале бояд гуфт, ки ин ду дарахт дарахтони ҳамчинс мебошанд, вале аз ҳамдигар то андозае фарк мекунад. Як фарқи ҷашмрасашон дар он аст, ки барги дарахти фарк нисбат ба барги дарахти заранг паҳнтар аст. Ба андешаи мо, аз шарҳҳои, ки вобаста ба вожаи **фарк** дар боло овардем, шарҳи муаллифи “Фарҳанги Доро” дурусттар мебошад..

Заранг (Марғ., Фатм.) як навъ дарахти бесамари кӯҳии чӯбаш саҳт мебошад. Вожаи **заранг** дар аксари фарҳангҳои гузаштаву муосир шарҳу эзоҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар «Луғати фурс» дар шарҳи вожаи мавриди назар омадааст: «дарахти кӯҳӣ бувад, ки бор наёрад, саҳт бувад ва оташ бар ӯ кам кор кунад, ҳезумро шояд. Мунҷиқ гуфт:

Чунон бигирям, гар дӯст бори ман надихад,

Ки хора хун шавад андар шаҳу заранг зуғол» [155. 278].

Таҳиягари “Луғати фурс” (дар таҳияи Нурулло Ғиёсов. Хучанд: Нури маърифат, 2015) дар хошияи шарҳи ин вожа менависад, ки дар нусхаи таҳиянамудаи Аббоси Иқбол ҳам **заранг** дарахти кӯҳии бемева тафсир гардидааст, вале илова шуда, ки “ҳезум созанд ва агар оташи он дар хок бипӯшанд, даҳ рӯз бимонад, балки бештар” ва байти Мунчик ба ҳамин шакл оварда шудааст. Дар нусхаи Мучтабӯй низ **заранг** ва шарҳи он мисли нусхаи Аббоси Иқбол аст [155. 278].

Аз фарҳангҳои муосир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» вожаи мазкур бо се маънӣ тафсир гардидааст: 1. дарахти кӯҳии бесамар, ки чӯби саҳт ва пӯсти сурх дорад. 2. номи қадимии Систон. 3. зирак, оқил, доно, бофаросат, тезфаҳм [165. 452].

Муаллифони “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ин вожаро илова ба маъниҳои як навъ дарахти кӯҳии чӯбаш саҳт ва сифатҳои зирак, хушёр ва доно ба маънии замини саҳтхок шарҳ додаанд [166. 510].

Муаллифи «Фарҳанги Доро» **зарангро** «дарахтест ҷангалӣ, ки дар кӯҳҳои баланд мерӯяд ва чӯби он бисёр саҳту муҳкам аст» шарҳ дода, дар бораи он муфассал маълумот медиҳад ва бо истинод ба «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и Садриддин Айнӣ ба маъниҳои маҷозии «замини саҳтхок» ва «одами саҳтирода», бо истинод ба «Фарҳанги форсӣ»-и Муҳаммад Муин «зирак, ҷолок» ва бо истинод ба «Бурҳони қотеъ» «қуллаи кӯҳ; галаи асп; нав, тоза» истифода шудани онро қайд мекунад [157. 179-180].

Муаллифони “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” вожаи мавриди назарро дар гунаҳои фонетикии **заранг** ва **зъранг** чунин шарҳ додаанд: “дарахти бесамари кӯҳӣ, ки чӯби саҳт ва пӯсти сурх дорад” [161. 269].

Лозим ба зикр аст, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ибораи “саҳти заранг” маъмул аст, ки дар таркиби он вожаи **заранг** дараҷаи зиёдии сифати “саҳт”-ро ифода менамояд ва ин ба маънии аслии вожаи мавриди андеша беиртибот нест: *ин замин-а побел кардан намешад, саҳти заранг* (Санг.).

Бурс, арча, як навъ дарахти кӯҳиву ҷанғалие, ки дар ҷаҳор фасли сол сабз мебошад. Воҳиди луғавии мазкур дар аксари фарҳангҳои

гузаштаву муосир ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул шарҳ дода шудааст.

Шоир ва фарҳангшиноси тоҷик Доро Начот дар луғатномаи худ “Фарҳанги Доро” воҳиди луғавии мавриди назарро муфассал шарҳ дода, аз ҷумла менависад, ки “Дар Тоҷикистон онро *бурс, арча, вирс*, дар Хуросон *урс* ва дар форсии эронӣ баъзан *сарви кӯҳӣ* гӯянд”. Бино ба навиштаи Доро Начот ин дарахт дар забонҳои эронӣ бо номҳои *авурс, урсо, арбас, ардуч, абул, абул, арча, вурс* ва *хурас* низ маъмул будааст [157. 88].

Вожаи **бурс** воҳиди луғавие мебошад, ки аз забонҳои давраи эрони бостон ба мерос мондааст. Шарқшиноси маъруфи рус И. М. Оранский дар мақолае таҳти унвони “Есть ли этимологическая связь между русск. береза и тадж. бурс “арча” дар хусуси баромади вожаи бурс изҳори назар карда, асли онро ба арəгəсī-и авестой мепайвандад ва вожаи русии “берёза”-ро баромада аз он медонад [77.138-140].

Қалағай (Км., Фат.) як навъ дарахти кӯҳии бесамар, ки ҷӯби саҳт дорад. Вожаи мазкурро ҷуз аз “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” дар ҳеҷ қадом аз фарҳангҳои тафсирий ва лаҳҷавии дигари забони тоҷикӣ вонахӯрдем. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” воҳиди луғавии мавриди назар “дарахти қоч, санавбар” шарҳ дода шудааст [166. 668].

Воҳиди луғавии мазкур аз ҷумлаи вожагони туркие мебошад, ки ба таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ворид гардидаанд.

Мӯшша (Ур., Мад.) - як навъ дарахти кӯҳӣ. Муаллифи “Фарҳанги Доро” ин вожаро ҷунин шарҳ додааст: навъе аз дарахти кӯҳии ҷангалӣ, ки аз пӯсти он лиф барои шустани зарфҳо ва аз ҷӯбаш куппӣ барои равғанкашӣ аз чаккаву ҷурғот месозанд [157. 282]. Вожаи мавриди назарро дар фарҳангҳои дигар вонахӯрдем.

Ғуш (Км.) як навъ дарахти кӯҳӣ, ки ҷӯбаш хело саҳт мебошад. Ин вожа ҳам дар фарҳангҳои гузашта ва ҳам дар фарҳангҳои муосир шарҳу эзоҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар яке аз кӯхантарин фарҳангҳои то ба замони расидаи форсӣ-тоҷикӣ “Луғати фурс” вожаи мазкур “ҷӯби дук” шарҳ ва аз Имора байти зер шоҳид оварда шудааст:

Хоҳӣ, то тавбакарда ратл бигирад,
Захмаи ғӯши туро ба фундук баргир.

Таҳиягари нусхаи мавриди назари “Луғати фурс” дар ҳошияи ин вожа менигорад, ки вожаи мазкур “дар АИ (Китоби “Луғати фурс”. Ба тасҳеҳ ва эҳтимоми Аббоси Иқбол) “чӯбе аст саҳт, ки сипоҳиён силоҳ ва хунёгарон захма созанд” маънидод шуда, ба чуз Имора боз аз Хусравӣ ҳам шоҳид оварда шудааст. Дар СФ (Нахчувонӣ. Сихоҳ-ул-фурс. Ба эҳтимоми д-р Абдулалӣ Тоатӣ) ҳам ба таври АИ шарҳ шуда, боз илова шуда, ки “ва дуктарошон дук тарошанд”. Дар ФҚ (Фарҳанги Қаввос. Фароҳамоварандағони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо М. Хоҷаева ва С. Саидов) ба маънии чӯбе, ки аз он тир созанд, дар ТА (Убаҳӣ. Тухфат-ул-аҳбоб. Ҳозиркунандаи нашр ва муаллифи муқаддима, тавзеҳот, илова ва феҳристҳо Х. Рауфзода) “чӯбе саҳт, ки аз он хунёгарон захмаи рубоб ва уд созанд ва силоҳдорон тир ва аз он саҳттар чӯб нест” шарҳ ёфтааст, ки шарҳи охирин айнан дар нусхаи Мучтабӯй дида мешавад. Дар ҳамаи ин се фарҳанг байти Хусравӣ мисол оварда шудааст” [155. 210].

Аз фарҳангҳои муосир дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” дар шарҳи ин вожа омадааст: “чӯби саҳте, ки аз он тир, найза ва дигар аслиҳа, инчунин, мизроб месозанд” [165. 660]. Дар “Фарҳанги Доро” он “навъи дараҳте, ки дар ҷангалҳои кӯҳсори баланд мерӯяд” тафсир гардидааст [157. 145]. Муаллифони “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” вожаи мавриди назарро “чӯби саҳти хаданг, ки дар соҳтани баъзе намуди силоҳу асбоби мусиқӣ ба кор мерафтааст” шарҳ додаанд. Дар “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” бошад, ин вожаро чунин шарҳ додаанд: “як навъ дараҳти кӯҳии саҳтчӯб, ки аз он тир, найза, инчунин, мизроб месохтанд” [161. 192].

Чи тавре ки мебинем, вожаи ғӯш дар баъзе аз фарҳангҳо як навъ чӯби саҳт ва дар баъзе аз фарҳангҳои дигар як навъ дараҳт шарҳ дода шудааст. Ба андешаи мо, як навъ дараҳти саҳтчӯби кӯҳӣ тафсир гардидани он дурусттар мебошад.

Зимнан, бояд хотиррасон намуд, ки дар “Луғати фурс” бо чузъи **ғӯш** вожаи **пилғӯш** “чинсест аз савсан, ки онро савсани озод гӯянд. Ва чинси дигар осмонгун ва он чи мунаққаш бувад, онро пилғӯш хонанд” тафсир гардидааст ва аз Рӯдакӣ шоҳид оварда шудааст:

Чун гули сурх аз миёни пилғӯш,

Ё чу заррин гӯшвор аз хуб гӯш [155. 209-210].

Доғ (Ур., Мад., Км.) як навъ дарахти бесамар, ки танай сиёҳранг дорад ва пӯшташ ба пӯсти дарахти анҷир монанд буда, онро асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд. Ба бовари мардум, ин дарахт балоро аз кас дур месозад ва шахсро аз чашми бад нигоҳ медорад ва хислати табобатии баъзе бемориҳо, аз чумла, озахро дорад: *-усто, ҳами дасти тешетун а чи? – корам-ба чашм нараса гуфта, а чуви доғ кардам* (Мад.).

Вожаи мазкур дар ҳамин шакли овой ба маънии дарахт аз фарҳангҳои тафсири танҳо дар “Фарҳанги Доро” тафсир гардидааст. Муаллифи фарҳанги мазкур вожаи мавриди назарро “навъе дарахти кӯҳӣ ва чангалӣ, ки дар кӯҳҳо, адирҳо ва пуштаҳо мерӯяд” шарҳ дода, дар идомаи шарҳи худ ба барги сабзи сиёҳчатоб доштан ва ба дарахти сада ё савда монанд будани доғ ишора менамояд. Ба гумони муаллиф вожаи Доғистон ба воҳиди луғавии **доғ** ба маънии дарахт, алоқаманд мебошад [157. 282].

Лозим ба зикр аст, ки дар деҳаи Сангистони ноҳияи мавриди таҳқиқ мавзее бо номи Таги доғур мавҷуд аст ва эҳтимол, ин ном ба вожаи **доғ** ба маънии дарахт алоқаманд бошад, вале ба ин вожа робита доштани исми Доғистон андаке шубҳаовар менамояд.

Муҳаққиқ С. Юсупова дар хусуси истеъмоли воҳиди луғавии **туғк** ба маънии “навниҳоли дарахти туғ” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои чанубии Кӯлоб андешаронӣ намуда, бо ишора ба номи як дарахтро ифода намудани калимаҳои **сада**, **савда** ва **туғ** қайд мекунад, ки “ин калима дар шакли “доғ” дар лаҳҷаи Панҷакент мустаъмал аст” [150. 50].

Ба андешаи мо, доғ ва сада дарахтони ҳамчинс, вале гуногун мебошанд. Ёдовар мешавем, ки дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳолатҳои бо як ном истифода шудани рустаниҳои ҳамчинс зиёд ба мушоҳида мерасанд.

Тарағда (Вот.) як навъ дарахти бесамари кӯҳӣ, ки мардуми кӯҳистон онро асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд. Вожаи мазкурро дар ҳеч фарҳанги тафсириву лаҳҷавӣ ё сарчашмаҳои марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик вонахӯрдём.

Гурутта (Вешк., Ғаб.) як навъ дарахти кӯҳӣ аст. Ин вожа ҳам дар ҳеч як сарчашмае ба мушоҳида нарасид.

Йаън (Мад., Км.) як навъ дарахти кӯҳии чӯбаш саҳт, ки шоҳаҳои рости дарози онро мардум ба сифати ҳодаи чормағзтақонӣ истифода менамоянд. Лозим ба зикр аст, ки дарахти мазкурро дар деҳаҳои Ревад, Вота, Ёвон ва баъзе аз деҳоти дигари ноҳия **йаҳак** меноманд. Бояд гуфт, ки воҳиди луғавии мавриди назарро дар ҳеч як фарҳанг ё осори дастраси лаҳҷашиносӣ вонахӯрдём. Муродифи дар гуфтори мардумони баъзе аз деҳоти ноҳияи Айнӣ маъмули вожаи мазкур, яъне **йаҳак** дар “Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” ба маънии як навъи ҳалво, ки аз шарбати ангур тайёр мекунанд, шарҳ дода шудааст [161. 294]. Ба маънии номи рустани истифода шудани вожаи **йаҳакро** низ дар ҳеч сарчашмае мушоҳида нанамудём.

Йулғон (Ёв., Вот.) як навъ дарахти сӯзанбарги танаву шоҳаҳояш сурхранге, ки бештар дар соҳили дарёҳо мерӯяд ва аз навдаҳои рости он мардуми кӯҳистон ҷиғ мебофанд. Вожаи мазкур дар “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” бо ишора ба воҳиди луғавии **газ** як ҳел буттаи паттагии сурхчӯбӣ соҳти худрӯй, ки хӯшаи гулобиранг дорад, баргҳояш мисли барги сарв мебошад, шарҳ ёфтааст [160.116]. Дар “Фарҳанги гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги Доро” ва “Луғати тоҷикӣ-русӣ” ин вожа зикр ва шарҳ нагардидааст.

Шинг//шунг (Ёв., Вот., Чор., ПМ.) як навъ дарахти бесамари кӯҳиест, ки мардум чӯби онро дар соҳтмони иншооти таъйиноташон

гуногун ва ё ба сифати ҳезум истифода менамоянд. Воҳиди луғавии мазкур дар гунаҳои **шинг** ва **шънг** дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ ба маънии як навъ дарахти кӯҳӣ маъмул мебошад. Муаллифони “Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” гунаи “**шинг**”-и вожаи мазкурро кунҷ, бурҷ низ шарҳ додаанд [161. 918]. Муаллифони “Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева” гунаи “**шунг**”-и ин вожаро ба маънии ғӯшмоҳӣ, садаф; дастшӯяк дар лаҳҷаҳои Бадахшон ба қайд гирифтаанд. [168. 116]. Лозим ба зикр аст, ки вожаи мавриди назар дар маъмултарин фарҳангҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги Доро” ва “Луғати тоҷикӣ-русӣ” тафсир нагардидааст, вале дар “Русско-таджикский словарь” вожаи русии **ясень** шумтол, шунг, чормоғак тарҷума гардидааст.

Ҳаминро ҳам бояд зикр намуд, ки вожаи **шинг** дар “Энциклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” як навъ дарахти хазонрез шарҳ дода шудааст ва воҳидҳои луғавии **шунг**, **биндишкзабон**, **шумтол**, **мурғзабонак**, **забони гунчишк**, **дарахти гунчишкзабон**, **сияҳбед** ҳамчун муродифҳои он зикр гардидаанд [179. 527].

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамари дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмулро аз рӯи истифодашон метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: калимаҳое, ки дар фарҳангҳои тафсириву лаҳҷавӣ ба мушоҳида мерасанд (хаданг, фарк, заранг, бўрс, ғуш, мушша, доғ, калағай) ва калимаҳое, ки дар ҳеҷ сарчашмае дида намешаванду хусусияти лаҳҷавӣ доранд (йаън, йаҳак, тарағда, ғурутта). Ҳамин нуктаро ҳам бояд зикр намуд, ки аз калимаҳои гурӯҳи якум, воҳидҳои луғавии **мушша** ва **доғ** ба маънии номи дарахт танҳо дар “Фарҳанги Доро”, ки муаллифаш зодаи ноҳияи Айнӣ мебошад, ба қайд гирифта шудаанд [157. 282, 157].

Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамаре, ки бештар дар ҳамвориҳо месабзанд, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ нисбатан

камтаранд. Ба ин гурӯҳ асосан, калимаҳои **бед**, **сафедор**, **пада**, **гадоқ**, **қайроғоч** ва **сада** дохил мешаванд.

Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамар, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи мавриди таҳқиқ ба қайд гирифта шудаанд, калимаҳои вомехӯранд, ки барои ифодаи як мафҳум хизмат мекунанд. Масалан, калимаи **бӯрс** ба маънии як навъ дарахти бесамари ҳамешасабзи кӯҳӣ бо калимаи **арча**, калимаи **падабед** ба маънии дарахте аз чинси **бед** бо калимаҳои **пада** ва **гадоқ** ва воҳиди луғавии **йаън** бо вожаи **йаҳак** ҳаммаъно мебошанд.

Калимаи **садаро** ба маънии як навъ дарахти бесамари шоҳу баргҳояш зич бо калимаҳои **қайроғоч** мардумон ҳаммаъно медонанд, вале бояд гуфт, ки онҳо аз як чинс бошанд ҳам, шаклан аз ҳамдигар фарқ мекунанд. **Сада** бо зичии шоҳу баргҳо ва баландияш аз **қайроғоч** то андозан фарқ мекунад. Дарахтони **қайроғоч** баръакси **сада** шоҳҳояш рости дароз ва танаи дарахту шоҳҳои он сиёхрангтар мебошанд.

Муҳаққиқ С. Юсупова низ дар воҳиди луғавии **қарағоч** ва гунаи дигари он **қаригочро** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии ҳисор, лаҳҷаҳои ғарбӣ ва шимолии Кӯлоб **қайрағоч**, **сада**, **гучум** шарҳ дода, менависад, ки “вожаи умумистеъмоли сада дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии ҳисорӣ дар шакли савда талаффуз мешавад” [150. 50].

Бояд қайд кард, ки калимаҳои **бӯрс** ва **арча** дар лаҳҷаҳои ноҳия истеъмоли васеъ доранд, вале доираи истифодаи калимаи **пада**, **гадоқ** ва **қайроғоч** нисбат ба калимаҳои дигари ҳаммаънояшон тангтар мебошад. Масалан, истеъмоли калимаи **пада** асосан, дар гуфтори сокинони деҳаҳои қисми шарқии ноҳия – деҳаҳои Дарғу Каздон ва Шамтучу Вешаб ва истеъмоли калимаи **қайроғоч** дар нутқи сокинони деҳаи Сангистон, Мадм, Урметан ва ғайра ба мушоҳида мерасад.

Дар робита ба истифодаи калимаҳои **бӯрс** ва **арча** ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки ба маънии чӯби дарахте, ки ин воҳидҳои луғавӣ ифода менамоянд, дар лаҳҷаҳои ноҳия танҳо вожаи **бурс**-ро истифода

мекунанд, яъне **чӯби бурс** мегӯянд. Ибораи **чӯби арча** дар гуфтори мардумони ноҳияи Айнӣ роиҷ нест.

Дар нутқи мардуми ноҳия калимаҳои ифодакунандаи номи навъу намудҳои дарахтони бесамар зиёд ба мушоҳида мерасанд, вале онҳо асосан, ба дарахтони бесамаре нисбат доранд, ки бештар дар ҳамвориҳо месабзанд. Масалан, вобаста ба анвои дарахтони **бед** аз лаҳҷаҳои мардуми ноҳия калимаҳои зерин ба қайд гирифта шудаанд: **ходабед** (Ур., ШП., ВМ.) як навъи бед, ки шохҳои дарози рост дорад; **садабед** (ШБ., Ут., ВМ., Др.), як навъ дарахти бед, ки шоху баргҳояш мисли сада зич мебошанд; **зарбед** (Ур., Зинд., Др.) як навъ дарахти бед, ки шохҳои сабзи зарринтоб дорад; **мачнунбед//беди мачнун** (ШП., Иск., Др.) дарахти маъруф аст, ки дар кӯҳистон бештар дар лаби ҳавзҳо мешинонанд; **падабед** (ШБ., Рр.) як навъ беди борикпои қадпасти, ки чанд беҳи он дар як ҷо месабзад; **сийабед** (Анз., Пиш.), як навъи бед, ки танаву шохҳояш сиёхранг мебошанд ва ғайра.

Шоистваи зикр аст, ки беди мачнун ё мачнунбед дар фарҳангҳо ба номи **беди муваллаҳ** низ омадааст ва **муваллаҳ** ба маънии ошуфта аст. Чун шохҳои ин навъи бед моил ба замин ва ошуфта аст, онро беди мачнун номидаанд [154. 5158].

Зимнан, бояд гуфт, ки вожаи **бед** ба маънии як навъ дарахти бесамар дар аксари фарҳангҳои тафсирии пешин ва муосир шарҳу тафсир ёфтааст ва муаллифони фарҳангҳои чун “Фарҳанги Онандроҷ”, “Баҳори Аҷам”, “Шарафномаи Мунирӣ” ва ғайра анвои онро баробар ба ҳабдаҳ адад дониства, навъҳои чун **гурбабед**, **харбед**, **беди мачнун**, **мушакбед**, **сурхбед**, **сиёҳбед**, **беди маваллаҳ**, **беди табарӣ**, **зардбед**, **беди кирмонӣ**, **табархун** ва ғайраро номбар кардаанд [154. 5158-5159].

Сафедор ҳам як навъи дарахти бесамар аст, ки **чӯбаш** сафед ва шохҳояш нозук ҳастанду бо андак шамол ба чунбиш меоянд. Баръакси бед сафедор навъҳои камтар дорад. Мо аз лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш танҳо се навъи сафеддорро ба қайд гирифтаем: **сафедори кабуд** (Санг.) – сафедоре, ки ранги пӯсташ кабудтоб ва **чӯбаш** нисбатан сахту барои

истифода дар сохтмон мувофиқ аст; **сафедори сафед** (Марғ., Дич.) – сафедоре, ки ранги пӯсташ сафед ва чӯбаш нисбатан нармтар аст; **чинисафедор** (Зер., Вот.) – як навъ сафедоре, ки чӯбаш сахттар аст.

Лозим ба зикр аст, ки ба маънии **сафедор** дар лаҳҷаҳои ноҳия вожаи **аръар//аръара** низ фаровон истифода мешавад. Гунаи **аръараро** мо дар гуфтори мардумони деҳаҳои Вешаб, Каздон ва Дарғи ноҳия ба қайд гирифтём: *ҳамин аръараш ҳаф болор чуб метийад; сар-сари чубори дашт сесадта аръара шинундийан* (Др.).

Дар “Фарҳанги гӯйишҳои забони тоҷикӣ” низ вожаҳои сәфедор ва ар-ар дар ифодаи номи як дарахти бесамар истифода шудаанд [161. 64, 641].

Бояд ёдрас шуд, ки дар асл ин ду вожа ифодакунандаи номи ду дарахти бесамари ҳамчинс мебошанд. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” **аръар** дарахти рост, дарахти мавзун; сарви кӯҳӣ ва **сафедор** дарахти рости баланди сафеди бемева шарҳ дода шудааст [165. 87, 217].

Дар баъзе сарчашмаҳои дигар, аз ҷумла дар “Эксиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” ва “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” низ сафедор ва аръар ҳамчун ду дарахти алоҳидаи ҳамчинс шарҳ дода шудаанд [178; 181. 63, 294; 166. 74, 223].

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии номи дарахти бесамар вожаи **рем** низ маъмул аст. Рем аз ҷинси сафедор аст. Он асосан, дар доманакӯҳҳо, соҳили дарёҳои кӯҳӣ ва чашмасорон мерӯяд ва бинобар нарм ва бадбӯӣ будани чӯбаш, онро дар сохтмони хонаҳои истиқоматӣ истифода наменамоянд: *чуби реми буйин болори оғал мешад* (Др.).

Вожаи **рем** ба маънии як навъ дарахти бесамар дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” дар гунаи **рим** [166. 165], дар “Фарҳанги Доро” дар гунаи **рем** [157. 379] ва дар “Эксиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” ва “Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” дар гунаҳои **рим** ва **рем** шарҳ дода шудааст [179. 242; 161. 577].

Аз дарахтони бесамари кӯҳӣ аз лаҳҷаҳои ноҳия вобаста ба анвои **арча ё бурс** воҳидҳои луғавии зерин ба қайд гирифта шудаанд: **садабӯрс** (ШП., Санг., Др.) як навъ бурс, ки шохҳояш мисли сада зич ва паҳн

мебошанд; **падабурс** (ШБ., Санг., Др.) як навъ бурси қадпасти шохҳояш парешон, **бурси хорак** (Др.) як навъи бурсе, ки танаву шохҳояш хордоранд, **чинибурс** (Др.) як навъ бурси чӯбаш сурхранги нисбатан сахттар ва қадаш баланд, ки дар сохтмон истифода менамоянд, **мурудбурс** (Санг.) як навъ бурси қадаш пасттар ва чӯбаш нисбатан ковок, ки мардум асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд, **удбурс** (Рев.) як навъ бурсест, ки чӯбаш рангу бӯйи хуш дорад ва мардум аз он бештар болору вассаи хона тайёр мекунанд.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло мебинем, агар воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамар танҳо ба номи предмет ишора намоянд, калимаҳои ифодакунандаи анвои онҳо ба ҷуз аз номи предмети ҳамчун ба аломату хусусияти он низ ишора мекунанд.

Дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ як қатор калимаҳои мавҷуданд, ки номи дарахтонро ифода накунанд ҳам, ба онҳо алоқаманд мебошанд: **кажа** (Др.) ба маънии сӯзанбарг ё шохчаҳои дарахти арча, **тириппа** (Санг.) ба маънии шохҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи қисми поёнии дарахти арча, **сипчиқ** (Санг.) ба маънии химча ё навдаи дарахти бед, **лифток** (Мад.) ба маънии чӯбҳои хушки ҳар дарахти кӯҳӣ, ки оби дарёчаҳои кӯҳӣ меорад намунае аз онҳо мебошанд: *кажа таҳдаргируни нағз мешавад, йак қавзи кажа бийор таҳдаргируни аловам кунам, бийо хурчин-а тайи ҳамин тириппаҳоба мунем, бад умада мегирем* (Каз.); *равам Абуали-йа да боғи Фузайл сипчиқ қати хуб куйфтаме* (Санг.).

Бояд гуфт, ки вожаи **кажа** аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии классикие мебошад, ки аз забони адабӣ хориҷ шуда, дар лаҳҷаҳо боқӣ мондааст. Вожаи мазкур дар қадимтарин фарҳангҳои тоҷикиву форсӣ, аз ҷумла дар “Луғати фурс” ва “Тухфат-ул-аҳбоб” ба маънии шохи дарахт шарҳ дода шудааст [155; 171].

Лозим ба зикр аст, ки ба маънии **сипчиқ** дар гуфтори мардуми баъзе аз деҳоти ноҳия воҳиди луғавии **шиппа** истифода мешавад.

Воҳиди луғавии **лифток** дар ҳамин гуна ва дар гунаҳои **лифтоқ//лъфтоқ//лъфтоқ** дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба

маънии буттае маъмул будааст, ки мисли токи ангур баргҳои калон-калон дорад [161. 417].

Аз 27 вожае, ки ҳамчун вожаҳои ифодакунандаи номи дарахтони бесамари маҳаллӣ дар ин баҳши кор истифода шудаанд, танҳо 7 вожа миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ ба таври муштарак истифода мешаванд, ки инҳо мебошанд: *тоҷ. хаданг* = *форс. xadang*, *тоҷ. заранг* = *форс. zarang*, *тоҷ. ғуш* = *форс. ғуш*, *тоҷ. бед* = *форс. bid*, *тоҷ. сафедор* = *форс. sapidār*, *тоҷ. сийабед* = *форс. siyabid*, *тоҷ. маҷнӯнбед* = *форс. bide majnun*. Вожаҳои боқимонда, яъне **фарк**, **бурс**, **садабурс**, **падабурс**, **қарағай**, **мӯшша**, **доғ**, **тарағда**, **ғурутта**, **пада**, **ғадок**, **қайроғоч**, **гучм**, **арча**, **ходабед**, **садабед**, **падабед**, **сада**, **рем** ва **ғушмӯшша** хоси забони тоҷикӣ ва лаҳчаҳои он мебошанд.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамар, хусусан дарахтони бесамари кӯҳӣ, ниҳоят гуногун мебошанд ва яке аз қабатҳои муҳимми таркиби луғавии лаҳҷаи мавриди омӯзиширо ташкил медиҳанд.

Бояд зикр намуд, ки дар кори мо ифодаи “дарахтони бесамар” то андозае хислати нисбӣ дорад ва он нисбат ба **бурс**, **ғуш** ва баъзе аз дарахтоне низ истифода гардидааст, ки мева дошта бошанд ҳам, меваи онҳо чандон аҳаммияти хоҷагӣ надорад ва аҳоли онҳоро бештар ба сифати ҳезум истифода менамояд.

2.2. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳои маҳаллӣ

Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳо низ мисли воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони бесамари кӯҳӣ ниҳоят рангоранг ва ҷолиб мебошанд. Дар таҳқиқоти мо зерин мафҳуми дарахтони буттагӣ дарахтоне фаҳмида мешаванд, ки танаву пояи борик ва қади нисбатан паст дошта, чанд беҳи онҳо дар як ҷо месабзад. Зерин мафҳуми бутта бошад, рустаниҳое фаҳмида мешаванд, ки аз гарданаи як реша шох меронанд.

Барои хубтар нишон додани фарқи рустаниҳои гурӯҳи мазкур ҳар кадоми онҳоро ба таври мухтасар тафсир менамоем:

Курт (Шур., ШП., Исп.) дарахти буттагии кӯҳиест, ки меваи сиёҳчаранги ҳаҷман ба долона баробар ва чӯби ниҳоят саҳт дорад. Вожаи мазкур дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ, лаҳҷаҳои гурӯҳи ваҳёӣ-қаротегинии шеваи ҷанубӣ ва дар забони яғнобӣ ба қайд гирифта шудааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”, “Эн-сиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” ва сарчашмаҳои дигар ин вожа зикр нагардидааст.

Мураттибони фарҳанги яғнобӣ ба русӣ воҳиди луғавии мазкурро бидуни ишора ба баромадаи он «кустарник с очень твердой древесиной» шарҳ дода, ба дар дигар ноҳияҳои Осиёи Миёнв **ирғай** номида шудани он ишора намудаанд [б. 277]. Яғнобшиноси тоҷик С. Мирзозода бошад, дар «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» вожаи мавриди назарро ирғай шарҳ додааст [162. 110]. А. Л. Хромов вожаи мавриди назарро аз лаҳҷаҳои Мастҷоҳ ба қайд гирифта, онро як навъ буттаи чӯбаш саҳт шарҳ додааст ва бо «**kürt**»-и забони яғнобӣ муқоиса намудааст [123. 75].

Дар ифодаи дарахти буттагии шабеҳи **курт** дар баъзе лаҳҷаҳои ноҳия, махсусан дар лаҳҷаи деҳаҳое, ки дар доманаи қаторкӯҳҳои Ҳисор ҷой гирифтаанд, калимаи **ирғай** истифода мешавад.

Баъзе аз мардумон **курт** ва **ирғай**ро як рустанӣ ва баъзеи дигар рустаниҳои гуногун медонанд.

Зирк (Км., ПМ., Чор., ШП., Др.) як навъ дарахти буттагии, ки мевааш сурхранг ё сиёҳранги дарозрӯя ва ба қадри донаи анор мебошад. Рустании мавриди назар дар забони тоҷикӣ ва гӯйишҳои он дорои номҳои гуногун аст, аз ҷумла: **зиришк**, **зириск**, **зирик**, **зелол** ва ғайра. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дарахт ва меваи ин рустанӣ танҳо бо ҳамин як ном, яъне **зирк** ёд мешавад.

Шоир ва фарҳангшиноси тоҷик Доро Наҷот дар фарҳанги худ «Фарҳанги Доро» зимни шарҳи вожаи мазкур номҳои зиёди дар ҳавзаи форсиабонон маъмули ин рустаниро оварда, дар қатори онҳо вожаи

қарақотро низ номбар мекунад [157.184]. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» низ **қарақот** зирк шарҳ дода шудааст [166. 668], вале мушоҳидаҳои мо нишон медиҳанд, ки **қарақот** ва **зирк** ду дарахти буттагии гуногун мебошанд, ки аз рӯйи сохтори морфологӣ камтар фарқ кунанд ҳам, шаклу тамъи меваашон аз ҳамдигар зиёд фарқ мекунад .

Қарақот (Кум., ПМ., Чор., ВМ.) як навъ дарахти буттагӣ, ки меваи даврашакли сиёхранги аз олуҷа хурд дорад. Дар ифодаи маънии **қарақот** дар лаҳҷаҳои баъзе аз деҳоти ноҳия, аз ҷумла дар гуфтори сокинони деҳаҳои Дарғу Каздон ва Шамтучу Вешаб вожаи **қот** истифода мешавад.

Бушол (Др, Шам.) як навъ дарахти буттагии кӯҳӣ аз чинси **ғуш** аст. Аз рӯйи пурсишҳо маълум гардид, ки исми мавриди назар ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар гунаҳои **пушол**, **бушол** ва **башол** дар гуфтори мардуми минтақаи Рашт ва ноҳияҳои Ишкошим ва Ванҷу Дарвоз низ роиҷ будааст.

Вағнич (Км., Санг., Фатм., ВМ.) // **ғавнич** (Веш., Шам., Др.) // **ғамнич** (ШП.) як навъ рустании буттагӣ, ки бештар дар кӯҳпояҳо мерӯяд ва меваи сурхранги андаке туршмаза дорад. Вожаи мазкур ба ҳамин маънӣ дар забони яғнобӣ [6. 350], лаҳҷаҳои Мастҷоҳ [123. 350], лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон [54. 350] ва баъзе аз лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ба қайд гирифта шудааст.

Дар лаҳҷаҳои деҳаҳои қисми шарқии ноҳия, аз ҷумла дар гуфтори сокинони деҳаҳои Дарғ ва Вешабу Шамтуч вожаи мавриди назар дар натиҷаи ҳодисаи ҷойивазкунии фонемаҳо шакли **ғавничро** гирифтааст.

Муаллифи «Фарҳанги Доро» ин вожаро ба маънии гиёҳи мевадори буттагӣ муфассал шарҳ дода, дар тавзеҳи он навиштааст: «ба эҳтимоли қавӣ «вағнич» аз решаи «вағн» бо пасванди ифодакунандаи мансубияти -йич ё -ич сохта шудааст» [157. 93].

Воқеан, агар вожаи вағничро ба ҷузъҳои **вағн** ва **ич** ҷудо намоем, **вағн** дар забони яғнобӣ маънии **гуруснагӣ** ва **-ич** пасванди маъмули исму сифатсози забони суғдиرو ифода менамояд.

Дар робита ба пасванди “-ич”зимнан, таъкид менамоем, ки муҳаққиқи микротопонимҳои водии Яғноб Б. Тӯраев пасванди “-ич”-ро аз ҷумлаи пасвандҳои топонимсозе меҳисобад, ки ба макон далолат менамояд ва ба ҳайси мисол вожаи Симичро ба маънии номи яке аз деҳаҳои водии Яғноб ба ҷузъҳои **сим** ва **ич** ҷудо намуда, ҷузъи сими онро ба маънии нукра, баромада аз **saima**и форсии бостон медонад. Дар идомаи шарҳи исми Симич муҳаққиқ барои муқоиса аз вожаҳои Искич ба маънии номи деҳа дар дараи Ромити ноҳияи Ваҳдат ва Марзич ба маънии номи деҳа дар ноҳияи Айнӣ ёд мекунад [113. 61].

Иврич (ВМ.) як навъ дарахти буттагии кӯҳии бесамари шоху шохчаҳояш сурхранги саҳти ба табулғу монанд, ки мардуми кӯҳистон аз шохчаҳои он нонпар месозанд. Зимнан, бояд зикр намуд, ки дар баъзе лаҳҷаҳои ноҳия, аз ҷумла, дар лаҳҷаи деҳаи Варзи Манор, Мадм ва монанди инҳо дар ифодаи маънии нонпар вожаи **ивричро** истифода менамоянд.

Пангич (Рев., Мад., Ёв.) як навъ рустании буттагии хордор, ки ба вағнич монанд мебошад. Симои фонетикии ин вожа аз субстрати суғдӣ будани он гувоҳӣ медиҳад. Дар он ҷузъи **-ич** шояд ҳамон пасванди исму сифатсози забони суғдӣ бошад, вале маънии ҷузъи **пант** барои мо норавшан аст.

Табулға//табалғу (Км., Веш.) як навъ рустании буттагӣ, ки навдаи сурхтоби чигарӣ ва гули сафеди майда дошта, мевааш ба меваи ҳулул монанд аст ва рағани ҷӯби он хислати табобатӣ дорад. Мардуми кӯҳистон аз химчаҳои он нонпар месозанд ва чиг мебофанд. Ин рустани бо номҳои **таболғу**, **табулға**, **табулғун** ва **тавалғу** дар баъзе сарчашмаҳои марбут ба олами набототи Тоҷикистон вомахӯрад [179. 362]. Дар «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» як навъ гиёҳ ва дар «Яғнобско-русский словарь» «таволложник», «спирея» шарҳ дода шудааст [161. 186; 6. 330].

Хорча (Км., Зер., Вешк., Ваш.) як навъ рустании буттагиест, ки мевааш ба гулхор монанд аст ва аз барги онро мардуми кӯҳистон чой карда менӯшанд.

Мувофиқи маълумотҳои мо, дар лаҳҷаҳои кӯҳистони ноҳияи Деваштич дар ифодаи маънии вожаи “**хорча**”и лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ибораистилоҳи “**хори чуррак**”-ро истифода менамоянд.

Шопулуқ (Кум., Санг.) як навъ рустании буттагии шабеҳ ба **вағнич** ва **табалғу буда**, аз онҳо баландтар мебошад. Воҳиди луғавии мазкурро дар сарчашмаву маъхазҳо вонахӯрдём. Дар деҳаи Кумарғ мавзеи кӯҳие мавҷуд аст, ки бо номи **Шопулуқо** ёд мешавад.

Сопилк//сопилик (Шам., Др.) як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳии шабеҳ ба килк, ки аз ду то се метр қад мекашад ва аз химчаҳояш дар сохтани чиг ва сархори девори ин ё он иншоот истифода менамоянд. Ба эҳтимоли қавӣ, **сопилк** ё худ **сопилик**, ин гунаи исми дар деҳаҳои Кумарғ ва Сангистон маъмули **шопулуқ** мебошад.

Куч (Шам.) дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ буда, аз як то ду метр қад мекашад ва чӯбашро ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

Уша (Пас.) як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ, ки аз як то ду метр қад мекашад ва чӯбашро асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

Таппа (Кум., ВМ.) // **тараппа** (ШП) // **тириппа** (Др.) як навъ рустании буттагии сӯзанбарг, ки меваи зард ё сурхтоби ба ангур монанд дорад ва солҳои қабл мардум аз меваи он шинӣ омода менамуданд.

Хума (Км., Мад., Рев.) // **ҳима** (Шам., Др.) хома, як навъ рустании буттагии сӯзанбарги мевадор, ки мардуми кӯҳистон аз меваи он нӯшоба тайёр мекунанд. Вожаи мазкур аз ҷумлаи вожагонест, ки аз давраҳои дури таърихи забони тоҷикӣ ба мерос мондааст. Ин унсуре луғавӣ дар забони авастой дар ифодаи номи гиёҳи муқаддаси ойини Зардуштӣ – нахустин гиёҳи сухангӯ, ки ба Зардушт сухан гуфтааст, дар шакли **ҳаума** истифода мешудааст [157. 492]. Шоир ва фарҳангшиноси шинохта Доро Начот дар луғатномаи худ «Фарҳанги Доро» воҳиди луғавии **хумаро** муфассал шарҳ дода, аз ҷумла менависад, ки «Хума, (ки ба ҳаума, дар Авасто, наздиктарин шабоҳати лафзӣ дорад), аз гӯйиши тоҷикии номи ин гиёҳ дар водии Зарафшон аст, ки низ хома талаффуз мешавад; ду навъи беҳтарини хума, ки наздиктарин моноӣ ба гиёҳи қадимии

муқаддаси зардуштиёнро дорад, маҳз дар кӯҳҳои водии мазкур мерӯяд ва то кунун мардуми ин водӣ аз меваи хума шарбатҳо, шиниҳо ва нӯшобаҳои ҳамгун ба нӯшобаи бостонии зардуштиро таҳия мекунанд» [157. 492]. Доро Начот дар идомаи шарҳи муфассали вожаи хума ба масъалаи номҳои ин рустанӣ дар манотиқи гуногуни Тоҷикистон ва дар Эрон Афғонистон таваҷҷуҳ намуда, менависад: «Хума ё ҳум-ро дар водии Зарафшон ҳамчунин хома, шӯрхӯма, ятимхума, бандак, амочак, амочактаппа, тараппа; дар Яғноб шараппа, дар навоҳии дигари Тоҷикистон зағоса, дар Бадахшон имык, амочак, дар Эрон ҳум, ҳумо, ҳумук, ҳумӣ, риши буз, думи рӯбоҳ, думи гург, вид, урмак, армак, калиша, қахушак, алиҷунӣ, куршаки кӯҳӣ, ширго, сирнум, аламдарик, оқӣ, хормушк ва ғ., дар Афғонистон алта, модирах ва ғ. гӯянд» [157. 492].

Килк (Др.) як навъ дарахти буттагии шабеҳ ба вағнич, ки шохаву навдаҳои он қавӣ аст ва аз онҳо мардум дар бофтани чиг, сабад ва чидани сархори гирди қутан истифода менамуданд. Дар “Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” вожаи **килк** ва гунаи дигари он **кълк** як навъ буттаи ба қамиш монанд шарҳ дода шудааст [161. 332]. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” бошад, вожаи мавриди назар най, қамиш тафсир гардидааст.

Аз гуфтори мардуми деҳаи Сангистони ноҳия вожаи **килки** ва гунаи дигари он **килкак** ва аз забони сокинони деҳаи Мадм вожаи **ликак** ба қайд гирифта шудааст, ки маънии ҳезуми хушки майдаи аз кӯҳ ё соҳили дарё чамъовардашударо ифода менамояд. Метавон тахмин намуд, ки решаи вожаҳои мазкур ба исми **килк** ба маънии дарахти буттагӣ алоқаманд бошад.

Чи тавре ки аз шарҳҳои боло бармеояд, воҳиди луғавии мавриди назар дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ва лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар маънии рустанӣҳои гуногун истифода мешавад.

Гулхор (Санг., Др.) як навъ дарахти буттагии появу шохаву навдаҳояш серхор, ки меваи сурхранги пашмакдор дорад. Ба навиштаи муаллифи «Фарҳанги Доро» ин рустанӣ бо номҳои хоргул, хори хулул,

насрин, настаран, настарван, офтобмахтоб, гули офтобмахтоб, гулбоғӣ, гулсагона, саггул, бангал, далак, дилик, киллик, килик, гулдиқ, шелон, вардгулбӣ, аликулкалб, шаратулалӣқ ва ғайра маъмул мебошад ва гунаҳои насрин, настаран ва настарван бештар дар осори адабӣ ба мушоҳида мерасад [157. 126].

Лозим ба зикр аст, ки рустании мавриди назар бо номи **гулхор** ба ҷуз аз «Фарҳанги Доро» дар ягон фарҳанги тафсирии дигари забони тоҷикӣ шарҳ дода нашудааст. Муаллифи «Фарҳанги Доро» дар шарҳи ин вожа аз адибоне чун, Сорбон, Қутбӣ Киром ва Доро Начот шоҳид овардааст.

Корбурди вожаи **гулхор** дар осори шоирони маъруфе чун Лоиқ Шералӣ ва Аскар Ҳаким низ ба мушоҳида мерасад:

Ту гарчи боғбонастию гӯё боғ ҳам розист,
Зи ту гулхор мемонад, зи ман гулзор хоҳад монд.
Лоиқ Шералӣ [173. 634]

Гулнор ба як баҳор нор аст, ки нор,
Гулхор ба сад ҳазор хор аст, ки хор.
Аскар Ҳаким [169. 193]

Хулул (Санг., Кум., Раб.) // **хори хулул** (Мад.) як навъ рустании буттагии ба **гулхор** монанд, ки мевааш ҳам шабеҳи меваи **гулхор**, вале пашмакдору андаке саҳту талхтар аст. Вожаи мазкур ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ маълум аст [161. 767].

Олучи хирсак (Марғ., ПМ.) як навъ рустании буттагии кӯҳии мевадори ба хулул монанд, ки меваи зардранг дорад.

Дар баъзе аз сарчашмаҳо, аз ҷумла, дар “Энсиклопедияи хоҷагии кишлоки Тоҷикистон” **таппа** ва **хома** ҳамчун унсурҳои ҳаммаъно қайд гардидаанд, вале мушоҳидаҳои мо нишон медиҳанд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ин ду воҳиди луғавӣ дар ифодаи номи рустаниҳои гуногун, вале ба ҳам то андозае монанд истифода мешаванд. Рустании **таппа** ба **хома** шабеҳ бошад ҳам, аз ҷиҳати қад ва соҳти шохаву баргчаҳояш аз он

фарқ мекунад. **Хома** нисбат ба **таппа** баландтар ва шохаҳояш нисбатан гафсу ҳезумбоб ва баргҳояш баръакси **таппа** бе буғум мешаванд.

Дар гуфтори сокинони деҳаҳои қисми шарқии ноҳия – деҳаҳои Дарғ ва Шамтучу Вешаб вожаи мавриди назар дар шакли **ҳима** истифода мешавад.

Аз рӯйи пурсишҳо маълум гардид, ки дар лаҳҷаҳои деҳоти мазкур дар ифодаи маънии **ҳима** вожаи **тириппаро** низ истифода мекунанд. Зимнан, бояд зикр намуд, ки вожаи **тириппа** дар деҳоти қисми миёнаи минтақаи Фалғари ноҳия ба маънии шохаҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи дарахти арча истифода мешавад.

Аз воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳо, ки дар боло шарҳ додем, вожаҳои **вағнич** ва **курт**-ро забоншиноси маъруф А. Л. Хромов дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳ ба қайд гирифта, ба гурӯҳи вожагоне шомил намудааст, ки баромади суғдӣ доштанишон аз эҳтимол дур нест [123. 75].

Лозим ба зикр аст, ки шакли фонетикии унсурҳои луғавии **пантич** ва **иврич** низ аз баромади эронии шарқӣ доштанишон гувоҳӣ медиҳанд. Зимнан, бояд гуфт, ки вожагони мазкур дар ҳеҷ фарҳанг ва таълифоти марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик ба мушоҳида намерасанд.

Аз ҷамъи вожаҳои ифодакунандаи номи дарахтони буттагӣ ва буттаҳо, ки дар ин бахши қор истифода намудем, ҳеҷ кадомро дар фарҳангҳои форсӣ пайдо накардем ва онҳоро аз ҷумлаи вожаҳои хоси забони тоҷикӣ метавон арзёбӣ намуд.

Аз вожагони гурӯҳи мавриди назар ба суғдӣ будани вожаҳои **кӯрт** ва **вағнич** дар сарчашмаҳои илмии забоншиносӣ ишораҳо рафтааст. Чи тавре ки гуфтем, симои фонетикии вожаҳои **пантич** ва **иврич** низ ба субстрати суғдӣ будани онҳо далолат менамояд, вале ин ва ба инҳо монанд калимаҳое, ки сохта менамоянду дар заминаи қонуниятҳои забони тоҷикӣ шарҳашон ғайриимкон аст, танҳо бо роҳи таҳлили амиқи лингвистӣ метавон баромад ва шаклҳои ибтидоишонро муайян намуд.

Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ гурӯҳи калимаҳое ҳастанд, ки номи дарахтони буттагӣ ё буттаҳоро ифода накунанд ҳам, ба онҳо алоқаманд

мебошанд. Калимаҳои **зағоса** (Др., Каз., ШП., Веш.) ба маънии шохаҳои хушкшудаи хома ва таппа, **пирзанг** (Др., Каз.) ба маънии танаи хушку зангорбастаи рустани хома ё тириппа, **унг** (Др., Каз.) ба маънии меваи рустани хома, ки аз он мардуми кӯҳистон шинӣ тайёр мекунанд, **кумот** (Кур., ВМ. Санг, Зин., Км., Др.) ба маънии соқа ё танаи хушкшудаи рустани **роба//рова** (Санг, Др., Мад.), ки дар қисмати болоияш дон мебандад, аз ҳамин қабил калимаҳо мебошанд.

Аз воҳидҳои луғавии мазкур вожаи **кумотро** дар шакли **кӯмод** муаллифи “Фарҳанги Доро” “соқаи рӯйида аз косабарги роба, ки то баландии 2 метр қад мекашад ва гул мекунад (ба ранги зард) ва аз танаи он самғе бадар меояд, ки онро дар Тоҷикистон “шираи камол” мегӯянд ва ниҳоят маводи доруист” шарҳ додааст ва ба он ки онро дар гӯйишҳои мардуми водии Зарафшон **кумот** ё **наракии роба** меноманд, ишора намудааст [157. 231].

2.3. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои хурӯӣ

Гиёҳҳои хурӯӣ гиёҳҳои мебошанд, ки бидуни киштукор мерӯянд ва онҳо чун дарахтон ва дарахтчаву буттаҳо дар доираи экосистема аз муҳимтарин унсурҳои доништа мешаванд ва дар таъмини зиндагии инсонҳо нақши боаҳаммияте доштаанд. Онҳо барои инсон ҳам хӯрок будаанд, ҳам зиннату зебар ва ҳам маводи шифодихандаи дардҳои ӯ. Онҳо на танҳо дар эҷоди оромишу осойиши инсон нақши босазо мебозанд, балки ба унвони манбаи муҳими ғизои ҷонварони дигар низ шинохта шудаанд.

Дар системаи лексикаи марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои хурӯӣ мақоми махсус доранд. Унсурҳои луғавие, ки ба ин зергурӯҳи мавзӯӣ дохил мешаванд, ҳам аз ҷиҳати миқдор ва ҳам аз ҷиҳати ташаккули семантикиву гуногуннавьӣ аз воҳидҳои луғавии зергурӯҳҳои дигари лексикаи марбут ба олами набототи ноҳия фарқ мекунанд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯйро аз ҷиҳати ташаккули семантикишон метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: 1. номҳое, ки предметро танҳо номбар мекунанд; 2. номҳое, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд.

Таҳлили маводе, ки вобаста ба воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй дар ихтиёр дорем, нишон медиҳад, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй воҳидҳои луғавие, ки танҳо номи предметро номбар мекунанд, кам набошанд ҳам, аз ҷиҳати таносуби миқдорӣ воҳидҳои луғавии гурӯҳи дуюм, яъне номҳое, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд, бартарӣ доранд.

Воҳидҳои луғавии зерин намунаи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳое, мебошанд, ки танҳо хислати номбаркунӣ доранд ва дар онҳо нишонаҳои ташаккули семантикӣ зоҳир намегардад: **рок** (Кум, Др., Санг., ШП., ВМ.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки ғунҷаи гулнакардаашро мардумон истеъмол менамоянд; **тӯшп** (Др., Каз.) як навъ гиёҳи кӯҳии бутташакл, ки наврустаашро одамон истеъмол менамоянд; **сир** (ШП., Шам., ВМ) навъи гиёҳи кӯҳӣ буда, мазаи талх дорад, ки онро чорво истеъмол мекунад; **сис** (ШП., Шам.) як навъ алафи кӯҳии талхмаза, ки чорво истеъмол мекунад; **суч** (Км., Пиш., Мад.) як навъ гиёҳи кӯҳӣ аз чинси сиёҳалаф аст, ки мардум дар тайёр намудани хӯрокҳои гуногун истифода менамоянд; **катк** (Марғ, Иск., Зос.) як навъ гиёҳест, ки дар ҷойҳои серобу алафи кӯҳҳои баланд мерӯяд ва баргаш ба барги пиёзи маъмулӣ монанд асту мардум дар тайёр намудани хӯрок аз он истифода менамоянд, пиёзи кӯҳӣ; **тотин** (Мад., Вешк.) як навъ гиёҳест, ки соқай дароз ва баргҳои калону паҳн дошта, гулҳояш зард мебошанд ва асосан дар кӯҳпояву адирҳо мерӯяд; **укра** (Диж., Пиш.) як навъ гиёҳ; **шибоқ** (Веш., Каз., ШП., Др.) як навъ гиёҳи буттагист, ки ба сифати хӯроки чорво истифода мешавад ва соқай онро мардум ба сифати сӯзишворӣ истифода мекунанд, шибоғ; **парпӯ** (Каз., ШП., Др.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки соқай борик, баргҳои паҳн ва гулҳои кабуд дорад ва мардуми

кӯхистон аз он қиём тайёр мекунанд; **толмус** (Др., Санг.) // **толбус** (Кум.) // **талбус** (Рев.) як навъ гиёҳи хӯрданиест, ки таъми турш дорад; **карафс** (Др., Шам., ШП.) як навъ гиёҳест, ки дар лаби рӯду ҷӯйборон мерӯяд ва туршмаза асту мардумон бо намак истеъмол менамоянд; **дорота** (Пиш., Санг.) як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво; **зуғута** (Кум., Км., Мад., ВМ.) як навъ гиёҳ, ки чорво истеъмол менамояд; **зағала** (Др., Каз., ШП.) як навъ гиёҳи хӯрдани кӯҳӣ; **рафс** (Рев.) як навъ гиёҳи ба аврохун монанд; **ғорт** (Веш.) як навъ замбурӯғ; **ғудийун** (Мад., Рев., Км., Санг., ВМ.) як навъ гиёҳи кӯҳии мавриди истеъмоли чорво; **балдирғун** (Зер.) // **бодулғон** (Пиш., Анз.) як навъ рустани, **зуда** (Др.) як навъ гиёҳи шабеҳи кокутӣ; **корав** (Санг.) як навъ рустани шабеҳ ба зира, ки дар хӯрокҳои суст истифода менамоянд; **ишлон** (ПМ., Вешк., Мад.) як навъ рустаниест, ки дар шӯразаминҳо мерӯяд, дар даврахҳои пеш аз он собун тайёр мекардаанд ва ғ.

Бояд гуфт, ки нишонаҳои ташаккули семантикӣ, асосан дар калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораистилоҳҳо равшан намудор мегардад. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде вомехӯранд, ки сохта ба назар мерасанд, вале дар заминаи забони тоҷикӣ ба ҷузъҳо ҷудо намудаву тавзеҳ доданашон мушкил аст: **кудрич** (Рев., Вот.) як навъ гиёҳи ба хурёк монанд, ки дар пухтани таом истифода менамоянд; **гунишк** (Рев.) як навъ алафи ба себарга монанд, ки гули сурху сафед дорад; **азанга** (Ваш.) як навъ рустани; **арванка** (Др.) як навъ гиёҳи захрноки шабеҳ ба бангдевона; **ғайда** (Веш.) як навъ рустани; **ғуйданг** (Пиш., Раб.) як навъ рустани; **ғутинг** (Марғз.) як навъ гиёҳ, ки бештар дар лаби ҷӯйборон мерӯяд; **ғудирм** (Вешк., Др., ШП.) як навъ алафи кӯҳӣ; **зоёак** (Ваш.) як навъ гиёҳ; **нижғутир** (Рем.) як навъ гиёҳ; **хӯйрок** (Марз., ВМ.) // **хирок** (ШП., Др.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки мардум дар тайёр намудани хӯрокҳои обакӣ истифода менамоянд; **хироки девӣ** (Др.) // **хӯйроки девак** (Мад.) як навъ хурёке, ки таъм надорад ва беҳаш сафед аст; **вешӯм**//**вешим** (Веш., ШП., ВМ., Др.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки мардум

дар тайёр намудани хӯрокҳои обакӣ истифода менамоянд; **ревоч** (Санг., ВМ., Км., ПМ.) як навъ гиёҳи туршмазаи кӯҳии хӯрданӣ; **абрук//абрак** (Шам.,Пас.) як навъ рустани паҳнбарг, ки бӯйи тунду тез дорад ва ба сифати хӯроки чорво истифода мешавад; **роба//рова** (Кум., Пут., ШП., ВМ.) як навъ гиёҳи кӯҳӣ, ки бӯйи тез дорад ва сабзу хушки онро чорво истеъмол мекунад, ров, рова; **виғна** (Кум., Др., Каз., ШП.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки бӯйи тунду тез дорад ва ба сифати хӯроки чорво барои зимистон чамъоварӣ мешавад; дар таркибаш захре дорад, ки пӯстро ба сӯзиш меорад; **хорич** (Ан, Марз., Диж., Ваш., Мад., Марғ.) як навъ занбӯруғ, **чулингун** (Рев., Ёв.) гиёҳи хушбӯест, ки таъми ширин дорад, онро мардум истеъмол менамоянд ва ғ.

Ноҳияи Айнӣ яке аз минтақаҳои дар гузашта суғднишини кишвар аст ва ба дар таркиби луғавии лаҳчаҳои он зиёд ба мушоҳида расидани унсурҳое, ки аз забони суғдӣ ба мерос мондаанд, муҳаққикон ишораҳо намудаанд. Аз ҷумла, яке аз муҳаққикони шинохтаи забони суғдӣ В.А. Лившиц дар хусуси раванди таъсири забони суғдӣ ба забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ намуда, барои пажӯҳиши ин раванд мураттаб сохтани луғатҳои лаҳчавии лаҳчаҳои Зарафшону Қашқадарёро таъкид намудааст [50. 33].

Ба эҳтимоли қавӣ, вожаҳое, ки дар боло овардем, аз ҷумлаи вожагоне мебошанд, ки аз забони суғдӣ дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ маҳфуз мондаанд.

Зимнан, бояд гуфт, ки дар миёни вожагоне, ки муҳаққикон баромади шарқии эронӣ доштанишонро собит кардаанд, ё тахминан ба гурӯҳи унсурҳои субстрати суғдӣ дохил намудаанд, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй низ ба мушоҳида мерасад, ки вожаҳои **катк**, **арванка** ва **роба** аз ҷумлаи онҳо мебошанд [124. 75; 125. 45].

Аз воҳидҳои луғавии мазкур вожаи **каткро** аз фарҳангҳои тафсирии гузаштаву муосири дастрас танҳо дар “Фарҳанги Доро” вохӯрдём. Дар фарҳанги мазкур дар тафсири ин вожа омадааст: “пиёзи кӯҳӣ; навъи пиёзи худрӯй аз тираи савсаниҳо, ки дар шибарҳо ва ҷойҳои пуробу алафи кӯҳҳои баланд мерӯяд ва дар тағзияи мардум ба кор меравад;

ганднои кӯҳӣ, фаросиюн. Баргаш ҳамонанд ба пиёзи маъмулист ва тундтар аз он, аммо беҳи он калон намешавад ... » [157. 208].

Дар фарҳангҳои лаҳҷавӣ низ вожаи мазкур ба назар нарасид. Танҳо дар “Луғати яғнобӣ ба русӣ”, ки ба асари донишманди рус М. С. Андреев “Ягнобские тексты» замима гардидааст, он «пиёзи кӯҳӣ» шарҳ дода шудааст [6. 271].

Вожаи **арванкаро** ба ҷуз аз “Луғати яғнобӣ ба русӣ” дар ҳеҷ як фарҳанг вонахӯрдем. Воҳиди луғавии мавриди назар дар луғати мазкур “белена” тарҷума шудааст [6. 226].

Вожаи **роба** дар гунаи **рофа** дар фарҳангҳои тафсирии зиёде ба маънии як навъ гиёҳ шарҳ дода шудааст. Аз ҷумла, муаллифи “Луғати Фурс” онро “наботест монанди сирӣ кӯҳӣ ва бӯе нохуш дорад” шарҳ дода, аз Абулаббоси Аббосӣ байти зеро шоҳид овардааст:

Тарсам, ки рӯз бигзараду жож баррасад,

В-аз хона оби рофа наёрад маро ҳаким [155. 232].

Дар “Луғатномаи Деҳхудо” воҳиди луғавии мавриди назарро бо истинод ба “Фарҳанги Онондроч”, “Анчуманоро”, “Фарҳанги Сурурӣ”, “Фарҳанги Рашидӣ”, Шарафномаи Мунирӣ” “гиёҳе бошад монанди сир, ки онро бирён карда бихӯранд”, бо истинод ба “Фарҳанги Асадӣ” “наботест монанди сирӣ кӯҳӣ ва бӯи нохуш дорад”, бо истинод ба “Бурҳони қотё” “гиёҳест монанди сир, бародари пиёз ва онро бирён карда бихӯранд ва бағоят лазиз бошад” шарҳ додаанд [154.11753].

Шоир ва фарҳангшинос Доро Начот дар фарҳанги худ “Фарҳанги Доро” вожаи мазкурро дар гунаи **роба** муфассал шарҳ дода, аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он бо номҳои ров, рова, ровшак, рошак, каврак, камол ва дар ҳавзаи форсизабонон бо номҳои ангудон, ангадон, ангард, ангузад, ангузад, анқуза, анқузаҳиротӣ, кумо, онгузокумо, рофа, бадра ёд шудани онро таъкид месозад ва зимнан, қайд мекунад, ки бархе аз номҳое, ки аз ҳавзаи форсизабонон оварда шудаанд, марбут ба соқаву барг ва решаву самғи ин гиёҳ мебошанд [157. 380-381].

Лозим ба зикр аст, ки вожаи **роба** ва гунаи дигари он **рова** дар як қатор лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла дар лаҳҷаи ҳардурӣ, лаҳҷаи

точикони ноҳияи Бойсуни Ҷумҳурии Узбекистон, баъзе аз лаҳҷаҳои чанубӣ низ мавриди истифода аст ва онро метавон ба гурӯҳи вожагони умумихалқӣ шомил намуд.

Калимаи **виғна** ба маънии як навъ рустании мавриди истеъмоли чорво дар шаклҳои **веғна** ва **виғна** дар забони яғнобӣ низ мавҷуд аст ва ба назари аввал чунин менамояд, ки он аз забони яғнобӣ ба лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гузашта бошад, вале раванди инкишофи забони яғнобӣ аз гузариши зиёди калимаҳои тоҷикӣ ба забони яғнобӣ шаҳодат медиҳад, на баръакс. Бинобар ин, метавон тахмин намуд, ки воҳиди луғавии мазкур калимаи қадимии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ буда, баъдтар ба забони яғнобӣ гузаштааст.

Дар байни унсурҳои луғавии мансуб ба зергурӯҳи мавзуии мавриди назар вожагони сохтаву мураккабе ҳастанд, ки бо вучуди тоҷикӣ будани чузъҳояшон дар асоси кадом муносибат барои ифодаи номи рустани ба қолаб даромадани онҳо пеши мо номаълум боқӣ мемонад: **бузланҷ** (ПМ., Мад., Санг.) як навъ гиёҳи кӯҳии хушбӯй, ки одатан, дар шир чӯшонидани истеъмом менамоянд ва он хусусияти табобатӣ дорад; **калacha** (Др.) як навъ гиёҳи кӯҳии шабеҳ ба хурёк, ки дар пухтани таомҳои сабук истифода менамоянд; **тирвар** (Др.) гиёҳест, ки дар баландии кӯҳҳо мерӯяд ва мардуми кӯҳистон дар пухтани таомҳои сабук истифода менамоянд; **обдузак** (Диж.) як навъ рустани; **манзира** (Санг., Кум., ВМ., ПМ.) // **манзила** (Мад.) як навъ гиёҳи кӯҳии мавриди истеъмоли чорво; **маҳсар** (Диж.) ян навъ гиёҳ, **пула** (Дд.) як навъ рустании беҳмевадори гулҳояш бунафшу сурх, **испаноғ** (Рев.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки баҳорон мардум истеъмом менамоянд ва ғайра.

Унсурҳои луғавии ба ин ё он хусусияти гиёҳу алаф алоқамандро метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

а) **воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба исми ҷонварон, ягон узви онҳо ё номи инсонҳо алоқаманд мебошанд:** **думи руба** (Рев.) як навъ алафи пояш дароз, ки чорво истеъмом менамояд; **фуки хук** (Рев.) як навъ алафе, ки бештар дар дохили гандумзорон мерӯяд

ва тухми сиёҳ дорад; **гуши гурба** (Рев.) як навъ алафи хурӯӣ, ки баргаш шабеҳи гӯши гурба мебошад; **гушаки барра** (Др.) як навъ гиёҳест, ки асосан, дар чойҳои серобу сабзазор мерӯяд; **гушаки буз** (Марғ.); **гушаки гург** (ШП., ВМ.); **забуни говак** (Др.); **чаваки оҳу** (Др., Санг.) як навъ гиёҳи баландпояи ба чав монанд; **болиштаки хирс** (Санг., ШП., ВМ.) як навъ гиёҳи хордори буттагӣ; **зоғпиёз** (Рев.) як навъ пиёзи кӯҳӣ, ки дар таом истифода менамоянд; **почи чирчирак** (Санг.) як навъ гиёҳ, ки соқаву шохчаҳои ниҳоят бориқаш почай навъе аз малахро ба хотир меорад; **хори мӯш** (Иск., Марз., Рев., ВМ.) як навъ гиёҳест, ки пояи баланди шохчадор, баргҳои калони паҳн ва меваи лӯндашакли хордори сертухм дорад; **пойи зоғак** (Шам., Веш.) як навъ гиёҳи хурӯӣ, ки ба пойи паранда шабоҳат дорад; **ҳасанак** (ПМ., Исп.) як навъ гиёҳи паҳнбарге, ки асосан дар шӯразаминҳо мерӯяд;

б) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба таъму ранги худӣ рустани ё ҷузъи таркибии он алоқаманд мебошанд: **сийаалаф** (Пас., ВМ.) як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки мардум дар тайёр намудани таом истифода менамоянд; **сийадуна** (Мад., ШП.) гиёҳи хурӯӣи буттагии кӯҳиест, ки донаҳои сиёҳранг дорад ва мардум барои истифода дар рӯзгор донаҳои онро чамбоварӣ менамоянд; **сийойак** (Санг.) як навъ гиёҳи соқабаланди шабеҳ ба гандум, ки хӯшааш хокаи сиёҳ дорад ва духтарон бо он абрувони худро ранг мекунад; **талха** (Рем., ШП., Др.) як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво, ки таъми талх дорад; **ширинча** (Марғз., Исп.) як навъ гиёҳест, ки думчаи онро бинобар ширину гуворо буданаш истеъмол менамоянд;

в) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки монандии шакли зоҳирии предметро ба предмети дигар ифода менамоянд: **телпаки мор** (Мад., ВМ.), **калли қозӣ** (Санг.), **туппи мор** (ШП.) як навъ занбӯруғи захрнок, ки дар асосан, дар кундаи дарахтон мерӯяд; **кулчи чупунӣ** (Зос., Санг., ВМ.) як навъ рустании бехмевадори кӯҳӣ, ки меваи онро мардум истеъмол менамоянд, **нушпийоз** (Каз.) як навъ гиёҳи хӯрданӣ, ки баргаш шабеҳ ба барги пиёз, вале аз он паҳнтар аст; **найча** (Рев.) як навъ гиёҳи

соқааш борики дароз ва буғумдор, ки ба най монанд мебошад; **қошуқак** (Веш.) як навъ гиёҳи худрӯй, **мулқак** (Санг., ВМ.) як навъ гиёҳи гилофакдори ба зироати мулк монанд, ки донааш шабеҳи донаи мош аст, **наск** (ВМ., Зос.) як навъ гиёҳи хӯшаву донадори ба зироати наск монанд, **ришаки буз** (ВМ., Др.) як навъ гиёҳи бехмевадори мевааш болазат; **равғани кабк** (Ёв.) як навъ рустание, ки аввали баҳор аз беҳи буттаҳо мерӯяд ва агар кас баргҳои онро бо даст фишорад, маҳлули ба равған монанд пайдо мешавад ва эҳтимол, аз ин хотир мардум ба он равғани кабк ном гузошта бошанд; **мунда** (Ёв., Санг, Вот.) як навъ бехмеваи картошкмонанди кӯҳие, ки ранги бунафш ё сурх дорад ва мардум онро дар хокистари тафсон пухта истеъмол менамоянд;

г) **воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба аломату хусусиятҳои гуногуни предмет алоқаманд мебошанд:** **газанда** (Зер., Кум.) // **газангийор** (ШП.) // **газангӣ** (Др.) як навъ гиёҳи пояш сершоҳу барг, ки расидан ба он боиси сӯзиши бадан мегардад, газна; **нештархор** (Мад.) як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу сахт дорад; **захрак** (Анз., Марғз., Пет.) як навъ гиёҳи захрдорест, ки чорво аз хӯрдани он дам мекунад; **гӯшкаркунак** (Мад., Рев.) як навъ гиёҳи ба занбӯруғ монанд, ки дар дохили қуббааш хока дорад ва ба бовари мардум, агар кас ба он даст расонад, гӯшро кард мекунад; **ғечак** (Мад.) як навъ гиёҳест, ки дар заминҳои обӣ мерӯяд ва баргу танай он лағжонак мебошад; **маразпечак** (Рев.) // **зарпечак** (Санг., ШП., Др.) // **шимгийо** (Др.) гиёҳи зардрангу риштамонанд ва берешаест, ки ба гулу гиёҳҳои дигар печида, боис ба хушкидани онҳо мегардад; **гандумгийо** (Санг.) як навъ гиёҳи майдагули соқааш борик, ки бештар дар дохили гандумзорон мерӯяд, **говдамкунак** (Санг., Др.) // **ғумбуй** (Вешк.) як навъ гиёҳест, ки дар дохили соқаву шохааш моддаи сафеди ширмонанде дорад, **говширтийак** (Санг.) // **ширтийак** (Мад.) як навъ гиёҳи сафедчаранги соқаву шохчаҳо ва тарзи сабзишаш ба ҳино монанди донадор; **хамешабаҳор** (ПМ., Чор., Пет.) як навъ гиёҳи бутташаклест, ки гули зард дорад.

ғ) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба таъйиноти предмет алоқаманд мебошанд: **оштунрувак** (Мад., Др.) як навъ гиёҳест, ки мардуми кӯҳистон аз он чорӯби танӯррӯбӣ тайёр менамоянд; **деқунҷоруб(в)** (Санг., Мад., Вешк.) як навъ гиёҳи шохчадорест, ки аз он чорӯб мебанданд; **хори рафида** (ВМ.) як навъ гиёҳест, ки поябаланди шохчадор буда, баргҳои калони паҳн ва меваи лӯндашакли хордори сертухм дорад ва занони кӯҳистон дар сохтани рафида аз меваи он истифода меkunанд; **ҷорубак** (Диж., Ҳай., Махш.) як навъ гиёҳи хурдӯй;

д) воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алаф, ки ба тарзи сабзиш ва ин ё он хусусияти донаву беҳи рустанӣ алоқаманд мебошанд: **радавак** (Др, Санг.) як навъ гиёҳест, ки ба боло қад нақашада, дар рӯйи замин паҳн мешавад; **тордуна** (Мад.) як навъ ниёҳи кӯҳиест, ки дар нӯгаш донаҳои зиёд дорад; **наматак** (Ёв.) як навъ рустание, ки асосан дар қароргоҳи сахроии чорво аз як реша сабзида, то ду метр дар рӯйи замин паҳн мешавад. Чун рустании мазкур мисли намад нарм ва барои нишастан мувофиқ аст, мардум ба он наматак ном гузоштаанд.

Бояд зикр намуд, ки аз миқдори умумии воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо, ки дар қор мавриди баррасӣ додем, қисми зиёдашон, аз ҷумла вожаҳои **тушп, дорота, рафс, ғорт, ғудийун, зуда, кудрич, гунишк, азанға, ғайда, ғуйданг, ғутинг, ғудирам, зойак, ниҷғутир, манзира, фуки хук, пойи зоғак, қошуқак, ришаки буз, ғечак, ғумбӯй, хори рафида, оштунрувак** ва монанди инҳоро дар ҳеҷ фарҳанг ва ё адабиёти дастраси марбут ба лаҳҷашиносӣ ба маънии номи рустанӣ мушоҳида нанамудем.

Миқдори муайяни вожагони ин гурӯҳ бо ин ё он маънӣ дар фарҳангҳо ва таълифоти марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик ба мушоҳида мерасанд, ки шарҳи мухтасари баъзе аз онҳо ба қарори зайл аст:

Вожаи **вешум**, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии як навъ рустанӣ дар гунаҳои гуногун истифода мешавад, аз фарҳангҳои тафсири танҳо дар “Фарҳанги Доро” ба мушоҳида расид. Муаллифи “Фарҳанги Доро” ин вожаро як навъ гиёҳи хушбӯй шарҳ дода, аз шоири маъруфи

точик Лоик Шералӣ байти шоҳид овардааст ва ба решаи суғдӣ ва яғнобии он – **веш**, **вайш** ба маънии алаф ишора намудааст [157. 100]. Зимнан, бояд зикр намуд, ки муаллифони “Ягнобско-русский словарь” вожаи **wayš**-и яғнобӣ ва гунаҳои дигари он **weš** ва **weyš**-ро алаф, сабза шарҳ дода, онҳоро бо **wyš**-и суғдӣ ба маънии алаф, сабза; **wex**-и язғуломӣ ба маънии алаф, коҳ, хасбеда; **wox**-и шуғнонӣ, рӯшонӣ, **uš**-и ишкошимӣ, **wiš**, **wuš**-и вахонӣ, **waxš**, **wuš**-и мунҷонӣ, **wāšə**-и афгонӣ ба маънии чамъи алаф ва **vāstrya**-и авастой муқоиса намудаанд [6. 136].

Донишманди маъруф А. Л. Хромов воҳиди луғавии мавриди назарро дар гунаи **вешим** аз лаҳҷаҳои Масҷох ба қайд гирифта, онро як навъ гиёҳи хӯрданӣ шарҳ додааст [123. 163].

Воҳиди луғавии **хурйок** ба ҳамон маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар “Фарҳанги Доро” тафсир гардидааст. Муаллифи фарҳанг зимни шарҳи муфассали ин вожа ба гунаҳои дигари овоии он: **хужрок** ва **хўйрок** ишора намудааст [157. 495].

Бояд гуфт, ки вожаи мавриди назар дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” зикр нагардидааст, вале дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” як навъ алафи кӯҳии хӯрданӣ маънидод шудааст. Муаллифони фарҳанги мазкур зимни шарҳи ин вожа ба хислати лаҳҷавии он ишора намудаанд [166. 462].

Як навъ рустании хӯрдании туршмаза, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, асосан бо номи **ревоч** ва дар гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ бо номи **чукрӣ** маъмул аст, дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо номҳои **ревос**, **ревоч** ва **чукрӣ** бидуни ягон ишораи мансубият зикр ва шарҳ дода шудааст [166. 159].

Муаллифи “Фарҳанги Доро” ин вожаро муфассал шарҳ дода, бо истинод ба “Фарҳанги гиёҳҳои Эронӣ” номҳои дигари он **ребоч**, **ревос**, **ревос**, **ревиз**, **ровош**, **равош**, **ревоси хӯриш**, **ревоси кӯҳӣ**, **рованд**, **чукрӣ**, **ашкун**, **филгӯш**, **левос** ва **хумро** номбар кардааст [157. 377].

Исми **матор** ба маънии пиёзи анзур дар лаҳҷаҳои Масҷох ва гуфтори тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон ба қайд гирифта шудааст. Лаҳҷашиноси тоҷик М. Маҳмудов вожаи мазкурро дар

рисолаи худ “Лаҳҷаи тоҷикони райони Китоб” бо таъшид дар гунаи **мағтор** зикр ва тафсир намуааст [123. 175; 54. 179].

Воҳиди луғавии **сил** ба маънии як навъ алафи сӯзанбарги талхмаза аст, ки асосан чорво истеъмол менамояд. Вожаи мазкурро муҳаққиқи маъруф А. Л. Хромов ба ҳамин маънӣ дар гуфтори мардуми ноҳияи Мастчоҳ дар ду гуна: **сил** ва **сул** ба қайд гирифтааст. [123. 184].

Калимаи **парпӣ** як навъ гиёҳи кӯҳии соқаборику паҳнбарг, ки гулҳои кабуд дорад. Воҳиди луғавии мавриди назар бо ҳамин маънӣ дар лаҳҷаҳои Мастчоҳ ва забони яғнобӣ ба қайд гирифта шудааст [123. 179; 162.149].

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” вожаи мазкур ба ду маънӣ ба таври зайл тафсир гардидааст: “1. решаи дармана, ки аз он қиём тайёр мекунад. 2. даво, ки табибон барои дарди хала медонанд” [166. 78].

Зимнан, бояд ёдовар шуд, ки дар баъзе аз деҳоти ноҳияи мавриди пажӯҳиш аз рустании номбурда қиём тайёр мекунад, ки онро қиёми парпӣ меноманд ва тарзи омода намудани он ба қарори зайл аст: хушкаи гиёҳро ба муддати 4-5 шабонарӯз дар об тар карда, баъдан, онро бо асбоби махсус кӯфта, обашро чудо карда мегиранд ва то қиём гаштан мечӯшонанд.

Ба бовари мардум қиёми парпӣ барои бемориҳои дил хеле фоидабахш мебошад.

Вожаи **тотин** ба маънии як навъ рустанӣ ба чуз аз “Фарҳанги Доро” дар фарҳангу таълифоти дигаре ба мушоҳида нарасид. Вале дар “Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ” ба маънии “... навъи алафи паҳнбарги хӯрданӣ” ба вожаи **тотърон** ва гунаҳои дигари он **тотърун**, **тотрун** ва **тотрум** вохӯрдем, ки эҳтимол, ба вожаи тотин иртибот дошта бошад [157. 695].

Вожаҳои **зағалла**, **корав**, **калачча** ва **сутқа//сутқи//судқинро** ба маънии номи рустанӣ аз фарҳангу таълифоти лаҳҷашиносӣ дар “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ” мушоҳида намудем. Дар фарҳанги мазкур вожаи **корав** ба маънии як навъ рустании шабех ба зира дар гунаҳои **ковру** ва **кору**, вожаи **калачча** ҳам дар ҳамин гуна ва ҳам дар гунаи **килечча**, вожаи **зағалла** ҳам дар ҳамин

шакли овоӣ ва ҳам дар гунаи **ғазалла** ва воҳиди луғавии **сутқа** ва гунаҳои дигари он **сутқи** ва **судқин** дар шаклҳои овоии **ситқа** ва **сидқа** зикр ва тафсир гардидаанд [162. 107, 97, 105, 179].

Калимаи **наматак** ба маънии номи рустанӣ ва воҳидҳои луғавии ба он алоқаманд дар “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ”, “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” ва рисолаи “Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб” зикру тафсир гардидааст, вале бояд гуфт, ки дар сарчашмаҳои мазкур шарҳҳо то андозае фарқ мекунанд. Масалан, мо онро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии “як навъ рустание, ки асосан, дар қароргоҳи саҳроии чорво аз як реша сабзида, то ду метр дар рӯи замин паҳн мешавад” ба қайд гирифтаем, аммо дар “Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ” дар гунаи овоии намадак “як навъ рустаниест танадори бебарг, донадор (донаҳояш мисли донаи зағер), ки онро одамон мехӯранд” [162.130], дар “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” “мағелон, хорғелак” шарҳ ёфтааст [160. 161].

Муҳаққиқи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон М. Маҳмудов вожаи мавриди назарро дар лаҳҷаи мавриди таҳқиқи худ ба ду маънӣ ба қайд гирифтааст: решаи зиёдатии ток ва як навъ рустанӣ [54.182].

Воҳидҳои луғавии **ишлон**, **хорич**, **роба**, **испаног**, **гушаки буз**, **ҳасанак**, **сйаалаф**, **ширинча**, **нушпиёз**, **деқунҷоруб**, **телпаки мор** ва монанди инҳо ба маънии як навъ гиёҳ барои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ умумӣ мебошанд ва танҳо баъзе аз онҳо бо симои овоии худ то андозае фарқ мекунанд. Масалан, **хорич** ба маънии як навъ занбӯруғ дар лаҳҷаҳои ҷануб дар гунаҳои **хорч** ва **хоч**, **роба** дар гунаи **ров**, **гушаки буз** дар гунаи **гуши бъзак**, **ширинча** дар гунаи **ширинка**, **нушпиёз** дар шакли **нешпийоз**, **деқунҷоруб** дар гунаҳои **деҳқонҷоруб** ва **деҳқунҷорув** маъмул мебошанд.

Баъзе аз вожаҳое, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ номи гиёҳхоро ифода мекунанд, дар шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар баёни маъниҳои тамоман дигар ё дар ифодаи номи рустаниву калимаҳои ба онҳо алоқаманди дигар истифода мешаванд. Воҳидҳои луғавии **рок**, **зуғута**, **мунда**, **думи руба**, **мулкак** ва **пула** намунаи ҳамин гуна вожаҳо

мебошанд. Вожаҳои **рок,зуғута, мунда** ва **пула**, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар ифодаи маънии гиёҳ истифода мешаванд, дар гӯйишҳои чанубӣ мутаносибан ба маъниҳои чолок, ҷақон; сӯтаи ҷуворимака; фарзанд, тифл ва варам, обила истеъмол меёбанд [161. 578, 277, 459, 557]. Ибораи **думи руба** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба маънии як навъ алафи соқааш дароз, вале дар гӯйишҳои чанубӣ дар ифодаи маънии як навъ олуи маҳаллии зард ва вожаи **мулкак** дар гуфтори мардуми ноҳияи Айнӣ ба маънии як навъ гиёҳи ғилофакдори ба зироати мулк монанд, ки донаш шабеҳи донҳои мош аст ва дар гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ ба маънии як навъ зироати лӯбиёӣ, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи мавриди таҳқиқ бо номи **мулк** маъруф аст, истифода мешавад [161. 249, 464].

Зимнан, лозим ба зикр аст, ки аз воҳидҳои луғавии мазкур вожаи **пула** дар “Фарҳанги Доро” ба маънии пораи ҳезум ва бо ишора ба мансубияти яғнобӣ варам шарҳ дода шудааст [157. 368]. Нуктаи ҷолиб он аст, ки ин вожа дар забони яғнобӣ ва гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ ба маънии муштарак истифода мешаванд. Дар хусуси аз забони яғнобӣ ба гӯйишҳои чанубӣ гузаштан, ё баръакс, аз гӯйишҳои чанубӣ ба забони яғнобӣ гузаштани ин вожа чизе гуфтан мушкил аст, вале метавон тахмин намуд, ки воҳиди луғавии мазкур ба таври бавосита аз гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ ба забони яғнобӣ ворид гардидааст, зеро ҷуноне ки зикраш рафт, раванди инкишофи забони яғнобӣ аз гузариши зиёди калимаҳои тоҷикӣ ба забони яғнобӣ шаҳодат медиҳад, на аз вуруди вожаҳои яғнобӣ ба забону лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ.

Вобаста ба воҳиди луғавии **пула**, ҳаминро ҳам зикр намудан ба маврид аст, ки ин вожа дар “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” ба маънии “меваи ба сабаби зада шудан нармгардида” оварда шудааст [160. 190].

Гурӯҳи муайяни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ хусусияти умумихалқӣ доранд ва лаҳҷаҳои мавриди назарро бо лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ ва забони адабӣ аз ҷиҳати генетикӣ пайваст менамоянд. Вожаҳои **кокути** (г.ҷ кокукӣ//кокътӣ//кавкутӣ//каакутӣ//какутӣ; ад. кокутӣ) ба маънии як навъ

гиёҳи хушбӯӣ кӯҳӣ; **йурушқа** (г.ч. рӯшқа; ад. юнучқа) ба маънии як навъ алафи дарозпояи баргаш ба барги себарга монанд, ки барои хӯроки хайвонот кишт мешавад; **ҳазореспан** (г.ч. ҳазориспан//ҳазориспанд; ад. ҳазориспанд, сипанд) ба маънии маълум; **кузақарнӣ** (г.ч. кузақарнӣ//кузақанд//кузақаринӣ//кузақаннӣ//қаракузинӣ) ба маънии як навъ занбӯруғи хӯрданӣ; **арзанақ** (ад. арзанақ) ба маънии як навъ гиёҳест, ки ба зироати арзан шабоҳат дорад; **шоқула** (г.ч. чоқла//чоқъла//чоқло) ба маънии як навъ рустании туршмазаи қобили истеъмол, ки дар кӯҳу пуштаҳо мерӯяд; **буйимодарон** (ад. бӯймодарон) ба маънии як навъ гиёҳ бо гулҳои хӯшагии сафед, ки хусусияти табобатӣ дорад; **қийоқ//қайоқ** (г.ч. қийоғ; г.ш. қийоғ) ба маънии ғеша, як навъ алаф, ки баргҳои борики дароз дорад; **оғу** (г.ш. оғу) ба маънии як навъ гиёҳе, ки дар таркиби худ захри қотил дорад, намунаи ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ мебошанд.

Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳия дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо дар он аст, ки як воҳиди луғавӣ дар дар гуфтори сокинони деҳоти гуногун ва баъзан, ҳатто дар як деҳа дар гунаҳои мухталиф истифода мешавад. Масалан, **вешӯм** (Кум., Санг.) // **вешим** (Др., Каз., Веш., Шам., ШП.) // **решӯм** (Пин.) // **эшӯм** (Пиш., Марғ., Дд.) // **эшим** (Мад.); **газанда** (Зер., Кум.) // **газандара** (ВМ.) // **газанга** (Мад.) // **газангӣ** (Шам., Веш.) // **газалақ** (Др.) // **духтаргазак** (Санг.); **хӯроқ//хӯйроқ** (Кум., Санг.) // **хироқ** (Др, Пас., ШП.) // **хучроқ** (Марғз.); **абрак//абрук** (Шам., Веш.) // **аврак** (Рев., Мад.); **толмус** (Др.) // **толбус** (Кум.); **уған** (Анз., Марз., Так.) // **уғун** (Мад.) // **юған** (Каз.); **роба** (Кум., Марғ., ВМ., Зос.) // **рова** (Мад., Др.); **манзира** (Кум., Санг.) // **манзила** (Мад.); **сутқӣ** (Зер.) // **сутқин** (Мад.) // **сутқа** (Рев.); **зӯда** (Др.) // **зида** (Шам., Др.); **қайоқ** (Санг.) // **қийоқ** (Рев.); **чӯқурӣ** (Ҳай.) // **чӯқрӣ** (Веш.); **парам** (Мад.) ва ғайра.

Ба гунаҳои калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бештар ҳодисаҳои зерини фонетикӣ мусоидат мекунад:

а) ходисаи мувофиқати **ӯ** (дар лаҳҷаҳои Фалғари миёна ва поён) ба **и** (дар лаҳҷаҳои Фалғари боло): **зӯда//зида; вешӯм//вешим;**

б) ҷойивазкунии овозҳои таркиби калима: **вағнич//ғавнич; аврохун//равохун;**

в) табдили овозҳои садонок: **табалға//табулғу; сутқа//сутқӣ;**

г) табдили овозҳои ҳамсадо: **толмус//толбус; манзира//манзила;**

ғ) таҳфифи овозҳо: **вешӯм//ешӯм**

д) афзоиши овозҳо: **чӯкрӯ//чӯкурӯ.**

Донишманди тоҷик **Ҳ. Маҷидов** гунаҳои калимаҳои тоҷикиро аз рӯйи қиёфаи овозӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: гунаҳои савтӣ – гунаҳое, ки аз тағйирёбии мухталифи овозҳои таркибии калима ба вучуд омадаанд ва гунаҳои сарфӣ – гунаҳое, ки аз тағйирёбиҳои гуногуни морфемаҳои таркиби калима ба вучуд омадаанд [56. 43].

Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва воҳидҳои луғавии ба онҳо алоқаманд гунаҳои сарфӣ калимаҳо камтар ба мушоҳида мерасанд: **маразпечак** (Рев.) – **зарпечак** (Санг., ШП.) ба маънии як навъ гиёҳе, ки ба гулу гиёҳҳои дигар пачида, сабаби хушкидани онҳо мегардад, **беморак** (Мад.) – **морак** (Санг., ШП.) ба маънии меваи нопахтаи осебрасидае, ки бо вазиши бод ба зерӣ дарахт мерезад ва ғ.

Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар он аст, ки дар як ҳудуди лаҳҷавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустанӣ метавонанд воҳидҳои луғавии гуногун ба кор бурда шаванд: **чигда** (Санг., Кум., ВМ.) // **чибдуна** (Веш., Шам., Др., Каз., ШП.) ба маънии як навъ дарахти мевадори гулхояш зард, санҷид: **калли қозӣ** (Санг., Кум.) - **телпаки мор** (Мад.) - **туппи мор** (ШП.) – **қусқарнич** (Рев) ба маънии як навъ замбурӯғи захрнок, ки дар асосан, дар кундаи дарахтон мерӯяд; **роба** (Кум., Зос., ВМ.) // **рова** (Др.) - **чақил** (Пет.) ба маънии як навъ гиёҳи тунд бо баргҳои панҷай ва гули зарду соқаи қавӣ; **ревоч** (ВМ., Кур., Хуш.) – **чӯкрӯ** (Ҳай., Марғ., Анз., Веш., Др., Каз.) ба маънии як навъ рустании хуштаъму туршмазаи хӯрданӣ; **хорич** (Анз, Марз., Дич., Ваш.,

Марғ., Нар.) - **чамбуч//чамуч** (Др, Веш., ШП.)//**тамбуч** (Иск.) ба маънии як навъ занбӯруғи гирдшакл; **виғна** (Кум., Санг., Др., Каз.) – **уған** (Анз., Дич., Сар., Марз.) – **уғун** (Мад.) ба маънии як навъ гиёҳе, ки шоҳаҳои риштабарг ва гули зард дошта, бӯяш ниҳоят тунду тез аст ва ба сифати хӯроки чорпоён барои зимистон чамъоварӣ мешавад.

Бояд гуфт, ки ҳодисаи бо чанд ном ифода шудани номи як рустани асосан, хоси рустаниҳои худрӯй мебошад. Дар гурӯҳҳои дигари рустаниҳо, аз чумла, дар номи дарахтон, буттаҳо ва зироатҳои ғалладонагӣ ин ҳодиса камтар ба мушоҳида мерасад.

Лозим ба зикр аст, ки ҳодисаи мазкур дар лаҳҷаву забонҳои дигар низ маъмул будааст ва аксари муҳаққиқони луғати марбут ба олами наботот дар пажӯҳишҳои худ ба ин ҳодиса ишора кардаанд. Аз чумла, муҳаққиқи луғати марбут ба олами набототи забону лаҳҷаҳои финландӣ Ю. Э. Коппалева дар ин бора менависад: “Як хусусияти вожагони омиёнаи ифодакунандаи номи рустаниҳо дар он ифода меёбад, ки барои айни як рустани чанд номи маҳаллӣ вучуд дорад. Ин, пеш аз ҳама, ба он рустаниҳое тааллуқ дорад, ки дар фаъолияти иқтисодии мардум аҳаммияти чандон зиёде надоранд” [45. 147].

Хусусияти дигари лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш дар он зоҳир мегардад, ки як воҳиди луғавӣ дар ифодаи мафҳумҳои гуногун истифода мешавад: **куфа** (Санг., ВМ., Зос.) ба маънии қисми дохилии себ, нок, муруд, ношпуттӣ барин меваҳое, ки пас аз хӯрдан боқӣ мемонад ва хушкаи себ – **куфа//куффа** (Др.) ғунҷаи нашкуфтаи дарахтони мевагӣ; **тириппа** (Санг.) ба маънии шохҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи қисми поёнии дарахти арча – **тириппа** (Др.) ба маънии як навъ рустани аз ҷинси хома; **куноқ** (Км.) навъи зироати ғалладонагӣ, ки кишт карда мешавад – **куноқак** (Мад.) алафи худрӯй, ки ба ҷинси куноқ монанд аст ва ғайра.

2.4. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи зироатҳои

ғалладонагӣ ва лӯбиёӣҳо

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ номи аксари зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёӣҳо аз забони адабӣ фарқ намекунад **гандум, чав, арзан, нахӯд, наск, мош, зағир, индов**. Тафовут танҳо дар симои фонетикии баъзе аз онҳо ба мушоҳида мерасад. Масалан, вожаи адабии ҷуворӣ ё ҷуворимакка дар гуфтори мардуми ноҳия дар гунаҳои **ҷуворӣ** (Санг., ВМ., Вешк.), **ҷухварӣ//ҷавҳарӣ** (Др.), **ҷорӣ** (Мад.) ва **ҷаварӣ** (ШП.) истифода мешавад.

Лозим ба зикр аст, ки аз номи рустаниҳое, ки дар боло ном бурдем, исми **индов** ба маънии як навъ рустании равғандори пояш шохадор, ки барги паршаклу гули нисбатан калони зард, ғилофакмеваи чорқирраи нӯктез дорад ва донаҳояш ба донаи зағир монанд мебошад, бо вучуди дар кишвари мо таърихи қадимаи парвариш доштаниш, нисбатан камтар маъмул мебошад ва хусусан, насли ҷавон бо он чандон шинос нест.

Дар баробари ин, дар таркиби луғати марбут ба номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёӣҳои лаҳҷаҳои ноҳия воҳидҳои луғавие ба мушоҳида мерасанд, ки дар ифодаи номи рустаниҳои дар минтақаҳои алоҳида парваришёбанда ё камтар густаришёфта истифода мешаванд ва миёни мардум чандон маъмул намебошанд. Вожаҳои **боқала** (як навъ зироат аз ҷинси лӯбиё, ки донаҳои онро дар таом истифода мебаранд ва аз ордаш нон мепазанд, боқило), **қуноқ** (як навъ зироати ғалладонагӣ аз ҷинси арзан, ки донаҳояш аз донаҳои арзан хурдтар мебошанд), **куфч** (як навъ зироати лӯбиёӣ аз ҷинси наск), **мулк** (як навъ зироати лӯбиёӣ аз ҷинси мош), **мўшунг** (як навъ зироати лӯбиёӣ аз ҷинси нахӯд), **аврохун** (як навъи чав; гандум ё ҷави донааш пуч, ки одатан, дар дохили гандумзорон мерӯяд) ва **авёс** (як навъи чав, ҷави русӣ) намунаи ҳамин гуна вожагонанд.

Лозим ба таъкид аст, ки аз зироатҳое, ки дар боло ном бурдем, ба ҷуз аз боқило, боқимонда зироатҳо солҳои охир дар ҳудуди ноҳия камтар парвариш ва мавриди истифода қарор мегиранд. Бинобар ин, насли нисбатан ҷавон онҳоро хуб намедонад ва дар нутқи худ камтар ис-

тифода менамояд. Истифодаи онҳо асосан, дар нутқи калонсолон ба мушоҳида мерасанд.

Боқило бошад, дар худуди ноҳия асосан, дар деҳаҳои табиаташон нисбатан салқинтари баландкӯҳ, аз ҷумла, дар деҳаҳои Пойи Мазор, Зиндакон, Дарғ, Кумарғ ва монанди инҳо парвариш карда шавад ҳам, дар тамоми деҳоти ноҳия онро дар хоҷагӣ зиёд истифода менамоянд ва дар гуфтори мардум дар гунаҳои **боқала** (Санг., ВМ., Кур.) ва **боқула//боқла** (ШП., Др.) фаровон истеъмол меёбад. Дар гуфтори мардуми аксари деҳоти ноҳияи Айнӣ бо ҷузъи **боқала//боқула** воҳиди луғавии «**боқалачушак//боқулачушак**» маъмул аст, ки дар ифодаи навъи хӯрок истифода мешавад ва таркиби лексикӣ-морфологии он (исми боқала+асоси замони ҳозираи феъли ҷӯшидан+пасванди -ак) моҳияти ин навъ хӯрокро равшан нишон медиҳад.

Лозим ба зикр аст, ки боқило дар худуди кишвар ба ғайр аз ноҳияи Айнӣ, дар баъзе аз минтақаҳои ВМКБ парвариш меёбад ва ин вожа дар гунаҳои **боқила//боқиле//боқъло//боқло** дар «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ба маънии як навъ зироат аз ҷинси лӯбиё шарҳ дода шудааст [161. 111].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки вожаи «боқило» барои намояндагони аксари лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ошно нест, вале бояд гуфт, ки ин вожа вожаи қадимӣ буда, дар ин ё он гуна дар осори адабиёти классикии мо истифода гардидааст.

Мураттибони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи мавриди назарро дар шаклҳои **боқло** ва **боқлӣ** «сабзаест монанди лӯбиё, ки донаашро пухта мехӯранд» шарҳ дода, ба вожаи юнонии арабишуда будани он ишора намудаанд ва аз Рашидии Самарқандӣ ва Саной байти шоҳид овардаанд:

Шалғаму боқлост гуфтаи ту,

Намак, эй қалтабон туро бояд.

Рашидии Самарқандӣ

Қуташ аз боқлӣ ду дона кунам,

Хона ба вай чу гӯрхона кунам.

Саной [165. 208].

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (Душанбе, 2008), ки аз навтарин фарҳангҳои тафсирии забони адабии тоҷик ба ҳисоб меравад, вожаи мавриди андеша ҷой дода нашудааст.

Вожаи **қуноқ** дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [166. 700], «Фарҳанги гӯйишҳои забони тоҷикӣ» [161. 400] ва «Энсиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон» [179. 580] ба маънии як навъ зироати арзанмонанд шарҳ дода шудааст. Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба туркӣ будани ин вожа ишора кардаанд.

Вожаи мазкур ба маънии номи як навъ зироат дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоб дар гунаҳои **қуноқ** ва **қуноқак** ба қайд гирифта шудааст [54. 277].

Шоир ва фарҳангшиноси тоҷик Доро Наҷот дар луғатномаи худ «Фарҳанги Доро» зимни шарҳи вожаи **арзан**, бо истинод ба «Фарҳанги гиёҳони Эрон» онро ба се навъ ҷудо мекунад ва таъкид мекунад, ки навъи дуюми он ки бо номҳои арзани донрез ё арзани расмӣ, арзани итолиёӣ, говарс, гаварс ва ҷоварс ёд мешаванд, шояд ҳамон зироате бошад, ки дар лаҳҷаҳои водии Зарафшон қуноқ меноманд [157. 48-49].

Вожаи **қуфҷро** дар ҳеҷ кадоме аз фарҳангҳои тафсирии ва лаҳҷавии забони тоҷикӣ вонахӯрдём. Забоншинос А. Л. Хромов вожаи мавриди назарро дар гунаҳои кӯфҷ, кӯмҷ ва кӯпҷ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Мастҷох ба қайд гирифта, онро «як навъ нахӯд» шарҳ додааст [123. 173]. Дар таълифоти дигари марбут ба луғати лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ ба воҳиди луғавии мазкур дучор наомадем.

Калимаи **мулк** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «донаест аз чинси мош, ки аз адас (наск) калонтар аст» шарҳ ёфтааст ва аз шоир Абулмуайяди Балхӣ байти зер шоҳид оварда шудааст:

Басо касо, ки надими ҳарираву бара аст,

Ва бас кас аст, ки серӣ наёбад аз мулке [165. 726].

Вожаи мавриди назар дар “Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ” дар гунаҳои **мълкак** ва **мълъкак** чунин шарҳ дода шудааст: “зироати лӯбиёӣ, ки донаи он аз донаи мош калонтар буда, нони онро мулкин мегӯянд” [161. 464]. Дар фарҳанги мазкур гунаи **мулк** ба мушоҳида намерасад.

Муҳаққиқ А. Л. Хромов вожаи мазкурро дар лаҳҷаҳои ноҳияи Мастҷох ба қайд гирифта, онро “як навъ лӯбиёӣ хурд” шарҳ додааст [123. 176]. Лаҳҷашинос М. Маҳмудов бошад, воҳиди луғавии мавриди назарро дар гунаҳои **мукак** ва **мулкак** дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон ба қайд гирифта, онро **мӯшунг** шарҳ додааст [54. 181].

Дар “Энсиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” **мулк** ва **мулкак** ду рустании лӯбиёӣи гуногун шарҳ дода шудаанд [179. 568].

Вожаи **мушунг** дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ “як навъ рустани аз оилаи лӯбиёӣҳо, ки аз дону орди он таом мепазанд” шарҳ дода шудааст [166. 868].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ”, “Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро” ва “Фарҳанги Доро” барин луғатномаҳо вожаи мазкур ба ҷашм намерасад. Дар “Фарҳанги гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ” воҳиди луғавии мавриди назар дар гунаҳои фонетикии **мъшънг** ва **мъшунг** “як навъ зироати лӯбиёӣ аз чинси нахӯд” тафсир гардидааст [161. 868].

Лозим ба зикр аст, ки вожаҳои **мӯшунг** ва **аврохун** дар лаҳҷаҳои ноҳия дар гунаҳои фонетикии **мӯшанг** (Др., Каз.) ва **рабохун** (Др., Каз.) низ истеъмол мешаванд. Гунаи вожаи **мӯшанг** дар заминаи ҳодисаи табдили овоз ва гунаи **рабохун** дар натиҷаи ҳодисаи ҷойивазкунии овоз ё гурӯҳи овозҳову табдили овоз ба вучуд омадааст.

Бояд гуфт, ки зироатҳои ғалладонагии гандум ва ҷав анвои гуногун доранд ва дар гуфтори мардум бо номҳои **гандуми баҳорӣ**, **гандуми тирмойӣ**, **ҷави дураха** (навъи ҷаве, ки як сараки он аз ду қатори донаҳо иборат мебошад), **ҷави чорраха** (навъи ҷаве, ки як сараки он аз чор қатори донаҳо иборат мебошад) ва **ҷави шашраха** (навъи ҷаве, ки як сараки он аз шаш қатори донаҳо иборат мебошад) ёд мешаванд.

Дар ифодаи номи як навъи **ҷав** дар лаҳҷаҳои ноҳия вожаи **авёс** истифода мешавад, ки шакли тағйирёфтаи вожаи русии **овёс** мебошад.

Ҳамин тарик, аз калимаҳои ифодакунандаи номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёиҳо, ки аз лаҳҷаҳои ноҳия ба қайд гирифтём, ба ҷуз аз вожаҳои **қуноқ** ва **авёс**, ки аввалӣ вожаи туркӣ ва дувумӣ вожаи русӣ мебошад, дигар ҳама вожаҳои аслии тоҷикӣ мебошанд, ки аксарашон аз давраҳои қадим дар забонамон вучуд доштанд ва баъзе аз онҳо бо гузашти айём аз забони адабӣ хориҷ шуда, дар лаҳҷаҳо боқӣ мондаанду боз аз лаҳҷаҳо ба забони адабӣ ворид мегарданд.

Ҳамин аст, ки донишманди тоҷик **Ғ. Ҷӯраев** зимни таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи ғалладонагиҳо, гиёҳ ва буттаҳо дар лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, қайд мекунад, ки “Аксари калимаҳои ифодакунандаи номи лӯбиёиҳо калимаҳои лаҳҷавӣ мебошанд, зеро рустаниҳоеро ифода мекунанд, ки танҳо дар мавзеҳои алоҳида мерӯянд. Баъзе аз ин калимаҳо (мушунг, наск) дар саҳифаҳои матбуоти даврӣ истифода шуда, хислати умумихалқиро касб менамоянд” [69. 187].

Аз 17 вожае, ки ҳамчун воҳиди луғавии ифодакунандаи номи зироатҳои ғалладонагӣ ва лӯбиёиҳо дар ин қисми кор мавриди баррасӣ қарор додем, 6 вожа миёни забонҳои форсиву тоҷикӣ ба таври муштарак истифода мешаванд: *тоҷ. гандум = форс. gandom, тоҷ. ҷав = форс. jaw, тоҷ. арзан = форс. arzan, тоҷ. нахӯд = форс. naxūd, тоҷ. мош = форс. māš, тоҷ. боқило = форс. bāqelā.*

Чи тавре ки мебинем, дар истифодаи вожаҳои мазкур миёни забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ фарқ танҳо дар шакли овозии баъзе аз вожаҳо ба назар мерасад.

Воҳидҳои луғавии наск, зағир, ҷуворӣ ва авёс дар ифодаи номи зироати ғалладонагӣ ва лӯбиёӣ хоси забони тоҷикӣ мебошанд ва дар забони форсӣ мувофиқан, бо исмҳои **adas, katān, zorrāt** ва **jowī sahrāyi** истифода мешаванд.

Вожагони **қуноқ, куфч, мулк, мӯшунг, индов** ва **аврохунро** дар фарҳангҳои забони форсӣ пайдо нанамудем ва муодиди форсии номи рустаниҳои мазкур пеши мо норавшан аст.

Лозим ба зикр аст, ки аз калимаҳои ифодакунандаи номи зироатҳо, ки дар боло мавриди баррасӣ қарор додем, вожаи **наск** дар ҳамин шакл дар “Луғати фурс” **адас** шарҳ ёфта ва аз Мунҷик шоҳид оварда шудааст:

Он к-ӯ зи санги хоро оҳан бурун кашад,

Наске зи каффи ту натавонад бурун кашид [155. 251].

Дар хошияи шарҳи вожаи мазкур, аз ҷумла, гуфта мешавад, ки дар нусхаи Аббос Иқболи “Луғати фурс” ин вожа дар гунаи нуск омада, **адас** маънидод шудааст. Дар нусхаи Мучтабоии фарҳанги мавриди назар воҳиди луғавии мазкур наёмадааст [155. 251].

Воҳиди луғавии мавриди назар дар “Тухфат-ул-аҳбоб” дар гунаи **ниск** ба ду маънӣ шарҳ дода шудааст, ки якеяш **адас** мебошад [164. 122].

Дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ як қатор калимаҳое низ мавҷуданд, ки номи зироатҳоро ифода накунд ҳам, ба онҳо алоқаманд мебошанд. Ҳоло дар зер чанде аз онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳем:

шангал (Зер.) пӯсти арзан, ки ҳангоми тоза намудан аз он чудо мешавад: *йа ҳавуч йа ҳавуч арзан-а гиру да дили дастот молу пуф кун шангалло-ш мереза* (Зер.). Бояд гуфт, ки вожаи мазкур дар гуфтори мардуми деҳаи Вешканди ноҳия ба маънии пасмондаи хӯроки чорво дар охур ба қайд гирифта шудааст: *шангалойи охур-а гир* (Вешк.).

Бояд гуфт, ки воҳиди луғавии мавриди назарро бо маъниҳои дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар ҳеҷ фарҳанг ё таълифоти дастраси марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик вонахӯрдём.

2.5. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи

номи сабзавоти маҳаллӣ

Сабзавоткорӣ ва парвариши рустаниҳои полезӣ аз шуғлҳои қадимаи мардуми тоҷик аст ва мардум дар ҳаёти ҳаррӯзаи худ бо ин намуди наботот кор мегиранд. Ҳамин аст, ки як қисми муҳимми таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои онро калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавоту зироатҳои полезӣ ташкил медиҳанд ва ин гурӯҳи луғавӣ

дар системаи луғати ҳам забони адабии тоҷик ва ҳам лаҳҷаҳои он ҷойи муҳимро ишғол менамояд.

Дар забони адабии тоҷик барои ифодаи номи сабзавот ва рустаниҳои полезӣ воҳидҳои луғавии зиёде мавҷуданд, ки калимаҳои **сабзӣ**, **пиёз**, **картошка**, **карам**, **боимҷон**, **қаламфур**, **лаблабу**, **шалғам**, **шалғамча**, **турб**, **помидор**, **бодиринг**, **шибит**, **кашнис**, **чаъфарӣ**, **райҳон**, **занҷабил**, **нозбӯ(ӣ)**, **коҳу**, **шулха**, **каду**, **харбуза**, **тарбуз** аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Баъзе аз ин калимаҳо гунаи лаҳҷавӣ надоранд ва аз ҷиҳати қиёфаи овозӣ, сохти грамматикӣ ва ифодаи маъно аз забони адабӣ тамоман фарқ намеkunанд: **сабзӣ**, **пиёз**, **карам**, **гулкарам**, **шалғам**, **шибит**, **харбуза**, **тарбуз**. Баъзеи дигарашон аз забони адабӣ танҳо бо қиёфаи овозӣ фарқ мекунанд: **бойимҷун** (ШП., Др.) (ад. боимҷон//бодинҷон), **гашнич** (Санг.) // **кашнич** (ШП., Др.) // **кашнис** (Мад.) (ад. кашнис), **кӯдӯ//кадӯ** (ад. каду), **райҳун** (ШП., Санг.) (ад. райҳон), **нозбу** (Др.) (ад. нозбӯ(ӣ)).

Баъзе аз калимаҳои, ки дар забони адабӣ дар ифодаи номи ин ё он сабзавот истифода мешаванд, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ гунаи лаҳҷавии худро надоранд ва мардум дар гуфтори худ на аз онҳо, балки аз муодили дар забонҳои дигар будаашон истифода ба амал намеоранд. Масалан, ба ҷойи вожаҳои адабии **коҳу**, **шалғамча**, **чаъфарӣ** ва **қаламфури булғорӣ** мувофиқан, вожаҳои русию аврупоии **салат**, **редиска**, **петрушка** ва **балгар** истифода мешавад.

Муқоиса бо “Персидско-русский словарь” (Под редакцией Ю.А. Рубинчика. – М: Рус. Яз., 1985. – Т. 1. - 800 с; 1985. - Т. 2. - 864 с.) нишон дод, ки аз 22 вожае, ки ҳамчун воҳиди луғавии ифодакунандаи номи сабзавот ва зироатҳои полезӣ дар ин бахши қор мавриди баррасӣ қарор додем, 13 вожа миёни забонҳои форсиву тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ба таври муштарак истифода мешаванд: *тоҷ. пиёз = форс. piyāz*, *тоҷ. карам = форс. kalam*, *тоҷ. боимҷон//бодинҷон = форс. bādenjān*, *тоҷ. шалғам = форс. šalyam*, *тоҷ. турб = форс. torob*, *тоҷ. шибит = форс. ševīd*, *тоҷ. кашнис = форс. gešniz*, *тоҷ. чаъфарӣ = форс. ja’fari*, *тоҷ. нозбӯ(ӣ) = форс. nāzbu*, *тоҷ. коҳу = форс. kāhu*, *тоҷ. каду = форс. kadu*, *тоҷ. харбуза =*

форс. xarboze, тоҷ. гулкарам = форс. Golkalam. Чи тавре ки мебинем, дар истифодаи воҳидҳои луғавии мазкур миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ тавофут танҳо дар қиёфаи овозии баъзе аз вожаҳо ба назар мерасаду бас.

Вожаҳои **сабзӣ, картошка, қаламфур, лаблабу, шалғамча, помидор, бодиринг, райҳон, шулха** ва **тарбуз**, ки дар ифодаи номи сабзавоту зироатҳои полезӣ истифода мешаванд, хоси забони тоҷикӣ мебошанд ва дар забони форсӣ мувофиқан, муодилҳои зерини худро доранд: **havij, sibe zamini, felfel, čoyondar, torbča, gowjefarangi, xiyār, na'nā', toršak** ва **henduvāne**.

Баъзе аз вожагон, ки дар ифодаи номи сабзавот миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ ва лаҳҷаву гӯйишҳои онҳо ба таври муштарак истифода мешаванд, таърихи тулонӣ доранд. Вожаи **боимҷон//бодинҷон** аз ҷумлаи ҳамин гуна вожагон аст. Вожаи мазкур дар гунаи бодинҷон дар қадимтарин осори илмии форсии дарӣ истифода гардидааст. Донишманди тоҷик М. Ҳ. Султон дар рисолаи худ “Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ” аз истифодаи воҳиди луғавии мазкур дар яке аз қадимтарин дастнависҳои форсӣ – “Китоб ал-абния ан ҳақоқиқ ал-адвия”-и Муваффақиддин Абумансури Алии Ҳиравӣ ёдовар шуда, қайд мекунад, ки “истилоҳи гиёҳшиносии **бодинҷон** муарраби “**бодингон**”-и форсист, ки ба арабӣ ва аз арабӣ дигарбора ба форсӣ дохил шудааст” [110. 206]. Ба андешаи М. Ҳ. Султон, номи русии **бодинҷон** “баклажан” бо номи форсии он зоҳиран беиртибот нест [110. 206].

Лозим ба зикр аст, ки аз сабзавотҳои, ки дар боло ном бурдем, парвариши **картошка** дар кишвари мо таърихи чандон тулонӣ надорад. Мувофиқи баъзе маълумотҳо, он ба ҳудуди мамлақати мо дар давраи нимаҳои дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX аз Россия ворид шудааст.

Зимнан, бояд зикр намуд, ки дар ибтидо қишри бесаводи аҳоли аз рӯйи ҷаҳолат картошкаро “ҳояи урус” меномиданд ва аз хӯрданаш парҳез карда, паҳнкунандаҳои онро кофир хондаву ба азобу машаққат гирифторменамуданд. Саҳнаи дар деҳае ба хотири парваришу таблиғи картошка мавриди тухмату бухтон қарор гирифтани марди оқилро

нависандаи тоҷик Шохмансури Шохмирзо дар ҳикояе бо номи “Парчами сафед” хеле моҳирона тасвир намудааст.

Ногуфта намонад, ки имрӯз **картошка** дар кишвари мо аз маъмултарин сабзавот ба шумор меравад ва ба он ҳамчун ба нони дуом муносибат менамоянд.

Бояд гуфт, ки аз сабзавотҳое, ки дар боло номбар кардем, каду анвои гуногун дорад ва ҳар навъи он дар забони мардум бо вожае ифода мешавад: **ошкӯдӯ** (ВМ., Зер., Дд.) як навъ кадуи ғизоиест, ки шакли дарозрӯя дорад ва дар пухтани таому хӯрданиҳое, аз қабилӣ манту ва санбӯса истифода менамоянд: *ошкӯдӯ самбусайу мантуу парашка-ба нағз дийа* (Тум.); **палавкӯдӯ** (Мад., Км., Рев.) навъе аз анвои каду, ки шакли гирд дорад ва бинобар нисбатан серобтар будан, онро асосан, дар пухтани ғизоҳои обакӣ, ба монанди шӯрбокаду ва ширкаду истифода менамоянд; **чубкӯдӯ** (Зос., Пут., Фат.) як навъи кадуи саҳти дарунхолӣ, ки дар гузашта мардум ба сифати зарф барои гирифтани об ва нигоҳ доштани моеот истифода менамуданд: *давройи пеш носкудӯа а хамин чувкуду месохтан* (Мад.); **тамошокӯдӯ** (Санг., Кум., Мад.) як навъи кадуи гирдаи зардранги холчадор, ки ба эътиқоди мардум тамошои он бемории зардпарвинро рафъ менамояд: *хамина холекам зарчеш нағз нашудас, бинед чашмош заб-зард, йа тамошокуду биёред, ниго кунад, зоро зарди чашмаша гирад* (Мад.); **замбаркӯдӯ** як навъ кадуи калонҳачм; **саллакаду** (Дарғ, Веш., Шам.) як навъ кадуи ғизоии гирдшакл: *шумо аҷойиб одам будед, ман а гуҷо медунам, ки ина тухмаш тухми саллакаду будай; балун боринай, саллакаду* (Др.).

Дар таркиби луғати лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ гурӯҳи калимаҳое ҳастанд, ки номи сабзавотро ифода накунад ҳам, дар ифодаи мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд истифода мешаванд. Ин гуна воҳидҳои луғавӣ баръакси калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавот бештар хислати лаҳҷавӣ доранд. Вожаҳои **куна** (Санг., Ур.) // **кона** (Др., Каз.), **ёва** (Санг.), **кокулак** (Санг.), **қавра**: **қавра кардан** (Зос., Том.), **сарак**: **сарак шудан** (Мад.), **мӯштак** (ВМ., Кум., Санг.), **ғанак** (ШП., Веш), **пичик** (Рр.)

ва **ҳабеч** (Др., Санг.) // **ҳавеч** (Др., ШП.), **наракù** (Санг.) // **наркù** (Др., ШП.), **буйи ош** (Др.), **кучал** (Санг.), **қавза: қавзадарав кардан** (Мад.), **йанқадарав кардан** (Мад.) аз ҷумлаи ҳамин гуна вожагон мебошанд.

Вожаи **куна//кона** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба ду маънӣ истифода мешавад: 1. қитъа нисбатан хурди замини атрофаш бардошташуда, ки дар он шибит, кашниз, пиёз, шалғамча ва ҷаъфарӣ барин кабудиву сабзавотҳоро мекоранд. 2. қитъа нисбатан хурди замин, ки дар он кӯчати помидор, карам, боимчон, қаламфур барин рустаниҳо ва ниҳолро месабзонанд.

Вожаи мавриди назарро дар ҳеч кадоме аз фарҳангҳои тафсири ва таълифоти дастраси марбут ба лаҳҷашиносии тоҷик во нахӯрдем, вале бояд зикр кард, ки аз он ба яке аз маъниҳои дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул шоири шаҳри тоҷик Лоик Шералӣ дар шеърӣ худ истифода кардааст:

Аз хонаи мо чалоли моро бурданд,
Аз шонаи мо маҷоли моро бурданд.
Дигар ба умеди бори фардо чӣ шавем?
Аз **конаи** мо ниҳоли моро бурданд [173. 806].

Дар гуфтори мардуми баъзе аз деҳаҳои ноҳия, аз ҷумла деҳаҳои Шаватки Поён ва Мадм, ба ҷойи **кона** муодили адабии он **пал** дар шакли **палча** истифода мешавад.

Вожаи **кокулак** дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш ба маънии чанд поя ё як даста зироати нодаравидамондаи замини ҳосилаш даравкардашуда истифода мешавад: *пештарам дарав мекардан, кокулак мемунд* (Санг.). Вожаи мазкурро низ дар ҳеч кадоме аз сарчашмаҳо ба ҳамин маънии дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул во нахӯрдем.

Вожаи **қавра** бо феъли ёридиҳандаи **кардан** дар шакли феъли таркибии **қавра кардан** ба маънии пухта гузаштани зироати ғалладонагӣ истифода мешавад: *вахт нашуд дарав кунем, гандумо қавра карден* (Ваш.).

Воҳиди луғавии **сарак** асосан, бо феъли ёридиҳандаи **шудан** истифода мегардад ва маънии ҳангоми даравидан канда шуда афтодани

хӯшаи зироатҳои ғалладонагиро ифода мекунад: *чав пухта гузаштги будас, ваҳти дарав путун сарак шуд* (Мад.).

Калимаи **мӯштак** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии чанд дарзаи рӯйи ҳам ниҳодаи алаф ё чаву гандуми даравидашуда истифода мешавад. Дар гуфтори мардумони деҳаҳои Шаватки Поён, Вешаб ва баъзе аз деҳаҳои дигар ба ин маънии вожаи **ғанакро** истифода менамоянд: *ғанак-а ғули зани тосиданаш мумкин* (ШП.). Вожаи мазкурро шоир ва фарҳангшинос Доро Начот дар “Фарҳанги Доро” ба ҳамин маънӣ шарҳ дода, аз нависандаи тоҷик Б. Насриддинов мисол овардааст [157. 282].

Воҳиди луғавии **пичик** ба маънии тӯдаи як ҷо ҷамъовардаи рустаниҳо ва ё ғарами хошок дар деҳаи Рарзи ноҳия ба қайд гирифта шудааст. Муаллифони “Ягнобские тексты” калимаи мазкурро дар забони ягнобӣ тӯдачаи решаи рустаниҳо, ки аз заминҳои шудгоршуда ҷамъ менамоянд, шарҳ дода, ба мансубияти калима ба ин ё он забон ишора нанамудаанд. Ин шояд аз он сабаб бошад, ки калимаи мазкур ба назари онҳо калимаи тоза ягнобӣ намуда бошад [6. 306].

А. Л. Хромов калимаи мавриди назарро ба гурӯҳи калимаҳои суғдӣ, ягнобӣ дохил намуда, дар Ягнобдара дар гунаҳои **пачик** ва **пичик** мустаъмал будани онро хотиррасон намудааст [123. 45].

Аз суҳбат бо намояндагони лаҳҷаҳои дигар ба хулосае омадем, ки калимаи **пичик** дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ мустаъмал нест.

Вожаи **ҳабеч//ҳавеч** маънои донаҳои нахӯд, лӯбиё, боқило, наск ва мош барин лӯбиёихоро ифода менамояд: - *Бачачун, ягун суюқӣ кун хурем. – Хавечи тар кардагӣ не, чи кунам?* (ШП.).

Се моҳи баҳор хавечи ошам бошӣ,

Холойи қатори думи қошам бошӣ (*фолк.*).

Ҳабеч дар гуфтори сокинони деҳаи Шаватки Поёни ноҳия илова ба маънии боло, ба маънии картошка, пиёз ва сабзии барои пухтани хӯрок чудо кардашуда низ ба қайд гирифта шуд: *ҳавеч пус кун, йагун суйуқи кунем* (ШП.)

Воҳиди луғавии мавриди назарро дар фарҳангҳои мавҷудаи лаҳҷавӣ ва адабиёти дастраси марбут ба лаҳҷашиносии забони тоҷикӣ вонахӯрдём.

Вожаи **наракӯ//нарагӯ** ва гунаи дигари он **наркӯ** дар лаҳҷаҳои ноҳия ба маънии як навъ сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои беҳмевагӣ истифода мешавад, ки беҳмева накарда, қад мекашанд ва дон мебанданд: *хо дурунаш чуб мебурад ку, хамуна сабзи нараги мегун* (Ваш.).

Воҳиди луғавии **буйи ош** дар гӯйиши мардуми рустои Дарғ ба қайд гирифта шудааст ва ба маънии маводи хушбӯйкунандаи таом истифода мешавад, ки аз кӯфтаи хушкаи райҳон, шибит, барги пиёз, донаи кашниз, помидор ва монанди инҳо тайёр менамоянд: *оче-м гуфтан, ки дошта бошан, йа гард буи ош тийан* (Др.).

Калимаи **кучал** шакли тағйирёфтаи вожаи маъмули **кӯчат** мебошад ва маънии рустанӣ ё ниҳолеро ифода менамояд, ки барои шинондан дар ҷойи дигар дар шароити махсус сабзонида шудааст ва бо феълҳои ёридиҳандаи **шинондан** ва **кардан** истифода мешавад.

Лозим ба ёдоварист, ки барои ифодаи маънии **кӯчат** дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ воҳидҳои луғавии **белак** ва гунаҳои дигари он **белакӯ //белъкӯ //белдикӯ**, инчунин, вожаи **парварда** истифода мешаванд [161. 51-52], ки онҳо ё гунаҳои онҳоро дар гуфтори мардуми ноҳияи Айнӣ мушоҳида нанамудем.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣҳо ва мафҳумҳои алоқаманд ба онҳо яке аз гурӯҳҳои муҳимми лексикаи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣро ташкил дода, аз бобати ташаккул ва рушд аз дигар гурӯҳҳо камтар фарқ мекунанд ва онҳо барои муайян намудани роҳҳои ташаккули системаи лексикаи лаҳҷа дар умум, маводи гаронбаҳо дода метавонанд.

Дар таркиби калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар радифи калимаҳои умумихалқии маъмул, унсурҳои маҳфуз мондаанд, ки гузаштаи беш аз ҳазорсола дошта, омӯхтани онҳо барои нишон додани ҷараёни инкишофи ҳаёти моддӣ ва маънавии халқ, аз ҷумла, ташаккулу рушди забони тоҷикӣ аҳаммияти ниҳоят калон доранд.

2.6. Таҳқиқи маншаи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо

Маълум аст, ки иқтибос аз забонҳои дигар яке аз манбаъҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии ҳар як забону лаҳча ба шумор меравад. Шояд дар дунё забону лаҳчае набошад, ки таркиби луғавияш аз калимаҳои иқтибосӣ орий бошад. Ҳар як забону лаҳча дар баробари имкониятҳои калимасозии дохилизабонӣ, аз ҳисоби иқтибос гирифтани калимаву истилоҳот аз забонҳои дигар рушду такомул меёбад.

Бояд гуфт, ки дар ташаккули таркиби луғавии лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ низ раванди ба истифода гирифтани калимаҳои бегона нақши муҳимму назаррас доранд.

Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ нисбатан камтар бошанд ҳам, калимаҳои аз забонҳои дигар воридшударо низ метавон мушоҳида кард.

Дар хусуси калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки баромади суғдӣ доранд, дар зербобҳои боло то андозае маълумот додем. Дар таркиби луғати ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳчаҳои мавриди омӯзиш, ғайр аз субстратҳои суғдӣ, як миқдор калимаҳои туркӣ-муғулӣ ва русӣ-аврупоӣ низ мавҷуданд, ки ҷузъи “қара”-и калимаи қаролу ба маънии як навъ дарахт ва меваи он, ҷузъи “қошук”-и калимаи қошуқак ба маънии як навъ гиёҳ, ҷузъи “қук”-и калимаи куқсултон ба маънии як навъ дарахт ва меваи он, калимаҳои чақил ба маънии як навъ гиёҳ, қарағай ба маънии як навъ дарахти бесамар аз чинси сада, қайроғоч ба маънии як навъ дарахти бесамар, қигда ба маънии як навъ дарахт ва меваи он, қарақот ба маънии як навъ дарахти буттагӣ ва меваи он, йурушқа<юнучқа ба маънии як навъ гиёҳ, янтоқ ба маънии як навъ гиёҳ, қусқарнич ба маънии як навъ замбурӯғи захрдор, ки бештар дар беҳи дарахтон мерӯяд, қарапучак ба маънии чормағзи мағзаш сиёҳи пуч ва пиллаи сиёҳи бадсифат намунаи калимаҳои туркӣ-муғулӣ ва калимаҳои табак ба маънии тамоку, авёс ба маънии як навъ зироат, салат, редиска, петрушка, балгар, картишка//катишка<картошка, памидор<помидор ба маънии

навъҳои сабзавот намунаи калимаҳои русӣ-аврупоии таркиби луғати марбут ба олами набототи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба шумор мераванд.

Чи тавре ки донишманди тоҷик Ҳ. Мачидов таъкид менамояд, “онҳо (калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ – М. Г.) назар ба гурӯҳҳои дигари вожаҳои иқтибосӣ майли бештари ба қонуниятҳои дохилии забони тоҷикӣ мутобиқшавӣ доранд ва аз калимаҳои худӣ кам фарқ мекунанд” [56. 113].

Калимаҳои русӣ-аврупоиро бошанд, ҳатто дар сурати ба савтиёти забони тоҷикӣ комилан мутобиқ шуданашон шинохтан осонтар аст.

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои иқтибосӣ низ дар сохтани калимаҳои дигар иштирок намуда, боис ба ғанӣ гардидани таркиби луғавии лаҳҷаҳо мегарданд. Калимаҳои **картишкабирйун**, **картишкақоқак**, **памидорчинӣ**, **авйосдаврӣ**, **янтоқзанӣ**, **қавзадарав**, **йанқадарав** аз ҷумлаи калимаҳои мебошанд, ки дар заминаи калимаҳои иқтибосӣ сохта шудаанд.

Бояд гуфт, ки калимаҳои иқтибосӣ ҳамаи гурӯҳҳои лексии воҳидҳои луғавии марбут ба олами рустаниҳои лаҳҷаҳои мавриди омӯзиширо баробар фаро нагирифтаанд. Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ нисбатан зиёдтар дар луғати марбут ба номи дарахту буттаҳо ва калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ дар луғати марбут ба сабзавот ба мушоҳида мерасанд.

Дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳҳои хурдӣ, агар калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ ягон-ягон ба назар расанд, калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ тамоман мушоҳида намешаванд.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷумлаи гурӯҳҳои луғавие мебошад, ки калимаҳои иқтибосӣ ба онҳо нисбатан камтар ворид гардидаанд.

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои иқтибосӣ, хусусан калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ, дигар гурӯҳҳои луғавиро низ камтар фаро гирифтаанд. Яке аз сабабҳои нисбат ба аксари лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ камтар будани таносуби миқдории иқтибосҳои

туркӣ-муғулӣ дар таркиби луғати лаҳҷаҳои ноҳия дар он аст, ки таркиби миллии аҳолии ноҳия ягона аст, яъне аҳолии ноҳияро танҳо тоҷикон ташкил медиҳанд ва мардум бо лафзи туркӣ танҳо берун аз ҳудуди ноҳия рӯ ба рӯ меоянд. Калимаҳои туркӣ-муғулӣ ба лаҳҷаҳои ноҳия танҳо бо роҳи бавосита, дар натиҷаи таъсири лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, хусусан, лаҳҷаҳои шахрҳои Самарқанду Бухоро ва Истаравшану Панҷакент ва маҳалҳои атрофи онҳо ворид гардидаанд.

2.7. Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар осори адибони минтақаи омӯзиш

Чуноне ки маълум аст, таркиби луғавии забони адабӣ дар чараёни рушду нумуи худ ҳамеша аз лаҳҷаву шеваҳо ғизо гирифта, муттасил ғанӣ ва муқтадир мегардад. Ба забони адабӣ аз шеваву лаҳҷаҳо, албатта, танҳо калимаҳои ворид мешаванд, ки қобили умумишавӣ мебошанд ва ба вуруди онҳо ба забони адабӣ ва шохҳои умумихалқии он зарурат мавҷуд бошад. Калимаҳо аз лаҳҷаву шеваҳо ба забони адабӣ асосан, тавассути осори шоиру нависандагон ворид мегарданд. Нависанда ё шоир калимаи хуби лаҳҷавӣ, хусусан калимаҳои, ки дар забони адабӣ муодили муносиб ва созгор надоранд, дар асараш истифода мекунанд ва онҳо рафта-рафта хусусияти умумиестемолӣ касб менамоянд.

Донишманди маъруф Р. Ғаффоров дар мақолае таҳти унвони “Нависанда ва лаҳҷаҳои забон” дар бораи муносибати луғавии миёни забони адабии тоҷик ва лаҳҷаҳо андешаронӣ намуда, бо ёдрас шудан аз таъкиди устод С. Айнӣ дар бораи аҳаммияти омӯзиши лаҳҷаҳои манотиқи кӯҳистони густариши забони тоҷикӣ, аз он ки баръакси солҳои солҳои бисту чили асри гузашта дар солҳои ҳафтод аз мавзеҳои гуногуни кӯҳистон як зумра шоиру нависандагони болаёқат ба майдони адабиёт омадаанд, изҳори хушнудӣ мекунад ва изҳори умедворӣ менамояд, ки тавассути навиштаҳои онҳо шоистатарин калимаҳо аз лаҳҷаҳои беолоиши кӯҳистон ба забони адабӣ ворид мегарданд. Мавсуф аз ҷумла менависад: “Шубҳае нест, ки ба тавассути таълифоти ин адибон

бисёр калимаҳои шоистаи қадимӣ, ки як вақтҳо дар истифода буда, сониҳо фаромӯш шудаанд, бозпас ба забони адабӣ меоянд. Муҳити чуғрофӣ ва хориҷ будан аз таъсири забони дигар имконият додааст, ки бисёр калимаҳои ғалатӣ, ба қавли Айнӣ классикона, маҳз дар ин лаҳҷаҳои забонамон маҳфуз монанд” [18. 122].

Бояд гуфт, ки муносибати доимии луғавӣ миёни забони адабӣ ва лаҳча дар муқтадиртарин забонҳои дунё ба мушоҳида мерасад. Муаллифони “Современный русский литературный язык” лексикаи шевагиро лексикаи ғайриадабӣ ва берун аз ба системаи луғавии забони умумихалқӣ шарҳ дода, зимнан, менависанд, ки “вале ин маънои онро надорад, ки миёни ин ду системаи лексикӣ – лексикаи шева ва лексикаи умумихалқӣ ягон нуқтаи тамос вучуд нашофт ва надорад. Микдоре аз калимаҳое, ки қаблан шевагӣ буданд, доираи истифодаи худро васеъ намуда, барои тамоми мардуми рус шинохта шуданд, ба забони адабии умумимиллӣ ворид гардиданд. Микдори аз калимаҳое, ки то ҳанӯз дар гӯйишҳои мардумӣ доираи истеъмолашон маҳдуд аст, бо ҳадафҳои тасвирӣ ағлаб дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд” [140. 58-58].

Муаллифони асари мазкур дар идомаи мулоҳизарониҳои худ дар масъалаи робитаи луғавии миёни забони адабӣ ва лаҳча дар бораи истифодаи воҳидҳои луғавии лаҳҷавӣ дар осори нависандагони рус изҳори назар карда, аз ҷумла қайд менамоянд, ки адибоне чун А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Чехов, М. Горкий калимаҳои шевагиро дар осори худ хеле кам ва эҳтиёткорона истифода менамуданд, Д. Григорович, В. Дал, И. Тургенев, Л. Толстой, М. Шолохов ва Ф. Гладков бошанд, бо мақсадҳои муайяни адабӣ ин гуна вожаҳоро озодонатар ба кор бурдаанд [140. 59-60].

Номҳои мардумии рустаниҳо яке аз гурӯҳҳои луғавие мебошанд, ки шоиру нависандагон дар нигоштаҳои худ аз онҳо истифода менамоянд. Забоншинос Р. Гаффаров дар ҳамон мақолае, ки болотар ёд кардем, дар хусуси истифодаи калимаҳои лаҳҷавӣ дар осори нависанда Сорбон изҳори назар намуда, аз ҷумла менависад: “Ҳиссаи азими калимаҳои

лаҳчавиеро, ки Сорбон ба кор бурдааст, терминҳои ботаникӣ, биологӣ ва этнографӣ ташкил менамоянд. Истеъмоли чунин калимаҳо на фақат барои айнияти тасвир, балки барои такмили захираи истилоҳоти забони адабӣ низ зарур аст” [18. 123].

Дар баробари адибони зодаи минтақаҳои дигар, адибони зодаи ноҳияи Айнӣ низ дар навиштаҳояшон аз калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва воҳидҳои луғавии ба онҳо вобаста, ки дар чараёни ҳаёт ба онҳо вохӯрдаанд, фаровон истифода намудаанд, ки намунашон ба қарори зайл аст:

авёс навъи чав, чавдор, чави русӣ.

Як тобаи лалми хама кӯҳ об гирифт,
Борони саҳар суроғаи хоб гирифт.
Қад қомати чавву гандуму авёсаш,
Ҳар об гирифт, зи ҳавзи маҳтоб гирифт.

(*Нуралӣ Нурзод*) [174. 37].

болишти хирс як навъ гиёҳи хордори буттагӣ, ки барои чашм нарасидан дар пештоқи дару дарвозаҳо меовезанд.

Ин болиши хордори хирс аз кӯҳсор,
Омад, ки маро зи чашм эмин дорад.

(*Равшани Ҳамроҳ*) [176. 23].

вағнич//ғавнич як навъ рустании буттагӣ, ки бештар дар кӯҳпояҳо мерӯяд ва меваи сурхранги андаке туршмаза дорад.

Эй нажоди зи оли
Деваштич!
Манам,
як шоҳа озараҳши вағнич.

(*Доро Начот*) [157. 93].

заромӯшша як навъ дараҳти кӯҳӣ, ки пӯсти нарму зарин дорад, мушшаи зарин.

Хоҳам, ки рӯзи ҳодиса лифи заромушша
Бо сабзаҳои хоки ту бар ман кафан шавад.

(*Равшани Ҳамрох*) [175. 99].

мушша як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ, ки мардуми кӯҳистон асосан, ба сифати ҳезум истифода мекунанд.

Дар ин фасле, ки аз чашми дарахтон ашк меҳезад,

Ниғаҳ бар арчазорон карда аз чашми зарангу мушша сели ашк

мерезад.

(*Равшани Ҳамрох*) [175. 144].

ревоч як навъ гиёҳи кӯҳии хӯрданӣ, чуқрӣ.

Дашту биёбон маст шуд, санги кӯҳистон маст шуд,

Аз соқии гулдаст шуд ревочу торон масти ишқ.

(*Равшани Ҳамрох*) [175. 149].

талха як навъ гиёҳи ниҳоят талх, ки агар инсон онро бо дасти луч бичинад, талхиаш ба зудӣ аз даст намеравад.

Талхкомӣ чун гиёҳи талхаам карду нарафт,

Шаҳди дунё аз каломи бўса омад.

Ё насиб!

(*Гулназар*) [171. 54].

сис як навъ алафи кӯҳии талхмаза, ки чорво истеъмол мекунад;
виғна як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки бўйи тунду тез дорад ва ба сифати хӯроки чорво барои зимистон чамъоварӣ мешавад; **тараппа** як навъ рустании буттагии сӯзанбарг, ки меваи зард ё сурхтоби ба ангур монанд дорад; **зағоса** шоҳаҳои хушкшудаи хома ва таппа.

... Рӯзҳо дар сафари кӯҳ

Ва ҳезум кардан

Подабонӣ,

Чидани роваву сису задани виғна

Кӯр хоҳанд кард.

То зимистон бароҳат бинишанд,

Ва дилу ҷони худ аз сардии беҳадди кӯҳистон

Таҳи сад шуъла чароғонии шоҳи бурс

Чӯбҳое зи тараппа, ки зағоса шудаанд

Аз нигоҳи мардум

Гарму масрур кунанд...

(*Нуралӣ Нурзод*) [174. 5-6].

ТОТИН як навъ гиёҳест, ки соқаи дароз ва баргҳои калону паҳн дошта, гулҳояш зард мебошанд ва асосан, дар кӯхпояву адирҳо мерӯяд.

Он чо,
ки дӯшизаҳои нозбӯ
дар сояи чатри тотин
марди суханро ба оғӯши
шукуфаҳои ноз
мекашанд

(*Доро Наҷот*) [157. 444].

ОҒУ як навъ гиёҳе, ки дар таркиби худ заҳри қотил дорад.

Гаҳе айши маро чун заҳри оғу мекунӣ, эй дил,
Ҷаҳонеро ба чашмонам тагорӯ мекунӣ, эй дил

(*Равшани Ҷамрох*) [175. 149].

Адибон дар навиштаҳои худ ғайр аз калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо, воҳидҳои луғавии марбут ба онҳоро низ истифода кардаанд:

карка//каркӣ шикастапораи донаки зардолу, шафтолу, чормағз ва бодом барин меваҳо, ки мағзро аз он чудо карда бошанд.

Гушнагири модараш бо каркаҳо мекард орд,
Бо ғиғони ҳовану бо нолаҳои чирчирак.

(*Равшани Ҷамрох*) [175. 147].

Ба рӯи парчи пул танҳо нишаста модари зоре,
Нихонӣ ҳамчу карки пистаи тар сӯхтан дорад.

(*Қутбӣ Киром*) [157. 206].

қоғатак - як навъ чормағзи мағзаш сафед ва донакаш нафис, ки шикастанаш осон аст.

Шоҳаҳоят пур будӣ аз чормағзи қоғатак,
Бар сарат ҳаргиз намеафтод санги баччагон.

(*Қутбӣ Киром*) [172. 97].

шиппа химча ё навдаи дарахти бед.

Чӣ мешуд, гар зи рӯи шиппаи бурс,
Саҳаргоҳам кунӣ бедор, модар.

(*Доро Начот*) [157. 574].

Чи тавре ки аз мисолҳои боло бармеоянд, шоирону нависандагон барои муассир ва зебо ифода намудани ин ё он ҳолат ва ҳодисаву воқеа вобаста ба мазмун ва муҳтавои нигоштаҳои худ аз вожаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ҳам ба маънии аслишон ва ҳам ба маънии маҷозиву рамзӣ истифода кардаанд.

Аз 19 вожае, ки бо онҳо аз осори бадеии шоиру нависандагони зодаи минтақаи мавриди омӯзиш мисол овардем, 11 вожа бо ҳамон маъниҳои дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмул дар фарҳангҳои тафсирии забони тоҷикӣ тафсир гардидаанд: **вағнич**, **мӯшша**, **заромӯшша**, **ревоч**, **талха**, **тотин**, **карка**, **пармеҳа**, **шиппа**. Аз ин миқдор 7 вожа (**мӯшша**, **заромӯшша**, **тотин**, **карка**, **пармеҳа**, **шиппа**, **ҳима**) танҳо дар “Фарҳанги Доро”, ки муаллифаш зодаи ноҳияи Айнӣ, шоири тавоно Доро Начот мебошад, шарҳу эзоҳ ёфтааст. Зимнан, бояд гуфт, ки дар шарҳи вожаҳои **карка**, **пармеҳа** ва **шиппа** муаллифи “Фарҳанги Доро” ба хислати гуфтугӯӣ доштани онҳо ишора намудааст. Вожаҳои **авёс** ва **ҷаваки оҳу** дар ҳеҷ фарҳанге шарҳу тафсир наёфтаанд.

Лозим ба таъкид аст, ки аз калимаҳои мазкур, ки адибон дар осорашон истифода намудаанд, ба ҷуз аз калимаи **авёс**, ки муродифи адабияш вожаи зебои ҷавдор мебошад, боқимондаи калимаҳо дар забони адабӣ муодили қобили қабул надоранд ва истифодашонро наметавон нуқсони адиб қаламдод намуд. Баръакс, истифодаи моҳиронаи онҳо ба услуби адибон ҳусну латофати махсус бахшидаанд.

Ҳамин тариқ, баъзе аз вожаҳои зебои қадима бо мурури замон дар забони адабӣ аз истеъмол баромада бошанд ҳам, дар лаҳҷаҳо боқӣ мондаанд ва имкон дорад, ки тавассути навиштаҳои нависандагону шоирон ранги оммавӣ гирифта, бозпас ба забони адабӣ ворид гарданд.

БОБИ Ш

ТАҲЛИЛИ КАЛИМАҶОИ ИФОДАКУНАНДАИ НОМИ АНВОИ НАБОТОТ АЗ НИГОҶИ СОХТОР

Калимаҳои дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маъмули ифодакунандаи номи рустаниҳоро аз нигоҳи сохтор метавон ба чор гурӯҳ ҷудо намуд: калимаҳои сода, калимаҳои сохта, калимаҳои мураккаб ва ибораистилоҳҳо.

Таносуби миқдории калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки дар қор истифода шудаанд, вобаста ба зергурӯҳҳои мавзӯӣ ба қарори зайл аст:

Ҷадвали 1.

Номи зергурӯҳи мавзӯӣ	Сода	Сохта	Мураккаб	Ибора-истилоҳ	Ҷамағӣ
Дарахтон	48	70	45	15	178
Дарахтони буттагӣ ва буттаҳо	20	4	4	2	30
Гиёҳу алафҳои хурӯӣ	56	18	22	20	116
Зироатҳои ғалладонагӣ ва лубиёӣҳо	17	10	-	5	32
Сабзавот ва рустаниҳои полезӣ	18	8	6	-	32
Ҷамағӣ	159	110	77	42	388

Чи тавре ки дар ҷадвали боло дида мешавад, аз миқдори умумии воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки дар қор истифода шудаанд, 159 воҳиди луғавӣ ё 41%-ро калимаҳои сода, 110 воҳиди луғавӣ ё 28%-ро калимаҳои сохта, 77 воҳиди луғавӣ ё 20%-ро калимаҳои мураккаб ва 42 воҳиди луғавӣ ё 11%-ро калимаҳои иборагӣ ташкил медиҳанд.

Лозим ба зикр аст, ки рақамҳое, ки дар ҷадвали боло овардем, то андозае ҳислати тахминӣ дорад, зеро як миқдор калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо, хусусан, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи бутта ва гиёҳу алафҳои хурӯӣ сохта ё мураккаб ба назар расанд ҳам, бинобар унсурӣ субстрат буданашон, ба ҷузъҳо ҷудо намуда шарҳ доданашон мушкилтар аст. Гузашта аз ин, баъзе аз калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лексикаи қадимаи

умумиэронӣ сарчашма мегиранд, дар заминаи калимаҳои сохта ва мураккаб ба шакли имрӯзаашон омада расидаанд.

3.1. Калимаҳои сода

Маълум аст, ки калимаҳои сода калимаҳои мебошанд, нишонаи ташаккули семантикӣ дар онҳо дида намешавад ва онҳоро на ҳама вақт ба ҷузъҳо ҷудо намудаву маънидод кардан мумкин аст.

Калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷиҳати таносуби миқдорӣ аз калимаҳои сохта, мураккаб ва иборагии ҳамин гурӯҳи мавзӯӣ бартарӣ дошта, қисми муҳиму асосии ин гурӯҳи калимаҳоро ташкил медиҳанд.

Калимаҳои **анор**, **ангӯр**<ангур, **бодум**<бодом, **гелос**, **мурут**< мурӯд, **нок**, **олу**, **себ**, **тӯт**//тит<тут, **тоқ**, **чайтан**//четан, **ҷигда** – навъҳои дарахтони мевадор; **арча**, **бед**, **бурс**, **доғ**, **заранг**, **зағол**, **рем**, **сада**, **тарағда**, **фарк**, **хаданг** – навъҳои дарахтони бесамар; **бушол**, **ғадок**, **ғурутта**, **ғуш**, **зирк**, **кӯрт**, **мушша**, **пада**, **хума**, **табалғу**, **таппа**, **тириппа** – навъҳои дарахтони буттагӣ ва буттаҳо; **абрук**, **азанға**, **арванка**, **весор**//вайсор, **виғна**, **гунишк**, **ғайда**, **ғорт**, **ғуйданг**, **ғутинг**, **ғудирм**, **зағала**, **зағоса**, **зуғута**, **зӯда**, **карафс**, **катк**, **кудрич**, **кумот**, **нижғутир**, **оғу**, **парпӣ**, **пантӣч**, **рафс**, **рок**, **сил**, **сис**, **суч**, **толмус**//толбус, **тотин**, **тулға**, **тӯшп**, **уған**, **укра** – навъҳои гиёҳ; **куфч**, **мош**, **мулк**, **наск**, **ҷав**, **зағир** – намудҳои зироат; **пиёз**, **карам**, **шибит**, **гашнич**, **каду** – намудҳои сабзабот ва рустаниҳои полезӣ; **ғусол** – пӯсти чормағзи норасида, **нарт**//нард – шохҳои наврӯстаи дарахт ё ниҳол, **пих** – шохчаҳои кӯтоҳи нӯгтези танаи дарахтон, **типч** – шохчаҳои арча, **унг** – меваи таппа, **шилм** – шираи часпандае, ки аз танаи дарахтон мебарояд, самғ намунаи калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд мебошанд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд.

Гурӯҳи мавриди назари калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқамандро аз ҷиҳати қолаби ҳиҷо метавон ба калимаҳои якҷиҷой (**бед**, **бурс**, **ғорт**, **ғуш**, **доғ**, **зирк**, **катк**, **курт**, **куфч**,

мош, мулк, нарт//нард, наск, нок, рафс, рем, рок, себ, сил, сис, сўч, типч, тоқ, тўт, тушп, фарк, ҷав, унг, шилм), духичой (абрук, анор, ангўр, арча, бодум, бушол, вайсор//весор, виғна, гелос, гунишк, гадоқ, ғайда, ғутинг, ғудирм, зағол, заранг, зўда, карафс, кудрич, кумот, мушша, оғу, олу, пада, пантич, парпӣ, роба, ревоҷ, сада, таппа, толбус//толмус, тотин, тулға, уған, укра, хаданг, хума, чайтан//четан, чукрӣ, ҷигда,) ва бисёрхичой (аншера, азанға, арванка, венотар, ғурутта, зағала, зағоса, зуғута, қайроғоч, нижғутир, сафедор, табалғу, тириппа, тарағда) чудо намуд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ таносуби миқдории калимаҳои якхичой ва духичоии ифодакунандаи номи рустаниҳо нисбат ба калимаҳои бисёрхичоии ҳамин гурӯҳи мавзӯӣ хеле зиёд мебошад.

Зимнан, бояд гуфт, ки донишманди тоҷик Ҳ. Маҷидов дар бораи калимаҳои аслии тоҷикӣ мулоҳизаронӣ намуда, қолаби якхичоиро яке аз муҳимтарин нишонаҳои забони онҳо медонад ва таъкид менамояд, ки “онҳо ҳамчунин, дар қолабҳои духичой ва бисёрхичой низ вучуд доранд, вале ҳамаи чунин калимаҳо баъдтар дар заминаи решаҳои якхичоии қадима ба вучуд омадаанд” [56. 88, 89].

Лозим ба таъкид аст, ки аксари калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки дар лаҳҷаҳои ноҳия ба қайд гирифта шудаанд, хусусан калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтон ва буттаҳо, воҳидҳои луғавии умумихалқие мебошанд, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикиву лаҳҷаҳои он муддати дуру дароз вучуд доранд ва дар сохтани калимаҳои сохтаву мураккаб ва тавлиди воҳидҳои дигари забони марбут ба гурӯҳҳои мавзуии гуногун нақши муҳим мебозанд.

Дар бораи иштироки калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо дар сохтани калимаҳои сохтаву мураккаб ва таркибии гурӯҳи мавзуии мавриди пажӯҳиш дар зербобҳои оянда маълумот хоҳем дод.

Бояд гуфт, ки аз гурӯҳҳои мавзуии дигари таркиби луғавии лаҳҷа нақши калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо дар ташаккули

номвожаҳои чуғрофӣ муассиртар аст. Дар худуди ноҳияи мавриди таҳқиқ номвожаҳои чуғрофии зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки чузъи таркибиашонро ин ё он калимаи содаи ифодакунандаи номи рустанӣ ташкил медиҳад. Ҳоло чанде аз онҳоро ба сифати намуна зикр менамоем: **Хаданг+о** – номи мавзеи кӯҳӣ дар деҳаҳои Кумарғ, Пете, Мадм ва Кум (аз исми **хаданг** ба маънии як навъ дарахти кӯҳии бесамар ва пасванди **-о**), **Фарк+о** – номи мавзеи кӯҳӣ дар деҳаи Кумарғ (аз исми **фарк** ба маънии як навъ дарахти кӯҳии бесамар ва пасванди **-о**), **Чигда+ҳо** – номи мавзеъ дар деҳаи Кумарғ (аз исми **чигда** ба маънии як навъ дарахти мевадор ва пасванди **-ҳо**), **Сир+о** – номи мавзеъ дар деҳаи Фабируд (аз исми **сир** ба маънии як навъ гиёҳ ва пасванди **-о**), **Сиябурс+о** – номи мавзеъ дар деҳаи Мадм (аз сифати **сиёҳ**, исми **бурс** ба маънии як навъ дарахт ва пасванди **-о**), **Мунда+гун** – номи мавзеъ дар деҳаи Ревад (аз исми **мунда** ба маънии як навъ гиёҳ ва пасванди **-гун < -гон**), **Катк+истун** – номи мавзеъ дар деҳаи Ревад (аз исми **катк** ба маънии як навъ гиёҳ ва пасванди **-истун < -истон**), **Зуғута+зор** – номи мавзеъ дар деҳаи Марғзор (аз исми **зуғута** ба маънии як навъ рустанӣ ва пасванди **-зор**), **Гандум+зой** – номи мавзеъ дар деҳаи Дарғ (аз исми маъруфи **гандум** ва исми суғдии **зой** ба маънии замин), **Бед+ак** – номи мавзеъ дар деҳаи Шамтуч (аз исми маъруфи **бед** ва пасванди **-ак**), **Бурс+ак** – мавзеъ дар деҳаи Сангистон (аз исми маъруфи **бурс** ва пасванди **-ак**), **Сада+бурс** – номи мавзеъ ва чашма дар деҳаи Дарғ (аз исмҳои маъруфи **сада** ва **бурс**), **Се+бурс+а** – номи мавзеъ дар деҳаи Дарғ (аз шумораи **се**, исми маъруфи **бед** ва пасванди **-а**), **Беда ғав** – номи мавзеъ дар деҳаи Ревад (аз исмҳои маъруфи **беду ғав** ва бандаки изофӣ), **Нови заранг** – номи мавзеи кӯҳӣ дар деҳаи Кумарғ (аз исмҳои маъруфи **нову заранг** ва бандаки изофӣ), **Нови нуш** – номи мавзеъ дар деҳаи Варзи Манор (аз исми маъруфи **нов**, исми **нуш** ба маънии номи як навъ гиёҳ ва бандаки изофӣ), **Чашми долуна** – номи мавзеъ дар деҳаи Кумарғ (аз исмҳои маъруфи **чашмаву долуна** ва бандаки изофӣ), **Кӯйи мош** – номи мавзеи кӯҳӣ дар деҳаи Вашан (аз исмҳои маъруфи **кӯҳу мош** ва бандаки изофӣ), **Зери**

заранг – номи мавзеъ дар деҳаи Мадм (аз пешоянди **зери**, исми **заранг** ба маънии як навъ дарахт ва бандаки изофӣ), **Нови бузлангчзор** – номи мавзеъ дар деҳаи Мадм (аз исми маъруфи **нов**, исми **бузланг** ба маънии як навъ рустани, пасванди **-зор** ва бандаки изофӣ), **Қарғи чипдунако** – номи мавзеъ дар деҳаи Мадм (аз исми **қарғ** ба маънии замини серсанг, исми **чипдуна** ба маънии як навъ дарахт, санчид, пасванди **-о** ва бандаки изофӣ) ва ғ.

Калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо дар ташаккули калимаҳои ифодакунандаи номи таом ва хӯрданиҳои дигар низ нақши назаррас доранд. Дар зер чанде аз онҳоро ба сифати намуна зикр менамоем:

туппа+пийоз (Иск.) як навъ таомест, ки аз хаами тунук ва пиёзу кабудии реза тайёр мекунанд ва он чун манту дар буғ пухта мешавад, **кӯдӯ+чушак<кадучӯшак** (Зос.) як навъ таомест, ки аз кадуду гӯшт ва лӯбиёҳои тайёр мекунанд, **мош+кичирӣ** (Вешк.) як навъ таомест, ки аз мошу биринҷ тайёр мекунанд, **боқала+чушак<боқилоҷӯшак** (Санг.) як навъ таомест, ки аз боқилои чӯшонидашуда тайёр мекунанд, **гандумбирйун<гандумбирён** (Мад.) гандуми бо омезиши намак бирёнкардашудае, ки хушк истеъмол менамоянд ва ғ.

Дар хусуси асосан, хислати номбаркунӣ доштани калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва қадимӣ будану муддати дурудароз дар таркиби луғавии забон ва лаҳҷаҳои он вучуд доштани баъзе аз онҳо дар бобҳои гузашта ба таври мухтасар маълумот додем ва ба хоҳири роҳ надодан ба такрори фикр аз мулоҳизаронӣ дар ин мавзӯ худдорӣ менамоем. Танҳо зикри ҳамин матлабро муҳим медонем, ки теъдоди зиёди калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо хусусияти умумиэронӣ доранд ва дар ин ҷо он шакли фонетикӣ дар гуфтори халқҳои дигари эронитабор фаровон истифода мешаванд: тоҷ. *арзан*, ф.м. *ärzän*, дар. *arzan*, курд. *herzin*; тоҷ. *гандум*, ф.м. *gāndom*, дар. *gandom*, курд. *ganim*, тал. *gand̄m*, пуш. *γap̄ət*, мунҷ. *γond̄əm*, ишк. *γond̄m*, яғн. *γant̄m*; тоҷ. *бурс*, ф.м. *bors* (меваи арча), бал. *ap̄irs*, тоҷ. *анор*, ф.м. *ānar*, дар.

anâr, тоҷ. *мурӯд/амрӯд*, ф.м. *âmrud*; тоҷ. *ангур*, ф.м. *ângur*, дар. *angur*, тоҷ. *нок*, ф.м. *nak*, дар. *nâk*; тоҷ. *себ*, ф.м. *sib*, дар. *sêb*; тоҷ. *тут*, ф.м. *tut*, дар. *tut*; тоҷ. *гелос*, ф.м. *gilas*, дар. *gilâs*; тоҷ. *олу*, ф.м. *alu*, дар. *âlu*; тоҷ. *хурмо*, ф.м. *xorma*, дар. *xormâ*; тоҷ. *чав*, ф.м. *ĵau*, дар. *ĵaw*; тоҷ. *нахуд*, ф.м. *nâход*, дар. *naxôd*; тоҷ. *мош*, ф.м. *mâš*, дар. *mâš*; тоҷ. *бед*, ф.м. *bid*, дар. *bêd*; тоҷ. *заранг*, ф.м. *zârâng*, дар. *zarang*; тоҷ. *хаданг*, ф.м. *xâdâng*, дар. *xadang* ва ғ.

Як хусусияти муҳимми калимаҳои сода дар он зоҳир мегардад, ки дар бобати калимасозӣ мавқеи муҳим доранд. Дар заминаи ҳар як калимаи сода чандин калимаҳои сохта, мураккаб ва таркибӣ ба вучуд оварда мешавад. Инро дар мисоли калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ҳам гуфтан мумкин аст.

3.2. Калимаҳои сохта

Маълум аст, ки калимаҳои сохта гуфта, калимаҳоеро меномем, ки бо усули сарфии вожасозӣ, яъне бо пасванд ва пешвандҳо сохта шудаанд. Бояд гуфт, ки усули сарфӣ аз маъмултарин усули вожасозии забони тоҷикиву лаҳҷаҳои он мебошад ва он дар тамоми тули таърихи сабтшудаи ташаккулу инкишофи забони тоҷикӣ фаъолу сермахсул будааст. Шарқшиноси маъруф Л. С. Пейсиков дар хусуси ин усули вожасозӣ дар забони форсии муосир изҳори назар намуда, аз ҷумла, таъкид менамояд, ки “дар забони форсии муосир мо калимаҳои сохтаеро мебинем, ки қолаби сохта шуданашон ба қолаби сохтмони калимаҳо дар забони форсии давраҳои бостон, миёна ва нав мушобеҳ мебошад. Қолаби асосии пешвандиву пасвандӣ бетағйир мондааст, вале сохтор ва миқдори қолабҳо тағйир ёфтаанд: баъзе аз пешванду пасвандҳо аз байн рафтаанд, баъзеи дигар пайдо шудаанд, вазифаи баъзе аз пешванду пасвандҳои фаъол инкишоф ёфтааст, баъзе аз пасванду пешвандҳо бо асос як шудаанд ...” [78. 70-71].

Аксари калимаҳои сохтаи ифодакунандаи номи рустаниҳоро калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо ва номи анвои меваи

дарахтони мевагии боғӣ ташкил медиҳанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтон ва буттаҳо калимаҳои сохта камтар вомехӯранд.

Дар тавлиди калимаҳои сохта пасвандҳо нақши назаррас доранд. Аксари пасвандҳое, ки дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиш дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста иштирок кардаанд, пасвандҳои маъмул мебошанд ва дар осори илмии марбут ба забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он дар хусуси баромад ва вазифаҳои онҳо маълумоти муфассал дода шудааст. Бинобар ин, мо аз шарҳи муфассали онҳо худдорӣ намуда, ба зикри маънӣ ё маъниҳое, ки ба калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ё мафҳумҳои ба онҳо вобаста бахшидаанд, иктифо менамоем.

Ҳоло пасвандҳоеро, ки дар сохтмони калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста иштирок кардаанд, бо тартиби алифбо номбар мекунем:

1. **Пасванди -а.** Ин пасванди каммаҳсул буда, асосан, аз сифат исм месозад ва маънии ба аломат ва хосияти дар реша номбаршуда доро буданро ифода менамояд: **зард-а** (як навъ гиёҳ), **талх-а** (як навъ гиёҳ), **кажж-а** (барги арча).

Пасванди **-а** ҳам дар забони адабии имрӯза ва ҳам дар забони адабиёти давраи классикӣ яке аз пасвандҳои сермаҳсул ба ҳисоб мерафтааст ва дар ҳама давраҳои рушди забони тоҷикӣ, дар баробари вазифаҳои дигар, яке аз вазифаҳои ин пасванд аз сифатҳои аслии сохтани исмҳое будааст, ки номи рустаниҳоро ифода менамоянд [17. 112; 39. 68].

Забоншинос Ф. Амонова дараҷаи маҳсулнокии пасванди мазкурро дар забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ мавриди омӯзиш қарор дода, ба хулосае расидааст, ки он дар забони форсӣ нисбат ба забони тоҷикӣ сермаҳсултар мебошад. Ифодаи миқдории он дар забони форсӣ 850 ва дар забони тоҷикӣ 580 воҳиди луғавӣ муайян гардидааст [4. 27].

2. **Пасванди -ак.** Ин пасванд дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста ниҳоят ғаёол буда, аз исм ва сифатҳои исмҳои месозад, ки асосан:

а) ба аломат ва хосиятҳои гуногуни дар реша номбаршуда доро будани предметро мефаҳмонанд: **ғеч-ак** (як навъ гиёҳ), **заҳр-ак** (як навъ гиёҳ), **шур-ак** (як навъ гиёҳ), **печ-ак** (як навъ гиёҳ), **сийо-йак** (як навъ гиёҳ), **шир-ак** (як навъ гиёҳ), **чарм-ак** (навъе аз зардолу) **сафед-ак** (навъе аз зардолу ва шафтолу), **сурх-ак** (навъе аз зардолу ва шафтолу), **талх-ак** (навъе аз зардолу), **туруш-ак** (навъе аз себ), **рахш-ак** (навъе аз тут), **писк-ак** (навъе аз зардолу), **ғов-ак** (навъе аз зардолу), **пашм-ак** (навъе аз шафтолу), **қанд-ак** (навъи зардолу);

б) ба предмети дар реша номбаршуда ягон ҷиҳат монанд будани предметро ифода мекунад: **қошуқ-ак** (як навъ гиёҳ), **ҷоруб-ак** (як навъ гиёҳ), **наск-ак** (як навъ гиёҳ), **мулк-ак** (як навъ гиёҳ), **ҷав-ак** (як навъ гиёҳ), **сир-ак** (як навъ гиёҳ), **марворит-ак** (навъе аз тут), **дарафш-ак** (навъе аз зардолу), **шамшер-ак** (навъе аз зардолу);

в) **зой-ак** (як навъ гиёҳ), **ғилоф-ак** (пардаи байни парраҳои чормағз), **кур-ак** (як навъ чормағз, ки ҷудо карда гирифтани мағзи он мушкил мебошад), **шабар-ак** (сабзавори ҷойи сероб, шибар), **сирак** (як навъ гиёҳи кӯҳӣ, ки таъми хуш дорад ва мардум асосан, хушкаи онро дар тайёр намудани таом истифода менамоянд), **газар-ак** (як навъ гиёҳе, ки дар таллу тепаҳо мерӯяд ва чорво онро нағз меҳӯрад).

Бо пасванди мазкур аз исми ифодакунандаи номи моҳи дуҷуми солшумории шамсӣ – **савр** исми ифодакунандаи номи рустани – **савр-ак** сохта шудааст, ки муносибати онро ба асоси калима дар шакли замони рӯйидани ин рустани нишон медиҳад.

Пасванди **-ак** дар сохтани калимаҳои мураккаби омехтаи навъи **гушкаркун-ак** ва ибораистилоҳҳои навъи **гуш-аки гург** ғаёлона иштирок менамояд. Дар ин бора дар фаслҳои баъдӣ муфассалтар маълумот хоҳем дод.

Бояд гуфт, ки пасванди **-ак** қариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои ғаълол ба ҳисоб меравад. Он дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ҳам ҳамчун воситаи шаклсоз ва ҳам чун воситаи калимасоз истифода мешавад. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои Исфара Т. Мақсудов дар шеваи тоҷикони ин ноҳия дар чордах маврид истифода шудани ин пасвандро зикр намудааст, ки сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи меваву навъҳои он ва воҳидҳои луғавии марбут ба обҷакорӣ, сабзабот ва рустани аз ҷумлаи онҳо мебошанд [52. 60-61].

Пасванди мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ дар баробари исмҳои дигар дар сохтани исмҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва калимаҳои ба онҳо алоқаманд ғарвон истифода мешавад [88. 25-26].

Лозим ба зикр аст, ки пасванди мавриди назар дар забони адабии кунунӣ низ ғаълол аст, вале дар забони адабиёти давраи классикӣ чандон ғаълол набудааст.

Забоншинос О. Ҳ. Қосимов дар “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун воситаи каммаҳсули калимасоз истифода шудани пасванди **“-ак”**-ро зикр намуда, сабаби ин падидаро дар он мебинад, ки исмҳои бо пасванди мазкур сохташуда асосан, исмҳои ифодакунандаи номи шайъ ва мафҳумҳои марбут ба ҳаёти ҳаррӯзаи инсонҳо мебошанд, забони “Шоҳнома” бошад, забони услуби баландтар аст ва ба он луғати услуби ниғориши баланд хос мебошад [39. 68].

Донишманди тоҷик Ф. Амонова дар бораи дараҷаи истеъмоли пасванди мазкур дар забонҳои тоҷикӣ ва ғарсӣ қайд мекунад, ки “пасванд (пасванди -а – М. Г.) дар забони тоҷикӣ нисбатан сермаҳсул мебошад. Ифодаи миқдории дараҷаи калимасозии ин пасванд дар забони тоҷикӣ ба 300 ва дар забони ғарсӣ ба 250 воҳиди луғавӣ баробар аст” [4. 17].

3. **Пасванди -акӣ**. Ин пасванд дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд ғаълол нест. Бо истифода аз ин пасванд аз исми тул калимаи тул-акӣ сохта шудааст, ки маънии як навъ зардолуро ифода менамояд .

Пасванди мавриди назар дар забони адабии тоҷик пасванди бемаҳсул, вале дар лаҳҷаҳо, хусусан, лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ нисбатан сермаҳсул арзёбӣ гардидааст. Забоншиноси тоҷик С. Р. Раҳматуллозода дар рисолаи худ “Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ)” (– Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.) доир ба мавқеи пасванди мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ маълумоти муфассал дода, дар сохтани исмҳои гуногун истифода гардидани онро бо мисолҳо шарҳу эзоҳ додааст, вале бояд гуфт, ки номбурда ба иштироки пасванди мавриди назар дар исмҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва афҳумҳои ба онҳо алоқаманд ишора нанамудааст.

Пасванди мавриди назар, баръакси пасванди **-ак** дар забони тоҷикӣ, назар ба забони форсӣ сермаҳсултар арзёбӣ гардидааст. Ифодаи миқдории қатори он дар забони тоҷикӣ ба 30 ва дар забони форсӣ 17 воҳиди луғавӣ ҳисоб карда шудааст ” [4. 18].

4. Пасванди -алак. Ин пасванди бемаҳсуле аст, ки аз асоси замони ҳозираи феъл исм месозад. Пасванди мазкур танҳо дар сохтани вожаи **газ-алак** (як навъ гиёҳ) ба қор рафтааст. Баромади таърихӣ ва вазифаи он маълум нест.

Дар осори марбут ба калимасозии забони адабии тоҷик истифодаи пасванди мазкур зикр нагардидааст. Забоншинос Т. Мақсудов пасванди мавриди назарро дар лаҳҷаҳои тоҷикони Исфара ба қайд гирифта, менависад, ки “ин суффикс ба асоси замони ҳозираи феъл, исм, сифат ва калимаҳои тақлиди овозӣ ҳамроҳ шуда, тобишҳои нави маъноии хислатро ифода кардааст: печалак, чакалак, гунгалак, качалак, ҳапалак, хомалак, кӯпалак, гоҷалак” [52. 63].

5. пасвандҳои -ангӯ, -анда, -андара. Ин пасвандҳо низ дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустани ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бемаҳсул буда, аз асоси замони ҳозираи феъл исми ифодакунандаи номи рустани сохтаанд: **газ-ангӯ, газ-анда, газ-андара.** Лозим ба зикр аст, ки ҳар се ин вожа дар ифодаи як маънӣ: як навъ

гиёҳест, ки хангоми расидан боис ба сӯзиши бадан мегардад, газна истифода шудаанд.

Аз пасвандҳои мазкур маълум аст, ки пасванди **-ангӣ** дар баъзе аз шеваҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар шеваҳои гурӯҳи шимолӣ серистеъмол буда, аз исми предметҳои месозад, ки предметро аз ҷиҳати макон ва замон шарҳ медиҳанд: шабангӣ, динангӣ ва ғайра.

Пасванди **-анда** низ ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маъмул мебошад ва он аз асоси замони ҳозираи феълҳои сифатҳои феълие месозад, ки метавонанд ба категорияи исми ва сифати гузаранд.

Донишманди тоҷик С. Раҳматуллозода дар хусуси мақоми пасванди мазкур дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ изҳори назар намуда, дар шеваи ҷанубӣ-шарқӣ каммаҳсул ва дар шеваи ҷанубӣ нисбатан сермаҳсултар будани онро қайд мекунад ва дуруст таъкиди менамояд, ки “Воҳидҳои луғавии бо ин пасванд сохташуда дар забони адабӣ маъмуланд, аммо дар байни мардум зимни зиёд гардиш хӯрдан ба ҳодисаҳои гуногуни забонӣ, аз ҷумла, ҳодисаи полисемӣ, омонимӣ ва ғайра дучор мешаванд” [88. 41-42].

Мувофиқи маълумоти муқоисавии омории забоншиносии тоҷик Ф. Амонова пасванди **-анда** дар забони тоҷикӣ нисбат ба забони форсӣ хеле сермаҳсул мебошад. Ифодаи миқдории ин пасванд дар забони тоҷикӣ ба 500 ва дар забони форсӣ ба 129 калима баробар доништа шудааст [4. 20]. Чи тавре ки мебинем, тафовути миқдорӣ хеле зиёд ба назар мерасад.

Пасванди “**-андара**”-ро бошад, дар ҳеч як сарчашмаи забоншиносии вонахӯрдем.

Дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва воҳидҳои луғавии ба онҳо алоқаманд истифодаи гардидани пасвандҳои мавриди назарро мушоҳида нанамудем.

6. **Пасванди -вор.** Ин пасванд низ дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣ ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бемаҳсул

аст. Он танҳо дар як ҳолат аз исм калимаи ифодакунандаи номи рустани сохтааст: **тир-вор**.

Пасванди **-вор** дар забони адабӣ аз пасвандҳои сифатсози каммаҳсуле мебошад, ки аз исм сифатҳои нисбӣ месозад ва сифатҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, сифатҳое мебошанд, ки аломату хосияти дар реша буда ва монандиро ифода менамоянд: ҳадяи сазовор, ошиқи умедвор, тобиши абрешимдор ва ғайра [17. 143].

Забоншинос С. Раҳматуллозода дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар сохтани исмҳои ифодакунандаи номи асбоби зебу зинат, сару тан, андозаи матоъ ва ҷузъи дастгоҳи бофандагӣ истифода гардидани пасванди мазкурро ба қайд гирифтааст. Лозим ба зикр аст, ки аксари мисолҳое, ки С. Раҳматуллозода барои тасдиқи андешаи дар сохтани исмҳо иштирок намудани пасванди **-вор** овардааст, дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ низ истифода мешаванд ва онҳоро метавон ба гурӯҳи воҳидҳои луғавии умумиистеъмол шомил намуд [88. 84].

7. **Пасванди -ӯ**. Ин пасванд асосан, бо исмҳо ҳамроҳ шуда сифатҳои нисбие месозад, ки нисбати навъи меваро ба макон (зардоли **бухор-ӯ**, **искодар-ӯ**, **конибодом-ӯ**, **кошиф-ӯ**, **қуқан-ӯ**, **фалғар-ӯ**, **хучанд-ӯ**; тути **балх-ӯ**), ба номи ашхос (зардоли **азизмо-ӯ**, **аразмат-ӯ**, **мирсанчал-ӯ**, **муслим-ӯ**//**музлим-ӯ**, **усмун-ӯ**, **худойдод-ӯ**, **хучмир-ӯ**, **маҳмадқул-ӯ**, **навруз-ӯ**, **мулоохун-ӯ**) ва ба замон (себи **тирмо-йӯ**, **тобистун-ӯ**) ифода мекунад.

Пасванди **-ӯ** ҳамчунин, аз исмҳои конкрет сифатҳои нисбие месозад, ки дорои хусусияти таъйинотӣ мебошанд: зардоли **ғулинг-ӯ**, зардоли **аштақ-йӣ**.

Пасванди **-ӯ** дар калимаи **матоб-ӯ** ба маънии навъи зардолу ба монандии зоҳирӣ, дар калимаи **ширпайванд-ӯ** ба ҳамин маънӣ ба навъи пайванд ва дар калимаи **корд-ӯ** ба маънии навъи шафтолу ба воситаи иҷро далолат мекунад.

Бояд гуфт, ки пасванди **-ӯ**, чи дар забони адабӣ ва чи дар лаҳҷаҳои забони адабӣ, дар сохтани исму сифатҳои гуногун, хусусан, сифатҳои нисбӣ хеле сермаҳсул мебошад.

Хотиррасон кардан бамаврид аст, ки донишмандон мавҷудияти ду пасванди калимасозии “**-ӯ**”-ро, ки баромади таърихии гуногун доранд, таъкид менамоянд: якум, пасванди калимасозии **-ӯ**, ки исмҳои абстракт мезозад ва чун “**ё**-и масдарӣ” маъруф аст ва дуум, пасванди калимасозии **-ӯ**, ки дар сохтани сифатҳои нисбӣ иштирок мекунад ва онро “**ё**-и нисбӣ” меноманд.

Бояд гуфт, ки пасванди **-ӯ** дар забони адабиёти давраи классикӣ низ хеле сермаҳсул будааст. Донишманди тоҷик О. Ҳ. Қосимов пасванди мавриди назарро аз сермаҳсултарин морфемаҳои калимасозии “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавӣ медонад [39. 82-90].

8. **Пасванди -окӯ**. Ин пасванд низ дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустани ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бемаҳсул буда, дар як мисол аз калимаи тақлиди овоз исм сохтааст, ки номи навъи зардолуро мефаҳмонад: **карс-окӯ**.

Дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ истифодаи ин пасванд ба мушоҳида намерасад.

9. **Пасванди -ча**. Ин пасванд ба исмҳои **хор**, **най**, **калла**, **олӯ** ва сифати **ширин** ҳамроҳ гардида, дар шаклҳои **хор-ча**, **най-ча**, **калла-ча**, **олӯ-ча** ва **ширин-ча** калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро сурат додааст.

Бояд гуфт, ки пасванди **-ча** дар ба забони адабӣ пасванди маъмул буда, ҳам дар сохтани исмҳо, ҳам дар ифодаи тобишҳои маъноии хурдӣ, навозиш, таҳқиру нописандӣ, пастзанӣ истифода мешавад.

Дар масъалаи истифодаи пасванди мавриди назар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Ин пасванд дар баъзе аз лаҳҷаҳо, аз ҷумла, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ [88. 90-93], лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон [144. 52], шеваҳои тоҷикони Исфара [52. 63] ва ғайра, чун дар забони адабӣ, ҳамчун пасванди шаклсозу калимасоз ва дар баъзе аз

лахчаҳо, масалан, дар лаҳчаҳои тоҷикони атрофи Андиҷон танҳо, ҳамчун пасванди шаклсоз истифода мешавад [60. 28]. Муҳаққиқи шеваи хардурӣ М. Эшнӣёзов, муҳаққиқи лаҳчаҳои тоҷикони ноҳияи Китоби Ҷумҳурии Узбекистон М. Маҳмудов, муҳаққиқи лаҳчаи Ёвон О. Ҷалолов дар рисолаҳои худ дар хусуси истифодаи пасванди **-ча** дар гӯйишҳои мавриди омӯзишашон маълумот намодаанд. Муҳаққиқи лаҳчаҳои Мастҷоҳ А. Л. Хромов ба истифодаи нисбатан ками пасванди мавриди назар дар лаҳчаҳои Мастҷоҳ ишора намудааст [123. 40].

Лозим ба зикр аст, ки бо тафовут аз забони адабӣ, пасванди **-ча** дар дар лаҳчаҳои шимолии забони тоҷикӣ ба сифатҳо ҳамроҳ гардида, тобиши камии аломати предметро ифода менамояд.

Аз 11 пасванде, ки дар боло номбар кардем, дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста баъзе сермахсул (**-ак, -ӣ**), баъзе каммахсул (**-а, -ча**) ва баъзеи дигар бемахсуланд (**-акӣ, -ангӣ, -анда, -андара, -вор**).

Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустани ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста, ки аз лаҳчаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифтаем, калимаҳое, ки дар сохтмонашон пешвандҳо иштирок карда бошанд, ниҳоят кам ба назар мерасанд. Дар миёни маводе, ки мо дар ихтиёр дорем, дар сохтани танҳо як калима пешванд иштирок мекунад, ки он ҳам калимаи **бедуна** ба маънии як навъ тут мебошад, ки аз пешванди **бе-** ва исми **дуна** (дона) сохта шудааст.

Чи тавре ки дар зербоби “**Таҳқиқи калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳои худрӯй**” қайд кардем, дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо **ғайда, ғудирм, кудрич, гунишк, ғуйтинг, нижғутир, дорота** барин калимаҳое ба мушоҳида мерасанд, ки дар асл сохта ё мураккаб будани онҳо танҳо ҳангоми таҳлили этимологӣ муайян карда мешаванд.

3.3. Калимаҳои мураккаб

Қисми муайяни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқамандро калимаҳои мураккаб ташкил медиҳанд. Маълум аст, ки калимаҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда асос ё решаҳои алоҳида таркиб меёбанд ва вобаста ба муносибати ҷузъҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: калимаҳои мураккаби навъи пайваст ва калимаҳои мураккаби навъи тобеъ. Дар калимаҳои мураккаби навъи пайваст ҷузъҳо баробархуқуқ мебошанд. Дар калимаҳои мураккаби навъи тобеъ бошад, як ҷузъ асосӣ буда, ҷузъи дигар ба он тобеъ аст.

Калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, дар заминаи қоидаи ташаккули калимаҳои мураккаби навъи тобеъ ба вучуд омадаанд. Дар миёни воҳидҳои луғавии марбут ба гурӯҳи мавзуии мавриди таҳқиқи мо калимаҳои мураккабе, ки дар қолаби калимаҳои мураккаби навъи пайваст сохта шуда бошанд, қариб ки ба назар намерасанд.

Калимаҳои мураккаби навъи тобеъ калимаҳое мебошанд, ки дар онҳо яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, ҷузъи дигар ба онҳо тобеъ мебошад ва дар онҳо муносибати гуногуни ҷузъҳо ба мушоҳида мерасад. Аксари донишмандон бар он ақидаанд, ки бисёре аз калимаҳои мураккаби навъи тобеъ дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофӣ ба вучуд омадаанд. Калимаҳои мураккаби тобеъро аз рӯи муносибати ҷузъҳои таркибиашон ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: калимаҳое, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба онҳо тобеъ мебошад; калимаҳое, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи ҷузъи дуюм мебошад. Калимаҳои гурӯҳи аввалро факки изофат меноманд ва калимаҳои гурӯҳи дуюмро ба ибораҳои ғайриизофӣ нисбат медиҳанд.

Чун дар атрофи ин навъ калимаҳои мураккаб дар адабиёти илмии соҳавӣ фикру мулоҳизаҳои зиёд баён гардидаанд ва аз ҷониби донишмандон ба ҷанбаҳои гуногуни онҳо равшанӣ андохта шудааст, аз тафсири муфассали масъалаи мазкур худдорӣ менамоем, вале таъкиди

хамин нуктаро лозим медонем, ки тарзи тобеи калимасозии вожаҳои мураккаб дар ҳамаи давраҳои таърихи забонамон аз сермахсултарин қолиби вожасозии калимаҳои мураккаб ба шумор мерафтааст. Донишманди рус Л. С. Пейсиков дар рисолаи арзишманди худ “Лексикология современного персидского языка” дар бораи қолибҳои зиёди ин тарзи калимасозии калимаҳои мураккаби забони форсӣ муфассал маълумот дода, менависад, ки “дар миёни қолибҳои доимоамалкунандаи калимасозии калимаҳои мураккаби навъи тобеъ, ки то имрӯз вучуд доранд, қолибҳои мавҷуданд, ки дар замон ба худи забони форсӣ ҳамсин мебошанд” [79. 102].

Аз қолабҳои зиёди дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он маъмули калимасозии вожаҳои мураккаби навъи тобеъ дар сохтани калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, ду қолаб корбаст шудааст:

1. исм + исм: **латтахор, декунҷоруб, зоғпиёз, нештархор, тордуна, шўтурхор//ўштурхор, мўшхор, гандумғиё, харкарафс, маҳсар** - навъҳои ғиёҳ; **садабурс, падабурс** – навъҳои бурс; **садабед, маҷнунбед, падабед, ходабед** – навъҳои дарахти бед; **пахтасеб, шакарсеб, зағорасеб** – навъҳои себ; **шатўт** – навъи тут; **навопайванд** – навъи зардолу; **анҷиршафтолў, зардолушафтолў** – навъҳои шафтолӯ, **ғушмўшша** – як навъ дарахти кўҳии бесамар.

2. сифат + исм: **сийадуна, сийаалаф, нушпийоз** - навъҳои ғиёҳ; **сийабед, зарбед** – навъҳои дарахти бед; **сафедсеб** – навъи себ; **каҷдуна//каждуна, сиёпайванд** – навъҳои зардолу, **шириндуна** – навъи шафтолӯ; **навниҳол** – ниҳоли нав, ниҳоли ба тозагӣ шинондашуда, **яккабурс** – бурси танҳо рўйида дар ҷойи бедарахт, бурси якка, бурси ягона, **пирзанг** – танай зангорбастаи хома.

Дар илми забоншиносии тоҷик калимаҳои мураккаби навъи тобеъро аз рўйи муносибати ҷузъҳои он ба ду гурӯҳ ҷудо мекунам: калимаҳои, ки ҷузъи якумашон асосӣ буда, ҷузъи дуюм ба он тобеъ мебошад ва калимаҳои, ки ҷузъи дуюмашон асосӣ буда, ҷузъи якум тобеи он аст.

Ҳамаи калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, ки мо аз лаҳҷаҳои мавриди омӯзишамон ба қайд гирифтаем, дар қолибҳои калимасозии гурӯҳи дуҷумлаи калимаҳои мураккаби навъи тобеъ сурат ёфтаанд.

Бояд гуфт, ки ҳодисаи дар қолабҳои калимасозии гурӯҳи дуҷумлаи калимаҳои мураккаби навъи тобеъ сохта шудани калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ низ ҳодисаи маъмулӣ будааст. Донишманди тоҷик С. Раҳматуллозода дар рисолаи худ “Калимасозии исм” дар бораи исмҳои мураккаби тобеи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ, ки дар онҳо ҷузъи дуҷумла асосӣ буда, ҷузъи якум ба он тобеъ мебошад, муфассал маълумот дода, онҳоро мувофиқи маъно ба гурӯҳҳои мавзӯии зиёд ҷудо намудааст ва танҳо дар қолаби исми исм вобаста ба гурӯҳи мавзӯии олами наботот наздик ба сӣ мисол овардааст, ки намунашон инҳо мебошанд: **қошқаргелос //қошқаргълос** навъи гелоси калон-калони сурхтоб; **рахштут** тути донадори ниҳоят ширин ва рангоранг; **ҷойниксев//ҷойнъксев** себи калони нимаш сурху нимаш сафед; **мушхор//мъшхор//мучхор** рустание, ки ғӯрааш хорҳои часпак дорад ва аз он рафида тайёр мекунад; **кълухмърут** яке аз навъҳои мурӯд аст, ки бисёр мулоим мешавад ва ғайра [88. 137-138].

Лозим ба зикр аст, ки теъдоди аз мисолҳои, ки С. Раҳматуллозода вобаста ба калимасозии гурӯҳи дуҷумлаи калимаҳои мураккаби навъи тобеъ дар гурӯҳи мавзӯии олами наботот аз шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ овардааст, айнан, ё бо ин ё он гунаи овозӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ низ ба қайд гирифта шудаанд, ки воҳидҳои луғавии **анҷиршафтолу**, **нешпийоз**, **мушхор**, **нозбу** намунаи аз онҳо мебошанд.

Аз мисолҳои боло дида мешавад, ки дар калимаҳои мураккаби навъи тобеи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бештар номи умумии ин ё он рустанӣ ба сифати ҷузъи асосӣ баромад мекунад ва калимаи тобеъшаванда ба ин ё он хусусият ё

аломати он ишора намуда, бо ҳамин онро аз гурӯҳи предметҳои ҳамчинсаш ҷудо мекунад. Масалан, дар калимаҳои **садабед**, **ходабед**, **сийабед** ва **зарбед**, ки ба маънии навъҳои гуногуни **бед** истифода мешаванд, калимаи **бед** ҷузъи асосӣ ва калимаҳои **сада**, **хода**, **сийа** < сиёҳ ва **зар** ҷузъи тобешаванда буда, ба аломатҳои фарқкунандаи ин дарахтони ҳамчинс ишора менамоянд.

Дар миёни калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои мавриди омӯзиши мо калимаҳои низ вомахӯранд, ки ҷузъи аввалашонро калимаҳои ифодакунандаи номи парандагон ва ҳайвонот ташкил медиҳанд: **зоғ-пиёз**, **шўтур-хор**//**ўштур-хор**, **мўш-хор**.

Бояд гуфт, ки бо ҷузъи аввал ва дуҷуми ифодакунандаи номи ҳайвонот сурат ёфтани калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо аз давраҳои пеш дар забони мо маъмул будааст. Донишманди тоҷик М. Султонов дар рисолаи худ “Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ” аз қадимтарин осори илмии форсии дарӣ истилоҳоти зиёди мураккаби гиёҳшиносиеро номбар кардаву ба риштаи таҳқиқ кашидааст, ки бо ҷузъи аввали ифодакунандаи номи ҳайвонот сурат ёфтаанд. Калимаҳои **гавазн-гиёҳ**, **гур-гиёҳ**, **уштур-гиёҳ**, **хирс-гиёҳ**, **шер-гиёҳ**, **калоғ-сир**, **рӯба-сир** ва **муш-сир** намунаи онҳо мебошанд [110. 115-120].

Агар ба калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд аз нуқтаи назари лексикӣ нигоҳ кунем, мебинем, ки ҷузъҳои онҳо асосан, аз калимаҳои тоҷикии умумихалқӣ таркиб ёфтаанд ва аз забони адабӣ аз ҷиҳати таркиби овозӣ фарқ мекунанд: **декунҷоруб**<деҳқон + ҷорӯб, **сийабед**<сиёҳ + бед, **каҷдуна**<каҷ + дона, **шатўт**<шаҳ + тут ва ғайра.

3.3.1. Калимаҳои мураккаби навъи омехта

Дар забони адабии тоҷик ва лаҳҷаҳои он калимаҳои мавҷуданд, ки аз ду ё зиёда асос ва пасвандҳои калимасоз сохта шудаанд. Бо назардошти он ки сохтмони ин гуна калимаҳо ҳам бо роҳи васлшавии асосҳо ва ҳам бо иштироки пасвандҳо сурат мегирад, дар забоншиносии

тоҷик онҳоро калимаҳои навъи омехта номидаанд. Забоншиноси шинохтаи тоҷик Ш. Рустамов дар хусуси номи усули сохта шудани ин гуна калимаҳо андешаронӣ намуда, аз ҷумла қайд мекунад, ки “... дар як вақт ҳам васлшавии асосҳо ва ҳам иштироки аффиксҳо ба ҳисоб гирифта, ин усули калимасозиро омехта номидан мумкин аст” [98. 68]. Бояд гуфт, ки дар адабиёти илмӣ ва таълимии марбут ба сарфу наҳви забони тоҷикӣ калимаҳои мураккабе, ки аз ду ва ё зиёда асосу пасвандҳо сохта шудаанд, дар як гурӯҳ таҳлил мешаванд.

Забоншинос С. Раҳматуллозода зимни баррасии ин навъ калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: воҳидҳои луғавие, ки як зинаи калимасозиро гузаштаанд ва воҳидҳои луғавие, ки ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидаанд. Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода ба гурӯҳи якум воҳидҳои луғавиеро дохил менамояд, ки дар онҳо ҳамнишинии ҷузъҳои калима боиси ташкили воҳиди луғавии нав шудааст ва дар онҳо пасванд хусусияти калимасозӣ дошта, дар сурати ихтисори он, калима маънии худро гум мекунад. Ба гурӯҳи дуюм бошад, муҳаққиқ воҳидҳои луғавиеро шомил менамояд, ки дар онҳо аввал ду ва ё зиёда калимаи мустақилмаъно васл шуда, морфемаи нави луғавӣ сохтаанд ва дар зинаи дуюм бо иштироки пасвандҳо калимаи нав сохтаанд [88. 167-180].

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣ ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманде, ки бо усули омехтаи калимасозӣ сохта шудаанд, асосан, дар қолабҳои зерин ба қайд гирифта шуданд:

исм + исм + пасванд: **нулзоғак** (навъе аз зардолу);

исм + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **оштунрувак** (як навъ гиёҳест, ки мардуми кӯҳистон аз он ҷорӯби танӯррӯбӣ тайёр менамоянд), **маразпечак** (гиёҳи зардрангу риштамонанд ва берешаест, ки ба гулу гиёҳҳои дигар печида, боиси хушкидани онҳо мегардад), **духтаргазак** (як навъ гиёҳи пояш сершоҳу барг, ки расидан ба он боиси сӯзиши бадан мегардад, газна), **ҷавпазак** (навъе аз зардолу ва себ, ки аз ҳамчӣнсони худ

пештар мепазад), **бодрезак** (меваи нопухтаи осебрасидае, ки бо вазиши бод ба зери дарахт рехтааст), **дегшиканак** (як навъ гиёҳи алафии худруӣ, ки баргҳои сабзранг ва гули зарди махмалӣ дорад, қоқу, қосидак);

зарф + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **пешпазак// тезпазак** (навъе аз зардолу, ки аз ҳамчинсони худ пештар мепазад);

исм + феъли таркибӣ + пасванд: **говдамкунак** (як навъ гиёҳест, ки дар дохили соқаву шохааш моддаи сафеди ширмонанде дорад), **гушкаркунак** (як навъ гиёҳи ба замбурӯғ монанд, ки дар дохили куббааш хока дорад ва ба бовари мардум, агар кас ба он даст расонад, гӯшро кар мекунад).

Чи тавре ки аз тафсилоти боло мебинем, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ тамоми калимаҳои мураккаби навъи омехтаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд бо ёрии пасванди **-ак** сохта шудаанд. Истифодаи пасвандҳои дигар дар сохтани ин навъи калимаҳои мураккаби марбут ба рустаниҳо ба мушоҳида нарасид.

Донишманди тоҷик Ш. Рустамов дар асари худ “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” дар хусуси калимасозии исмҳои омехта маълумот дода, аз ҷумла қайд мекунад, ки “Дар сохтани исмҳои омехта ҳамаи суффиксҳо иштирок намекунанд. Ба ин вазифа бештар суффикси **-и** истифода мешавад” [98. 68]. Вале чи тавре ки мебинем, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар сохтмони калимаҳои мураккаби навъи омехтаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, асосан, пасванди **-ак** иштирок менамояд. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ С. Раҳматуллозода дар сохтани калимаҳои мураккаби бо усули омехта сохташудаи лаҳҷаҳои мазкур иштирок намудани пасвандҳои **-ак, -акӣ, -ӣ, -а, -иш, -он//-ун** таъкид менамояд [88. 167-180].

3.4. Ибораистилоҳҳо

Солҳои охир дар забоншиносии тоҷик ба таҳқиқи ибора ҳамчун воҳиди луғавии ифодакунандаи номи ашё, мафҳум ва ҳодисаҳо

таваччуҳи зиёд зоҳир мегардад. Забоншиносон М. Ҳ. Султон [110], Д. Р. Ҳомидов [129], Тӯраев [113], М. Ҳалимова [127], Х. Ҷӯраев [138] ва дигарон дар таҳқиқотҳои вобаста ба истилоҳот ва номвожагон анҷомдодаи худ ба масъалаи ба тарзи ибора сохта шудани истилоҳот ва номвожагон ҷаслҳои алоҳида бахшидаанд.

Зимнан, мехоҳем таъкид намоем, ки дар таълифоти забоншиносие, ки ба масъалаи бо роҳи ибора сохта шудани исмиҳо бахшида шудаанд, дар истифодаи истилоҳи ифодакунандаи ин роҳи калимасозӣ ягонагӣ ба мушоҳида намерасад. Зимни баёни ин мавзӯ муҳаққиқин аз истилоҳҳои шаклан то андозае гуногун истифода кардаанд. Масалан, донишманд ва истилоҳшиноси маъруфи тоҷик М. Султонов аз истилоҳҳои “ибораҳои истилоҳӣ ё ибораистилоҳҳо”, М. Ҳалимова аз истилоҳи “истилоҳ - ибораҳо”, С. Юсупова аз истилоҳи “ибора-истилоҳот”, Х. Ҷӯраев аз истилоҳи “ибораистилоҳот ё истилоҳ-ибораҳо” истифода кардаанд [110. 123; 127. 102-103; 150. 17; 138. 17].

Маълум аст, ки калима аз истилоҳ фарқ мекунад. Бинобар ин, вақте сухан дар бораи истилоҳот меравад, шояд ибораистилоҳ гуфтан ҷоиш бошад, вале ҳангоме ки сухан дар бораи ибораҳои меравад, ки ин ё он номро ифода мекунад, ба андешаи мо, шояд калимаҳои иборавӣ ё таркибҳои иборавӣ гуфтан дуруст бошад.

Аксари муҳаққиқон ба тарзи ибора сохта шудани истилоҳот ва номвожагонро аз муҳимтарин ва сермаҳсултарин қолабҳои истилоҳ ва номвожасозӣ арзёбӣ намудаанд. Аз ҷумла, донишманди тоҷик М. Ҳ. Султон, ки дар масъалаи ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ дар заминаи осори қадимтарини илмӣ як силсила таҳқиқот анҷом додааст, дар бораи ин шеваи истилоҳнигориву номвожасозӣ менависад, ки “ба тарзи ибора сохтани истилоҳ маъмултарин ва сермаҳсултарин қолаби истилоҳсозист, ки дар осори қадимтарини илмӣ форсии дарӣ фаровон истифода шудааст” [110.123].

Муҳаққиқ М. Ҳалимова дар ҳамаи гурӯҳҳои лексикиву грамматикӣ фаровон будани истилоҳоту номҳоро ба мақоми усули таҳлил дар забони

точикӣ вобаста дониста, дуруст менависад, ки “... дар мисоли истилоҳоти иборавию таркибӣ иқтидори амали қонунҳои дохилии инкишофи забон боз бештар рӯ мезанад, зеро ҳар як калимаи наве, ки дар ифодаи хосияту навъи ягон чиз ё ҳодиса ба вуҷуд меояд, ба осонӣ дар занҷири номи иборавӣ қарор мегирад” [127. 104].

Пажӯҳишгари истилоҳоти риштаи адабиётшиносии илми суҳаншиносӣ Х. Ҷӯраев бо роҳи ибора сохта шудани истилоҳотро яке аз маъмултарин ва сермахсултарин қолабҳои медонад, ки дар сохтани истилоҳоти адабиётшиносӣ истифода гардидаст [138. 17].

Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, унсурҳои ба тарзи ибора сохташуда зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқи мо аксари мутлақи ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро ибораҳои исмие ташкил медиҳанд, ки муносибати дохилии ҷузъҳои онҳо дар асоси алоқии тобеият ба воситаи бандиҳои изофӣ сурат мегирад ва онҳо асосан, муносибати муайянкунандагиро ифода менамоянд. Дар бештари чунин ибораҳо ҷузъи тобеъкунандаро исм ва ҷузъи тобеъшавандаро исм ё сифат ташкил медиҳад. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки таносуби миқдории ибораҳои ҷузъи тобеъшавандашонро сифат ташкил медиҳад, ниҳоят кам мебошад.

Ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣро аз рӯи маънии ҷузъи асосӣ метавон ба ду гурӯҳ ҷудо намуд: 1) ибораҳои ҷузъи асосӣ ин ё он мафҳуми умумии ба рустани нисбатдошта, номи ин ё он навъи рустани ё навъи ин ё он мева баромад мекунад; 2) ибораҳои ҷузъи асосӣ калимаҳои дигар гурӯҳҳои маъноӣ баромад мекунанд.

Дар номҳои гурӯҳи якум ба сифати ҷузъи тобеъкунанда бештар калимаҳои бутта, гул, алаф, хор, номи анвои гуногуни зироат ва меваву сабзавот истифода мешаванд. Онҳо дар вазифаи муайяншаванда омада, яқҳо бо муайянкунанда мафҳуми нав месозанд. Масалан, бо калимаи тобеъкунандаи **хор** воҳидҳои луғавии **хори ашк**, **хори рафида**, **хори мӯш**,

хори чин, хори чашм, хори хулул; бо калимаи тобеъкунандаи **пиёз** воҳидҳои луғавии **пиёзи анзур**, **пиёзи бех**, **пиёзи кӯйи**, **пиёзи девак**; бо калимаи тобеъкунандаи **гул** воҳиди луғавии **гули барра**, бо калимаи тобеъкунандаи **бутта** воҳиди луғавии **бутти сағрияк**, бо калимаи тобеъкунандаи **ангӯр** воҳиди луғавии **ангӯри сагак**, бо калимаи тобеъкунандаи **олуча** воҳиди луғавии **олучи хирсак**, бо калимаи тобеъкунандаи **ҷав** воҳиди луғавии **ҷаваки оҳу** сурат ёфтааст.

Ибораҳои, ки ҷузъи тобеъкунандашонро мафҳуми умумии ба рустанӣ нисбатдошта, номи ин ё он навъи рустанӣ ё навъи мева ташкил медиҳад, асосан, тобиши маъноии хел ва чинсро ифода мекунад ва ҷузъи тобеъшавандаи онҳо дар аксар маврид ба ин ё он хусусияти фарқкунандаи рустанӣ ишора менамояд: **хулбуи беоб** як навъ гиёҳи хушбӯӣ аз чинси кокутӣ, ки дар талу теппаҳо мерӯяд, **хӯйроки девак** навъе аз хурёк, ки бо бебӯӣ ва ранги буну баргҳояш аз хурёки муқаррарӣ фарқ мекунад ва мардум онро дар ғизо истифода наменамоянд, **қандаки ҷойдорӣ (бобойӣ)** навъе аз зардолуи маҳаллии шириниаш баланд.

Унсурҳои луғавии **болиштаки хирс**, **гуши гурба**, **гушаки барра**, **гушаки гург**, **гушаки буз**, **думи руба**, **забони говак**, **калли қозӣ**, **телпаки мор**, **почи чирчирак**, **фуки хук**, **гурди гов**, **коси шароб**, **рухи чунун**, **тухмаки мурғ**, **кулчи чупунӣ** намунаи гурӯҳи дуҷуми ибораҳои ифодакунандаи номи рустанӣҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд мебошанд.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло мебинем, дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ дар аксари ибораҳои гурӯҳи дуҷуми ифодакунандаи номи рустанӣҳо калимаҳои ифодакунандаи ин ё он узви ҳайвонот ба сифати ҷузъи тобеъкунанда ва номи онҳо ба сифати ҷузъи тобеъшаванда истифода шудаанд. Ибораҳои боло дар ифодаи номи рустанӣ ва мафҳумҳои ба он алоқаманд дар натиҷаи метафоризатсия, яъне маънии маҷозӣ пайдо кардани ифодаҳо пайдо шудаанд ва онҳо ба ин ё он хусусияти сохти морфологии рустанӣ ишора менамоянд. Масалан, ибораи **почи чирчирак**

дар ифодаи номи гиёҳе истифода мешавад, ки пояи ниҳоят борики шабех ба почай чирчирак (як навъ малах)-ро дорад, ё ибораи **думи руба** дар ифодаи номи гиёҳе истифода мешавад, ки шакли зохирии он думи рӯбохро ба хотир меорад.

Дар ташаккули баъзе аз чунин ибораҳо пасванди **-ак** ҳам дар таркиби чузъи тобеъкунанда ва ҳам дар таркиби чузъи тобеъшаванда иштирок менамояд: **гуш-аки гург, болишт-аки хирс//болишти хирс-ак, забони гов-ак, хаси капк-ак.**

Лозим ба зикр аст, ки бо иштироки калимаҳои ифодакунандаи номи ҳайвоноту узвҳои онҳо таркиб ёфтани ибораистилоҳоти гиёҳшиносӣ ва рустанипарварӣ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он хеле маъмул аст. Дар осори марбут ба олами рустаниҳои Тоҷикистон ибораистилоҳҳои гиёҳшиносӣ ва рустанипарварии зиёдеро дучор омадан мумкин аст, ки як чузъи онҳоро калимаҳои ифодакунандаи номи ҳайвонот ва чузъи дигарашонро ягон узви ҳайвонот ташкил медиҳанд. Масалан, дар “Энсиклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон” дар ифодаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд ин гуна ибораҳо зиёд ба чашм мерасанд. Ҳоло ба сифати намуна чанде аз онҳоро зикр менамоем: **забони гунчишк** – шинг, як навъ дарахти хазонрез [178. 294], **чашми моҳӣ** – як навъ гиёҳи пояш сершоҳу барги гулаш майдаи зардтоб ё арғувонӣ [179. 494], **дандони шутур** - навъи ангури маҳаллӣ [178. 252], **дили барра** – як гурӯҳи занбӯруғҳои халтадор, ки танашон аз ду қисм – поя ва телпак иборат аст [179. 273], **панҷай гурба** – як навъ дарахти хурди серхор [179.128], **чашми булбул** – як навъ гиёҳи пояш рости сербарг [179. 493], **чашми гӯсола** – як навъ гиёҳи пояш рости сершоҳ [179. 494], **чашми зоғ** – як навъ гиёҳи пояш рости баргаш байзашакл [179. 494], **думи гов** [168. 284], **думи рӯбоҳ** [178. 285], **нӯли зоғ** [178. 85], **чашми гов** [179. 494], **дили кафтар** [168. 274], **синай гов** [179. 312], **дандони шутур** [178. 252] – навъҳои ангури маҳаллӣ.

Бояд гуфт, ки чунин номҳои рамзӣ алоқаи байниҳамдигарии падидаҳо ва ашёи олами воқеиро таҷассум менамоянд.

Лозим ба зикр аст, ки ба маънии маҷозӣ дар ифодаи номи рустанӣ ё мафҳуми ба он алоқаманд истифода шудани ибораҳои навъи **коси шароб** <косаи шароб (ба маънии навъи меваи зардолу) ё **почи чирчирак** <почаи чирчирак (ба маънии номи гиёҳ) бештар дар мавриди бо мафҳуми умумии ба рустанӣ нисбатдошта истифода гардиданашон имконпазир мегардад: **зардоли коси шароб** <зардолуи косаи шароб, **алафи почи чирчирак** <алафи почаи чирчирак.

Баъзе аз ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои мавриди пажӯҳиши мо дар шакли калимаи мураккаб низ истифода мегардан. Ибораҳои **хори мӯш**= **мӯшхор**, **хори чин**=**чинхор**, **хори шўтур**=**шўтурхор**, **нули зоғак**= **нулзоғак** намунаи ҳамин гуна ибораҳо мебошанд.

Ин падида дар адабиёти марбут ба рустанипарварӣ зиёд ба мушохида мерасад: **мурӯди хирсак** + **хирсакмурӯд** як навъ мурӯди хурӯй [179. 572], **сурхсеб** = **себи сурх** номи умумии чанд навъи себ [179. 298], **сиёҳолу**=**олуи сиёҳ** як навъ олуи маҳаллӣ [178. 307], **мурӯди хасак**=**хасакмурӯд** навъе аз мурӯди маҳаллӣ [178. 455], **момогул**=**гули момо** [178. 546], **хори сагак**=**сагакхор** [179. 468], **хори харак**=**харакхор** [179. 468], **хори морак**=**моракхор** [179. 468], **чашми гӯсола**=**гӯсолачашмак** [179. 495], **чашми зоғ**=**зоғчашмак** [179. 468], **чойи мурод**=**муродчой** [179. 495] – анвои гиёҳ ва ғ.

Тавзеҳи боло бори дигар тасдиқ менамояд, ки “бисёре аз калимаҳои мураккаб дар асл аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омадаанд” [21. 122].

Маълум аст, ки ибораҳо аз ду ё бештар калимаҳои мустақилмаъно сохта мешаванд. Иборাহое, ки аз ду калимаи мустақилмаъно сохта мешаванд, ибораҳои сода ва иборাহое, ки аз се ё бештар калимаҳои сода сохта мешаванд, ибораҳои мураккаб номида мешаванд. Ибораҳои содаро ибораҳои дучузъа ва ибораҳои мураккабро ибораҳои бисёрчузъа ҳам меноманд.

Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо аз ҷиҳати таркиб, асосан, дучузъа мешаванд. Дар миёни мисолҳои, ки мо дар ихтиёр дорем, ибораҳои бисёрчузъа ба назар намерасанд.

Ҳамин ҳолат бори дигар тасдиқ менамояд, ки дар забони тоҷикӣ аз ду калима сохта шудани ибораҳо аз ҳодисаҳои асосӣ ва маъмули ибора ба шумор меравад.

Ҳамин тариқ, калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд аз ҷиҳати сохтор сода, сохта ва мураккаб мешаванд ва аз миён таносуби миқдории калимаҳои сохтаву мураккаб дар якҷоягӣ нисбат ба калимаҳои сода зиёд мебошад ва онҳо дар заминаи қолабҳои калимасозии забони адабӣ сохта шудаанд аз забони адабӣ асосан, бо симои фонетикии морфемаҳои таркиби худ фарқ мекунанд.

ХУЛОСАҲО

Хулосаву натиҷагириҳои мо аз таҳқиқи мавзуи рисола ба қарори зайл сурат гирифтааст:

1. Маълум гардид, ки воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва калимаҳои ба онҳо алоқаманд яке аз бахшҳои муҳимми таркиби луғавии ҳар забону лаҳҷаро ташкил медиҳанд ва дар онҳо, чун дар ҳар як баҳши дигари луғати забону лаҳҷаҳо, олами маънавӣ, таъриху таҷриба, урфу одати халқ – соҳибони забону лаҳҷаҳо инъикос гардидааст. Ҳамин аст, ки равандҳои ташаккулу тақомули луғати гурӯҳи луғавии мавриди назарро бе назардошти гузаштаи таърихии халқ, омилҳои ҷамъиятиву иқтисодӣ ва падидаҳои дигар ба таври дақиқ муқаррар намудан имконнопазир аст.

Луғати марбут ба олами наботот аз рӯи мушаххасоти худ дар низоми умумии луғавии забон аз гурӯҳҳои луғавии дигар тавофути кулӣ надошта бошад ҳам, бо баъзе хосиятҳои худ аз гурӯҳҳои дигари луғавӣ то андозае фарқ мекунанд.

Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои хоси калимаҳои ин гурӯҳ дар он зоҳир мегардад, ки дар як ҳавзаи забонӣ, дар як ҳудуди лаҳҷавӣ ва ҳатто, баъзан, дар як деҳа барои ифодаи номи як рустанӣ метавонанд калимаҳои гуногун ба кор бурда шаванд, ё баръакс, як калима метавонад дар ифодаи мафҳуми чанд рустанӣ истифода гардад. Гузашта аз ин, вобаста ба ҳок ва обу ҳавои ҳар минтақаи як ҳавзаи забонӣ ё лаҳҷавӣ як намуди рустанӣ метавонад навъҳои гуногун дошта бошад ва номи умумии рустаниҳои ҳамчунин номҳои ифодакунандаи анвои онҳо баъзан ба ҷойи якдигар мавриди истифода қарор гиранд.

2. Дар асоси маводи лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ муқаррар карда шуд, ки муҳимтарин роҳи номгузорӣ ба рустаниҳо ин, номгузорӣ дар асоси аломату хосиятҳои предмет мебошад. Ба таври дигар гӯем, ба рустаниҳо асосан, дар заминаи дарки мустақими аломату хусусиятҳои он ном мегузоранд.

Ҳар як предмет ё падидаи олами атроф, аз ҷумла, ҳар як рустанӣ дорои маҷмуи аломату хосиятҳо мебошад ва инсон аз онҳо муҳимтарашонро интихоб намуда, дар асоси он ба он предмет ном мегузорад.

Муҳимтарин аломат, нишона ва хусусиятҳо, ки дар номгузорию рустанӣҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд истифода шудаанд, ба шарҳи зер муқаррар карда шуданд: **ранг**: заромушша (мушшаи зарин, як навъ дарахти кӯҳӣ, ки пӯсти нарму зарин дорад); **таъм**: ширинча (як навъ гиёҳест, ки думчаи онро бинобар ширину гуворо буданаш истеъмол менамоянд); **бӯй**: бугинак (як навъ гиёҳест, ки бӯйи бад дорад); **намуди зоҳирӣ ва шабеҳият**: почи чирчирак (як навъ гиёҳ, ки соқаву шохчаҳои ниҳоят бориқаш почай навъе аз малахро ба хотир меорад); **таъйинот**: хори рафида (як навъ гиёҳест, ки пояи баланди шохчадор, баргҳои калони паҳн ва меваи лӯндашакли хордори сертухм дорад ва занони кӯҳистон дар сохтани рафида аз он истифода мекунанд); **хосияту хислат**: нештархор (як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу саҳти халанда дорад); **тарзи сабзиш**: радавак (як навъ гиёҳест, ки боло қад накашида, дар рӯйи замин паҳн мешавад); **замон**: ҷавпазак//тезпазак (навъҳои себ ва зардолу, ки аз ҳамчинсонӣ худ пештар мепазанд); **макон**: себи кӯйӣ (навъи себ, ки дар кӯҳсорон мерӯяд); **исми шахс**: хӯҷмиру, усмунӣ, худойдодӣ, мирсанҷалӣ, азизмойӣ, маҳмадқулӣ (анвои зардолу).

3. Муқаррар карда шуд, ки аксари қулли воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи номи рустанӣҳо аз ҷиҳати сохтору таркиб ба меъёру усулҳои, ки дар илми забоншиносии тоҷик муқаррар гардидаанд, мувофиқат менамоянд.

4. Маълум гардид, ки воҳидҳои луғавӣ ифодакунандаи номи рустанӣҳо аз ҷиҳати ташаккули семантикӣ ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: 1. номҳои, ки предметро танҳо номбар мекунанд; 2. номҳои, ки ба ин ё он хусусияти предмет далолат менамоянд.

5. Муайян гардид, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустанӣҳо таносуби миқдории калимаҳои сохтаву мураккаб нисбат ба калимаҳои сода бештар аст ва нишонаи ташаккули семантикӣ асосан,

дар ҳамин навъи калимаҳо зоҳир мегардад. Калимаҳои рехта ва содаро, ки дар ифодаи номҳои рустаниҳо ба кор бурда шудаанд, на ҳама вақт ба осонӣ маънидод кардан мумкин аст.

6. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ унсурҳои зиёде вомехӯранд, ки сохта ё мураккаб ба назар мерасанд, вале дар заминаи забони тоҷикӣ ба чузъҳо чудо намудаву тавзеҳ доданашон мушкил аст: **кудрич, гунишк, ғайда, ғутинг, ғудирм, ниҷғутир, хўйрок, вешўм, ревоҷ, абрук, ғудийун, азанға, виғна, пантич, иврич, тарағда, тарағда** ва ғ.

Ноҳияи Айнӣ яке аз минтақаҳои дар гузашта суғднишини кишвар аст ва ба дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои он зиёд ба мушоҳида расидани унсурҳои, ки аз забони суғдӣ ба мерос мондаанд, муҳаққиқон ишораҳо намудаанд.

Ба эҳтимоли қавӣ, аксари вожаҳои, ки дар боло овардем, аз ҷумлаи вожагоне мебошанд, ки аз забони суғдӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ маҳфуз мондаанд.

7. Маълум карда шуд, ки дар миёни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳои лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ, ки хислати умумихалқӣ доранд, миқдори муайяни калимаҳои ба мушоҳида мерасанд, ки миёни забонҳои тоҷикиву форсӣ истеъмоли муштарак доранд. Ин гуна калимаҳо асосан, дар зергурӯҳҳои воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи дарахтони мевадор, ғалладонаву лӯбиёӣҳо ва сабзавоту рустаниҳои полезӣ ба мушоҳида мерасанд.

8. Як хусусияти лаҳҷаҳои ноҳия дар бобати истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо дар он аст, ки як воҳиди луғавӣ дар гуфтори сокинони деҳоти гуногун ва баъзан, ҳатто, дар як деҳа дар гунаҳои мухталиф истифода мешавад. Масалан, **вешўм** (Кум., Санг.) // **вешим** (Др., Каз., Веш., Шам.) // **решўм** (Пин.) // **эшўм** (Пиш., Марғ., Др.) // **эшим** (Мад.).

Ба гунаҳои калимаҳои ифодакунандаи номи гиёҳу алафҳо дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ бештар ҳодисаҳои фонетикии зерин мусоидат мекунад: **мувофиқати овозҳо** (зўда//зида), **ҷойивазкунии овозҳо**

(вағнич//ғавнич), **табдили овозҳо** (табалға//табулғу), **тахфифи овозҳо** (вешӯм//ешӯм), **афзоиши овозҳо** (чукрӯ//чукурӯ).

9. Муқаррар карда шуд, ки дар тавлиди калимаҳои сохта пасвандҳои номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифтём, калимаҳое, ки дар сохтмонашон пешвандҳои иштирок карда бошанд, ниҳоят кам ба назар мерасанд.

10. Калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, дар заминаи қоидаи ташаккули калимаҳои мураккаби навъи тобеъ ба вучуд омадаанд. Дар миёни воҳидҳои луғавии марбут ба гурӯҳи мавзуии мавриди таҳқиқи мо калимаҳои мураккабе, ки дар қолаби калимаҳои мураккаби навъи пайваст сохта шуда бошанд, ба назар намерасанд.

Аз қолабҳои зиёди дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он маъмули калимасозии калимаҳои мураккаби навъи тобеъ дар сохтани калимаҳои мураккаби ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ асосан, ду қолаб қорбаст шудааст: 1) исм + исм: **зоғпиез, нештархор, мушхор, гандумгие, садабурс, падабурс, садабед, падабед, ходабед** ва ғ.; 2) сифат + исм: **нушпийоз, сийабед, зарбед, яккабурс, пирзанг** ва ғ.

Як қисми муайяни калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманди лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ калимаҳои мураккаби навъи омехта ташкил медиҳанд. Ин навъи калимаҳои ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои мавриди омӯзиши мо дар қолабҳои зерин сохта шудаанд: исм + исм + пасванд: **нулзоғак**; исм + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **даҳансӯзак**; зарф + асоси замони ҳозираи феъл + пасванд: **пешпазак**; исм + феъли таркибӣ + пасванд: **гушқаркунак** ва ғ.

11. Дар миёни воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо, ки аз лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ ба қайд гирифта шудаанд, унсурҳои ба тарзи ибора сохташуда зиёд ба мушоҳида мерасанд. Дар лаҳҷаҳои

мавриди таҳқиқи мо аксари мутлақи ибораҳои ифодакунандаи номи рустаниҳоро ибораҳои исмие ташкил медиҳанд, ки муносибати дохилии ҷузъҳояшон дар асоси алоқаи тобеият ба воситаи бандаки изофӣ сурат мегирад ва онҳо асосан, муносибати муайянкунандагиро ифода менамоянд. Дар бештари чунин ибораҳо ҷузъи тобеъкунандаро исм ва ҷузъи тобеъшавандаро исм ё сифат ташкил медиҳад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки таносуби миқдории ибораҳое, ки ҷузъи тобеъшавандашонро сифат ташкил медиҳад, ниҳоят кам мебошад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ аз рӯи ташаккул, хусусиятҳои истемол, сохту таркиб ва хусусиятҳои овозӣ ба калимаҳои гурӯҳҳои дигари таркиби луғавии лаҳҷаҳои мавриди назар қаробат дошта, қонуниятҳои умумиро аз сар гузаронидаанд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи растаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд яке аз бахшҳои муҳимми таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣро ташкил медиҳанд ва ҷамъовариву таҳқиқи онҳо барои такмили минбаъдаи луғати забони адабии тоҷикӣ ҳалли баъзе масъалаҳои марбут ба умумияту тафовути системаи лексикаи лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ мусоидат карда метавонад.

ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚ

Доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ нуктаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

1. Маводи диссертатсияро метавон зимни гузаронидани машғулиятҳои лексионӣ ва дар курсу семинарҳои махсуси факултетҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода намуд.

2. Диссертатсия барои таҳқиқи вижагиҳои луғавӣ-маъноӣ ва сохтори луғати лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ, ки таркиби

луғавиашон ҳанӯз ба андозаи кофӣ омӯхта нашудааст, метавонад ба сифати маъхаз истифода шавад.

3. Маводи диссертатсия барои таҳияи луғати мукаммали лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва фарҳанги истилоҳоти рустанишиносӣ метавонад мавриди истифода қарор гирад.

4. Баъзе аз воҳидҳои луғавии лаҳҷавие, ки дар диссертатсия истифода гардидаанд, дар роҳи муайян кардани таърихи халқи мо, мавзӯҳои сукунати вай дар марзи хеле паҳновар, тарзи зиндагӣ, аҳволи маишӣ ва маданияти он дар гузашта ба сифати як бурҳон ва санади боэътимод хизмати шоистаеро адо карда метавонанд. Бо назардошти ин, маводи диссертатсия барои омӯзиши ҷанбаҳои гуногуни таърих ва фарҳанги миллати тоҷик низ метавонад ба сифати далелу бурҳони муътамад хизмат намояд.

5. Хусусият ва мушкилоти ҳоси ҷамъоварии маводи лаҳҷавии марбут ба олами наботот, ки дар диссертатсия зикр гардидааст, метавонад зимни таҳияи дастурамал оид ба ҷамъоварии маводи лаҳҷавӣ истифода гардад.

Гузашта аз он чи зикр намудем, натиҷаҳои илмии аз таҳқиқ бадастомада дар ҳалли баъзе аз масъалаҳои муҳимми илми эроншиносӣ, пеш аз ҳама, дар қисмати шевашиносӣ, мардумшиносӣ, таърих ва фарҳанги халқиятҳои эрониҷод метавонад ба гунаи неку мусоидат намояд.

Рӯйхати адабиёт

I. Адабиёти илмӣ:

1. Алефиренко Л. Ф. Теория языка: введение в общее языкознание: Учеб. пособие. [Матн] / Л. Ф. Алефиренко. – Волгоград: Перемена, 1981. – 342 с.
2. Алиев Б. П. Этнографическая лексика ягнобского языка. КД. [Матн] / Б. П. Алиев. – Душанбе, 1998. – 158 с.
3. Алимджанов Б. Особенности лексики ленинабадского говора таджикского языка. [Матн] / Б. Алимджанов. – Москва, 1956. – 24 с.
4. Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках. [Матн] / Ф. Р. Амонова. – Душанбе: ТГУ, 1982. – 56 с.
5. Андреев М. С. Краткий обзор некоторых особенностей таджикских говоров. [Матн] / М. С. Андреев. – Сталинабад-Ташкент, 1930. – 63 с.
6. Андреев М. С., Пещерева Е. М. Ягнобские тексты. [Матн] / М. С. Андреев, Е. М. Пещерева. – М., Л., 1957. – 392 с.
7. Атобуллоев С. Материалҳо аз луғати шеваи диёри Рӯдакӣ. [Матн] / С. Атобуллоев // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – с. 145-170.
8. Бердиев Б. Рамитские говоры таджикского языка: автореф. дис. канд. филол. наук. [Матн] / Б. Бердиев. – Душанбе, 1979. – 28 с.
9. Бердиев Б. Баъзе қайдҳо доир ба лексикаи шеваҳои Ромит. [Матн] / Б. Бердиев // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – с. 171-178.
10. Блинова О. И. Русская диалектология. [Матн] / О. И. Блинова. – Томск: Изд-во Томск, ун-та, 1984. – 133 с.
11. Боголюбов М. Н. Несколько иранских этимологий. [Матн] / М. Н. Боголюбов // Вопросы грамматики и истории восточных языков. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – С. 102-103.
12. Богорад Ю. И. Южнокулябские диалектизмы. [Матн] / Ю. И. Богорад // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик, ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 245-257.

13. Бурханова Х. Лексика гончарного производства в таджикском языке. АКД. [Матн] / Х. Бурханова. – Душанбе, 1982. – 21 с.
14. Бурхонова Х. Баъзе хусусиятҳои семантикии лексикаи соҳаи кулолӣ. [Матн] / Х. Бурхонова // Мактаби советӣ. – № 11. – 1982. – С. 19-21.
15. Бурхонова Х. Оид ба лексикаи кулолӣ. [Матн] / Х. Бурхонова // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 69-77.
16. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе, 2012. – 208 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
18. Ғаффоров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон. [Матн] / Р. Ғаффоров // Садои шарк, 1975, №7. – с. 112-125.
19. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон. [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1997. – 204 с.
20. Ёқубов Ю. Ёдгориҳои болооби Зарафшон. [Матн] / Ю. Ёқубов. – Душанбе, 1977. – 64 с.
21. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Лексикология, фонетика ва морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии (дар зери таҳрири проф. Б. Ниёзмӯҳаммадов). [Матн] – Душанбе: Ирфон, 1973. – 451 с.
22. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. Лексикология, фонетика ва морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии (муҳаррири масъул Ш. Рустамов). [Матн] – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
23. Замонов З. Лексикаи лаҳҷаи Даштиҷум (рисола барои дарёфти дараҷаи номзади илми филология). [Матн] / З. Замонов. – Душанбе, 2008. – 139 с.
24. Зарубин И.И. Отчет об этнологических работах в Средней Азии летом 1926 года. [Матн] / И. И. Зарубин // Известия Академии наук СССР. 6 серия, 1927, том 21, выпуск 3. – С. 351-360.
25. Захидов А. О терминологии садоводство и виноградарство у таджиков Самарканды. [Матн] / А. Захидов // Труды СамГУ, 1973, вып. 246. – с. 199-203.
26. Зехнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.

27. Зикриёев Ф. Лексикаи маросимии шеваи шимолии забони тоҷикӣ. [Матн] / Ф. Зикриёев // Сухани сабз. Маҷмуаи илмӣ. – Душанбе, 2003. – С. 66-75.
28. Зоҳидов А. Усули лексикӣ семантикӣ дар калимасозии истилоҳоти боғдорӣ. [Матн] / А. Зоҳидов // Масъалаҳои филология ва робитаҳои адабӣ. – Самарқанд, 1979. – С. 109-118.
29. Иванов С. Ю. Говор таджиков г. Пенджекента. АКД. [Матн] / С. Ю. Иванов. – М., 1952. – 23 с.
30. Исмоилов Ш. Лексика Каратегинского говора. АКД. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1982. – 24 с.
31. Исмоилов Ш. Қабатҳои лексикӣ-семантикии шеваҳои Қаротегин. [Матн] / Ш. Исмоилов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Маҷмуаи илмӣ. – Душанбе, 1978. – С. 88-92.
32. Кабиров М. Лексика говоров таджиков Чирчика Ташкентской области Узбекистана. АКД. [Матн] / М. Кабиров. – Душанбе, 1995. 18 с.
33. Калинин А. В. Лексика русского языка. [Матн] / А. В. Калинин. – М.: МГУ, 1971. – 228 с.
34. Камолиддинов Б. Калимаҳои гуфтугӯӣ дар ҳикояҳои Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов // Маҷмуаи аспирантҳо. – Ҷилди 5. – Душанбе, 1966. – с. 4-19.
35. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
36. Капранов В. А. «Луғати фурс» Асади Тӯсӣ и его место в таджикской (фарси) лексикографии. [Матн] / В. А. Капранов. – Душанбе: Изд. АН Тадж. ССР, 1964. – 212 с.
37. Каримова М. Баррасии лингвистии номи анвои растаниҳо дар лаҳҷаи Ҷиргатол. [Матн] / М. Каримова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Серияи филология. – Душанбе: Сино, 2017, №4/4. – С. 30-35.
38. Касимов В. Говоры таджиков Фориша: автореф. дис. ... докт. филол. наук. [Матн] / В. Касимов. – Душанбе, 1966. – 27 с.
39. Касимов О. Лексика и словообразование в “Шахнаме” Абулқасима Фирдоуси. [Матн] / О. Касимов. – Душанбе, 2016. – 346 с.

40. Каххоров М. М. Лексика пенджикентских говоров: автореф. дис... канд. филол. наук. [Матн] / М. М. Каххоров. – Душанбе, 1998. – 23 с.
41. Керимова А.А. Особенности говора кишлака Рарза. [Матн] / А. А. Керимова // Иранский сборник. – М., 1963. – С. 22-43.
42. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка дари. [Матн] /Л. Н. Киселева. – М.: Наука, 1973. – 152 с.
43. Кодухов В.И. Введение в языкознание. [Матн] / В. И. Кодухов. – М.: Просвещение, 1987. – 288 с.
44. Козырев В. А. Диалектная лексикология на современном этапе. [Матн] / В. А. Козырев. – Л., 1986. – 328 с.
45. Коппалева Ю. Э. Финская народная лексика флоры (становление и функционирование). [Матн] / Ю. Э. Коппалева. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН., 2007. – 287 с.
46. Кузнецова Э. В. Грамматические классы и лексико-семантические группы слов. [Матн] / Э. В. Кузнецова // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – НГУ, 1974. – с. 39-45.
47. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). [Матн] / М. Н. Қосимова //Китоби дарсӣ. Қисми I. –Душанбе,2003. – 490 с.
48. Қурбонов С. Лаҳча – нумуи дигари забони куҳан (Ибораҳои исми дар лаҳҷаи Бойсун). [Матн] / С. Қурбонов. – Душанбе, 2008. – 173 с.
49. Лекант П. А., Диброва Е. И. и др. Современный русский язык. [Матн] / П. А. Лекант, Е. И. Диброва. – М.: Дрофа, 2002. – 560 с.
50. Лившиц В. А. Согдийские слова в таджикском языке. [Матн] / В. А. Лившиц // Известия АН Тадж. ССР. отд. общ. наук, №12. –Душанбе: Дошиш, 1957. – С. 31-43.
51. Лодан Амирхусайни. Худосолорӣ ва дармондагӣ (бо хатти форсӣ). [Матн] /Амирхусайни Лодан. – Лос-Анжелес, 2014. – 390 с.
52. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. [Матн] / Т. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 160 с.
53. Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза: автореф. дис...канд. филол. наук. [Матн] / М. Махадов. – Душанбе, 1972. – 30 с.

54. Маҳмудов М. Лаҳҷаи тоҷикони райони Китоб. [Матн] / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 278 с.
55. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯйишҳои забони тоҷик (ангурпарварӣ). [Матн] / М. Маҳмудов // Номаи пажӯҳишгоҳ, №11-12. Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 71-85.
56. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. [Матн] / Ҳ. Мачидов // Луғатшиносӣ. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2007. – 240 с.
57. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2013. – 370 с.
58. Мелех Н. Гиждуванский говор таджикского языка. АКД. [Матн] / Н. Мелех. – Л., 1968. – 22 с.
59. Мирзоев С. Лексика ягнобского языка. АКД. [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе, 1998. – 21 с.
60. Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андҷон. [Матн] / Ҷ. Мурватов. – Душанбе, 1974. – 186 с.
61. Мурватов Ҷ. Назаре ба луғати кордсозӣ. [Матн] / Ҷ. Мурватов // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1982. – С. 89-103.
62. Муҳаммадиев М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. 64 с.
63. Муҳаммадиев М. Принципиҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1967.
64. Муҳаммадиев М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 191 с.
65. Набиева Г. Инкишофи лексикаи сарулибос. [Матн] / Г. Набиева // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1980. – С. 39-49.
66. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. 148 с.
67. Назарова Л. Говоры таджиков Ургута: автореф. дис. ...канд. филол. Наук. [Матн] / Л. Назарова. – Самарканд, 1972. – 28 с.
68. Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка (северная группа). [Матн] / Р. Л. Неменова. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1956. – 191 с.

69. Неменова Р.Л., Чӯраев Ф. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика). [Матн]/Р. Л. Неменова, Ф. Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – Ҷ.1. – 340 с.
70. Низамова С. Морфологический способ словообразования в «Хамса» Низами Ганджави: автореф. дис... канд. филол. наук. [Матн] / С. Низамова. – Душанбе, 2002. – 23 с.
71. Ничман З. В. К вопросу о лексико-семантических группах слов (На материале глаголов устной речи в современном русском языке). [Матн] / З. В. Ничман // Научные труды Новосибирского педагогического института. 1973. Вып. 91. Новосибирск, 1973. С. 4-19.
72. Ниязмухамедов Б. Канибадамские наречие таджикского языка // Академия наук СССР. Таджикский филиал. Институт истории, языка и литературы. [Матн] / Б. Ниязмухамедов // Труды. Т.13. - Сталинабад, 1951. – 141 с.
73. Носиров С. М. Лаҳҷаи эронӣҳои Бухоро. [Матн] / С. М. Носиров. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 256 с.
74. Носиров С. М. Мақоми иқтибосҳои туркӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Фалғар. [Матн] / С. М. Носиров // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2019, №1. – С. 43-49.
75. Носиров С. М. Нидоҳои даъват ва рондани ҳайвонот ва парандагонӣ ҳонагӣ дар лаҳҷаҳои Фалғар. [Матн] / С. М. Носиров // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмӣ). – Душанбе, 2015, №3. – С. 65-69.
76. Носиров С. М. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / С. М. Носиров // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №3 (256). – Душанбе, 2019. – С. 154-159.
77. Оранский И. М. Есть ли этимологическая связь между русск. береза и тадж. бурс “арча”. [Матн] / И. М. Оранский // Этимология 1975. Ежегодник Института русского языка. – М.: Наука, 1977. – С. 138-140.
78. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. [Матн] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 199 с.
79. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. [Матн] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 206 с.

80. Пулатов А.П. Таджикский абрикос. [Матн] / А. П. Пулатов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 70 с.
81. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 1 Варзобский говор таджикского языка. [Матн] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. – 207 с.
82. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 2. Северные таджикские говоры полосы Шайдан – Ашт - Чуст - Касансай. [Матн] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1952. – 324 с.
83. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 3. Ленинабадско-канибадамская группа северных таджикских говоров. [Матн] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – 194 с.
84. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 4. Южноферганские говоры (Риштан, Сох) и говоры ура-тюбинской группы. [Матн] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 223 с.
85. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 5. Таджикско-русский диалектный словарь. [Матн] / В. С. Расторгуева. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 250 с.
86. Рахматуллоев Дж. Таджикские говоры ошской области Киргизской ССР. АКД. /Дж. Рахматуллоев. – Душанбе, 1988. – 24 с.
87. Раҳимов И. Чустучӯхо дар фарҳанги мардуми Хучанд. [Матн] / И. Раҳимов. – Душанбе, 2021. – 208 с.
88. Раҳматуллозода С. Р. Калимасозии исм. [Матн] / С. Р. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
89. Розенфельд А. З. Бадахшанские говоры таджикского языка. [Матн] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд. Ленинградского Университета, 1971. – 192 с.
90. Розенфельд А.З. Говоры Каратегина. [Матн] / А. З. Розенфельд // Труды АН Тадж. ССР, т. ХСШ. – Сталинабад, 1960. – 106 с.
91. Розенфельд А.З. Ванджские говоры таджикского языка. [Матн] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1964. – 149 с.
92. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка. [Матн] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1972. – 192 с.

93. Розенфельд А.З. Таджикско-персидская терминология свадебных и других обрядах. [Матн] / А. З. Розенфельд // Иранское языкознание. – М., 1981. – С. 210-221.
94. Розенфельд А.З. Пережитки древних обычаев у таджикского населения Бадахшана и связанная с ними лексика. [Матн] / А. З. Розенфельд // Страны и народы Востока. М., 1975. – С. 210-221.
95. Розенфельд А.З. Заметки по лексике ванчских говоров таджикского языка. [Матн] / А. З. Розенфельд // Иранский сборник. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963. – С. 68-70.
96. Розенфельд А.З. Лексика бадахшанских говоров таджикского языка. [Матн] / А. З. Розенфельд // Филология, история стран зарубежных Азии и Африки. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – С. 47-48.
97. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. [Матн] / А. З. Розенфельд. – Л.: Изд. Ленинградского Университета, 1982. – 240 с.
98. Рустамов Ш. Исм (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ). [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 216 с.
99. Садуллаев Б. Говори таджиков Шахрисябза: автореф. дис. ... канд. филол. наук. [Матн] / Б. Садуллаев. – Душанбе, 1972. – 29 с.
100. Саидов Р. Говоры Вахио Боло: автореф. дис. ... канд. филол. наук. [Матн] / Р. С. Саидов. – Душанбе, 1971. – 29 с.
101. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза: автореф. дис. ...канд. филол. наук. [Матн] / К. Саидова. – Душанбе, 1965. – 26 с.
102. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
103. Саймиддинов Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар ғуишҳои тоҷикӣ. [Матн] / Д. Саймиддинов // Номаи пажӯҳишгоҳ (маҷмуи мақолаҳо). – Душанбе, 2002. – № 2. – С. 5-20.
104. Сангинова Р. И. Лексика канибадамского говора таджикского языка: автореф. дис... канд. филол. наук. [Матн] / Р. И. Сангинова. – Душанбе, 2012. – 23 с.
105. Сангинова Р. И. Истилоҳоти соҳаи боғдорӣ дар лаҳҷаи Конибодом. [Матн] / Р. И. Сангинова // Суханпарвар (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2005. – С. 46-52.

106. Смирнова О. И. Карта Верховий Зеравшана по мугским документам. [Матн] / О. И. Смирнова. – М., 1960. – 17 с.
107. Согдийские документы с гори Муг. Выпуск III [Матн] / Хозяйственные документы. (Чтение, перевод и комментарии М. Н. Боголюбова О. И. Смирновой). – Москва, 1963. – 136 с.
108. Сулаймонов И. Вожаҳои ифодагари мафҳуми анвои ангур дар лексикаи лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор. [Матн] / И. Сулаймонов // Афкори маонӣ (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2002. – С. 129-135.
109. Сулаймонов И. Фотонимҳо (гиёҳҳо)-и худруӣ дар лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор. [Матн] / И. Сулаймонов // Маҷмуаи илмӣ-методӣ (Силсилаи маводи филологӣ доир ба назария ва таълими забони тоҷикӣ). – Душанбе: ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2009. – С. 40-47.
110. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. [Матн] / М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Дониш, 2008. – 234 с.
111. Талбакова Ҳ. Истеъмоли калимаҳои ифодакунандаи касбу ҳунар (дӯзандагӣ) дар «Маъвои дил»-и Р. Чалил. // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. [Матн] / Ҳ. Талбакова. – Душанбе: Нашри УДТ, 1973. – С. 71–80.
112. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе: Дониш, 1967. – 82 с.
113. Тӯраев Б. Б. Микротопонимияи водии Яғноб. [Матн] / Б. Б. Тӯраев. – Душанбе, 2019. – 272 с.
114. Узбекиков С. В. Лексика и фразеология говора таджиков Андарака. АКД. [Матн] / С. В. Узбекиков. – Худжант, 2007. – 26 с.
115. Успенская Л. В. Каратагский говор таджикского языка. [Матн] / Л. В. Успенская // Труды Академии наук Тадж. ССР. - Т. XLVI. – Сталинабад, 1956. – 126 с.
116. Успенская Л. В. Говоры таджиков Гиссарского района. [Матн] / Л. В. Успенская // АН Тадж. ССР. Институт языка и литературы. Труды. Т. 15. – Душанбе, 1962.
117. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания. [Матн] / Ф. П. Филин – М.: Наука, 1982. – 396 с.
118. Фомина М. И. Современный русский язык. [Матн] / И. М. Фомина // Лексикология. – М.: Высш. Шк, 1990. – 415 с.

119. Хоркашев С. Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳча (дар асоси маводи шеваҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ). / С. Р. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
120. Хоркашев С. Р. Калимасозии исм бо пасвандҳо. / С. Р. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 143 с.
121. Хоркашев С. Р. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Р. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 120 с.
122. Хоркашев С. Р., Юсупова С. Истилоҳоти марбут ба дарахтони мевадор дар шеваи чанубӣ ва чанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ. [Матн] / С. Р. Хоркашев, С. Юсупова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2015, №2/67. – С. 57-60.
123. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района. [Матн] / А. Л. Хромов // Труды Академии наук Тадж. ССР. Т.СVII. – Душанбе, 1962. – 208 с.
124. Хромов А. Л. Согдийские слова в говорах таджикского языка. [Матн] / А. Л. Хромов // Изв. АН Тадж. ССР. Отд. обществ. наук. – Душанбе, 1955. - №3. – С. 44- 47.
125. Хромов А. Л. О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохоранившихся в таджикских говорах верхнего Зерафшана. // А. Л. Хромов // Рудаки и его эпоха. – Сталинабад, 1958. – С. 222-228.
126. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 136 с.
127. Ҳалимова М. Либосвожаҳо дар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи лаҳҷаи Хучанд ва маҳалҳои атрофи он). [Матн] / М. Ҳалимова. – Хучанд, 2014. – 154 с.
128. Ҳамрокулов Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун. [Матн] / Х. Ҳамрокулов. – Душанбе, 1961. – 274 с.
129. Ҳомидов Д. Р. Топонимияи водии Кешрӯд. [Матн] / Д. Р. Ҳомидов. – Душанбе, 2002. – 104 с.
130. Ҳудуд ал-Олам мин ал-Машиққ ила-л-Мағриб. [Матн] – Техрон, 1340.
131. Ҳусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим / Х. Ҳусейнов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С. 58-72.
132. Ҷалолов О. Ҷ. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон. [Матн] / О. Ҷ. Ҷалолов. – Душанбе: Дониш, 1967. – 151 с.

133. Ҷӯраев Ғ. Баъзе хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970. – Ҷ.1. – С. 121-144. Ҷӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 320 с.
134. Ҷӯраев Ғ. Калимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи онҳо. / Ғ. Ҷӯраев // Забони ман – ҷаҳони ман (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 44-60.
135. Ҷӯраев Ғ. Субстрат ва ташаккули лаҳҷа. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев // Забони ман – ҷаҳони ман (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 74-97.
136. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷа ва таърихи забон // Забони ман – ҷаҳони ман (маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 97-148.
137. Ҷӯраев Х. А. Таҳлили сохторӣ-маъноии истилоҳоти адабиётшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ: автореф. дис. ... ном. илми филолог. [Матн] / Х. А. Ҷӯраев. – Душанбе, 2019. – 34 с.
138. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. [Матн] / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – 368 с.
139. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. и др. Современный русский литературный язык. [Матн] / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – Л.: Просвещение, Ленинград. Отд-ние, 1988. – 671 с.
140. Шарипова Г. Лексика таджикских говоров на современном этапе: состояние и развитие (на материалах матчинского говора): автореф. дис. ... канд. филол. наук. [Матн] / Г. Шарипова. – Душанбе, 2018. – 26 с.
141. Шаропов Н. Калимаҳои русию интернатсионалӣ дар забони адабии тоҷик. [Матн] / Н. Шаропов – Душанбе: Ирфон, 1972. – 168 с.
142. Шаропов Н., Ҷӯраев Т. Қ. Лексикаи касбу хунар сарчашмаи терминологияи техникаи тоҷик. [Матн] / Н. Шаропов, Т. Қ. Ҷӯраев. – Душанбе, 1991. – 92 с.
143. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Морфология). Ҷ. II. – Душанбе: Дониш, 1979. – 252 с.
144. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1985. – 400 с.

145. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров – Душанбе: Маориф, 1991. – 320 с.
146. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ. [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.
147. Эшнӣёзов М. Қазияи вожанависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ. [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: ДМТ, 1999. – 298 с.
148. Юсуфов Ҳ. Калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ. / Ҳ. Юсуфов // Мактаби советӣ. – №2. – 1967.
149. Юсупова С. А. Таҳқиқи луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ. [Матн] / С. А. Юсупова. – Душанбе, 2019. – 92 с.
150. Юсупова С. А. Таҳқиқи луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқии забони тоҷикӣ: автореф. дис. ... ном. илми филолог. [Матн] / С. А. Юсупова. – Душанбе, 2019. – 24 с.
151. Якубов Ю. Паргар в VII-VIII вв. н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). [Матн] / Ю. Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 218 с.

II. Фарҳангномаҳо:

152. Айнӣ С. Луғати нимтафсилаи тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик. [Матн] / С. Айнӣ. // Куллиёт. – Ҷ. 12. – Душанбе, 1976. – С. 5-564.
153. Алиакбар Деххудо. Луғатномаи Деххудо (ибораат аз 15 ҷилд). [Матн] / Деххудо Алиакбар. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1998. – 23911 с.
154. Асадии Тӯсӣ. Луғати фурс. [Матн] / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
155. Бердикулов Ҳ., Муродов С. Луғати мухтасари лексикаи ҷорводории водии Зарафшон. [Матн] / Ҳ. Бердикулов, С. Муродов. – Самарқанд, 1991. – 136 с.
156. Доро Начот. Фарҳанги Доро. [Матн] / Доро Начот. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 608 с.
157. Луғати русӣ-тоҷикӣ. Мурағибон С. Ҷ. Арзуманов, Ҳ. А. Ахрорӣ, Н. Бехбудӣ, Н. Н. Ершов, Ш. Собир ва дигарон. [Матн] – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.

158. Луғати тоҷикӣ-русӣ. Мураттибон Н. Н. Ершов, Я. И. Калонтаров, Р. Л. Неменова, А. К. Писарчик ва дигарон. [Матн] – М., 1954. – 789 с.
159. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. [Матн] / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
160. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. – Душанбе, 2012. – 946 с.
161. Мирзозода С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ. [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 280 с.
162. Персидско-русский словарь в 2 т. Под редакцией Ю. А. Рубинчика. – М.: Рус. яз., 1985. – Т. 1. – 800 с; Т. 2. – 864 с.
163. Убаҳӣ Ҳофиз. Тухфат-ул-аҳбоб. / Ҳ. Убаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
164. Фарҳанги забони тоҷикӣ. / Мураттибон Капранов В. А., Рауфов Ҳ., Зехнӣ Т. ва дигарон. – Иборат аз 2 ҷилд. [Матн] – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ.1. – 951 с; Ҷ. 2. – 948 с.
165. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. / Мураттибон Назарзода С., Сангинов А., Каримов С., Сулгон М. Ҳ. – Иборат аз 2 ҷилд. [Матн] – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – Ҷ.1. – 950 с; Ҷ. 2. – 945 с.
166. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. – Душанбе: Академияи илмҳои ҚТ, 2006. – 784 с.
167. Ҷӯраев Ғ., Маҳмудов М., Курбонов С. Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Курбонов – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 128 с.

III. Манбаъҳо:

168. Аскар Ҳаким. Маҷмуаи ашъор. [Матн] / Ҳаким Аскар. – Хучанд: Ношир, 2017. – 492 с.
169. Каримов А., Саидов М. Фон – доруҳонаи табиат. [Матн] / А. Каримов, М. Саидов // Мароми пойтахт, 03.06.2019, №21(562).
170. Келдӣ Гулназар. Туву хубиву раъноӣ (гулчини ашъор). [Матн] / Гулназар Келдӣ. – Душанбе: Адиб, 2010. – 408 с.
171. Қутбӣ Киром. Минбари вичдон (*Мунтахаби ашъор*). [Матн] / Киром Қутбӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 312 с.

172. Лоик Шералӣ. Куллиёт. Ҷилди 1. Ашъор / Лоик Шералӣ. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
173. Нуралӣ Нурзод. Як чаман хотираи боғи падар. [Матн] Нурзод Нуралӣ. – Хучанд, 2018. – 48 с.
174. Равшани Ҷамроҳ. Дарахти оҳ. [Матн] / Ҷамроҳ Равшан. – Душанбе, 2013. – 296 с.
175. Равшани Ҷамроҳ. Ниҳоли сабзи борон. [Матн] / Ҷамроҳ Равшан. – Душанбе, 2020. – 308 с.
176. Фолклори водии Зарафшон. [Матн]. Хучанд, 2010. – 240 с.

IV. Энциклопедияҳо:

177. Энциклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 1. [Матн] – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1989. – 576 с.
178. Энциклопедияи хоҷагии қишлоқи Тоҷикистон. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди 2. [Матн] – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1991. – 608 с.
179. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷилди 1. [Матн] – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1978. – 763 с.
180. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷилди 7. [Матн] – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1987. – 763 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар маҷаллаҳои шомили феҳристи КОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва КОА-и Федератсияи Россия

- [1-М]. Гулова М. Н. Чанде аз намудҳои хӯрокворӣ дар гӯйиши мардуми Фалғар. [Матн] / М. Н. Гулова // Паёми ДМТ, № 4\3 (137). – Душанбе, 2014. – С. 75-78.
- [2-М]. Носиров С. М., Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи анвои зардолу дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Ахбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №1 (254). – Душанбе, 2019. – С. 197-201.
- [3-М]. Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / М. Н. Гулова // Суханшиносӣ (маҷаллаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ, №3. – Душанбе, 2019. – С. 60-71.
- [4-М]. Гулова М. Н. Вожағони алоқаманд ба дарахтони мевадор дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / М. Н. Гулова // Ахбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №4 (261). – Душанбе, 2020. – С. 229-231.
- [5-М]. Гулова М. Н. Номи рустаниҳо-чӯзӣ таркиби луғавии забон. [Матн] / М. Н. Гулова // Ахбори АМИТ (маҷаллаи илмӣ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ), №2. – Душанбе, 2021. – С. 232-235.

Дар маҷаллаҳои илмии дигар:

- [6-М]. Носиров С. М., Гулова М. Н. Калимаҳои содаи ифодакунандаи номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / С. М. Носиров, М. Н. Гулова // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи “Афзалиятҳои рақобати иқтисоди миллӣ ҳангоми гузариш ба модели навини рушди иқтисодӣ (24-25-уми апрели соли 2020). – Душанбе: ДТТ, 2020. – С. 288-291.
- [7-М]. Гулова М. Н. Калимаҳои ифодакунандаи номи сабзавот ва рустаниҳои полезӣ дар лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ. [Матн] / М. Н. Гулова // Материалы международной научно-практической конференции “XIII ломоносовские чтения” посвященной 115-летию академика Бободжона Гафурова (28-29 апреля 2023 года). – Душанбе: филиал МГУ имени М. В. Ломоносова в городе Душанбе. – С. 181-186.

**Фарҳанги мухтасари
калимаҳои ифодакунандаи
номи рустаниҳо ва мафҳумҳои ба онҳо вобаста**

- абрак//абрук** як навъ рустании паҳнбарг, ки бӯи тунду тез дорад ва ба сифати хӯроки чорво истифода мешавад.
- авйос** як навъи ҷав, ҷави русӣ.
- аврохун** як навъи ҷав; гандум ё ҷави донааш пуч, ки одатан, дар дохили гандумзорон мерӯяд.
- азанға** як навъ гиёҳи худрӯй.
- азизмойӣ** навъе аз зардолу.
- аразматӣ** навъе аз зардолу.
- арванка** як навъ гиёҳи худрӯй.
- аштақӣ** навъе аз зардолу.
- бағдодӣ** навъе аз тут.
- барсарӣ** навъе аз себ.
- бедуна** навъе аз тут.
- беморак** меваи нопухтаи осебрасидае, ки бо вазиши бод ба зери дарахт рехтааст.
- бодрезак** *НИГ.* **беморак.**
- бойимчун** боимчон, бодинчон.
- боқала//боқула//боқла** як навъ зироат аз чинси лӯбиё, ки донаҳои онро дар таом истифода мебаранд ва аз ордаш нон мепазанд; боқило.
- болиштак: болиштаки хирс** як навъ гиёҳи хордори буттагӣ.
- бузланҷ** як навъ гиёҳи кӯҳии хушбӯй, ки одатан, дар шир ҷӯшонидани истеъмол менамоянд ва он хусусияти табобатӣ дорад.
- бӯи ош** маводи хушбӯйкунандаи таом, ки аз куфтаи хушкаи райҳон, шибит, барги пиёз, донаи кашниз, помидор ва монанди инҳо тайёр менамоянд.
- бурс** як навъи дарахти сӯзанбаргест, ки асосан, дар кӯҳу дараҳо мерӯяд ва ҷаҳор фасли сол сарсабз аст, арча; **бурси хорак** як навъи бурсе, ки танаву шоҳҳояш хордоранд.
- бухорӣ** навъе аз зардолу.
- бушол** як навъ дарахти буттагии кӯҳӣ аз чинси ғуш.
- вағнич//ғавнич** як навъ рустании буттагии, ки бештар дар кӯҳпояҳо мерӯяд ва меваи сурхранги андаке туршмаза дорад.
- вешӯм//вешим//решум//эшум//эшим//ишим** як навъ гиёҳи кӯҳии хушбӯест, ки мардум дар тайёр намудани хӯрокҳои сабук истифода менамоянд.
- виғна** як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки бӯи тунду тез дорад ва ба сифати хӯроки чорво барои зимистон ҷамъоварӣ мешавад.

газанда як навъ гиёҳи пояш сершоҳу барг, ки расидан ба он боиси сӯзиши бадан мегардад, газна.

гандумгийо як навъ гиёҳи майдагули соқааш борик, ки бештар дар дохили гандумзорон мерӯяд.

гирдак навъе аз шафолу.

говдамкунак як навъ гиёҳест, ки дар дохили соқаву шоҳааш моддаи сафеди ширмонанде дорад.

говширтийак як навъ гиёҳи сафедчаранги соқаву шохчаҳо ва тарзи сабзишаш ба ҳино монанди донадор.

гулхор як навъ дараҳти буттагии появу шохаву навдаҳояш серхор, ки меваи сурхранги пашмақдор дорад.

гунишк як навъ алафи ба себарга монанд, ки гули сурху сафед дорад.

гуш: гуши **гурба** як навъ алафи худрӯй.

гушак: гушаки **барра**, **гушаки буз**, **гушаки гург** навъҳои алафи худрӯй.

гушкаркунак як навъ гиёҳи ба занбӯруғмонанд, ки дар дохили қуббааш хока дорад ва ба бовари мардум, агар кас ба он даст расонад, гӯшро кард мекунад.

гадоқ як навъ дараҳти бесамар аз чинси бед.

гайда як навъ гиёҳи худрӯй.

гаррак навъе аз зардолу.

гечак¹ як навъ гиёҳест, ки дар заминҳои обӣ мерӯяд ва баргу танаи он лағжонак мебошад.

гечак² навъе аз себ.

гилофак пардаи байни парраҳои мағзи чормағз.

говак навъе аз зардолу.

горт як навъ замбурӯғ.

гудийун як навъ гиёҳи кӯҳии мавриди истеъмоли чорво.

гудирм як навъ алафи кӯҳӣ.

гуйданг як навъ гиёҳи худрӯй.

гуппа дараҳти сершоҳу барг.

гуруфа пӯсти чормағзи норасида.

гурутта як навъ дараҳти буттагии кӯҳӣ, ки мардуми кӯҳистон бештар ба сифати ҳезум истифода мекунанд.

гусол *ниг.* **гуруфа**.

гутинг як навъ гиёҳе, ки бештар дар лаби ҷӯйборон мерӯяд.

гуш як навъ дараҳти бесамари кӯҳии ҷӯбаш саҳт.

дарафшак навъе аз зардолу.

декунчоруб як навъ гиёҳи шохчадорест, ки аз он чорӯб мебанданд.

дорота як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво.

дум: думи **руба** як навъ алафи пояш дароз.

дунаги//дунаки навъе аз зардолу.

забун: забуни говак як навъ гиёҳ.
зағала як навъ гиёҳи хӯрдани кӯҳӣ.
зағоса шохаҳои хушкшудаи хома ва таппа
заранг як навъ дарахти бесамари кӯҳии чӯбаш сахт.
зарбед як навъ дарахти бед, ки шохаҳои сабзи зарринтоб дорад.
зарда *ниг.* зарпечак.
зардолушафтолу навъе аз шафтолу, ки пӯсташ лучак ва ба зардолу монанд мебошад.
заромушша як навъ дарахти кӯҳӣ, ки пӯсти нарму зарин дорад, мушшаи зарин.
зарпечак гиёҳи зардрангу риштамонанд ва берешаест, ки ба гулу гиёҳҳои дигар печида, боиси хушкидани онҳо мегардад.
захрак як навъ гиёҳи захрдорест, ки чорво аз хӯрдани он дам мекунад.
зирк як навъ дарахти буттагиест, ки дар кӯҳу кӯҳпояҳо мерӯяд ва меваш сурхранг ё сиёхранги дарозрӯя ва ба қадри донаи анор мебошад.
зоғпиёз як навъ пиёзи кӯҳӣ, ки дар таом истифода менамоянд.
зойак як навъ гиёҳи худрӯй.
зуғута як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво.
зуда як навъ гиёҳи шабеҳи кокутӣ.
иврич як навъ дарахти буттагии кӯҳии бесамари шоҳу шоҳчаҳояш сурхранги сахт, ки мардуми кӯҳистон аз шоҳчаҳои он нонпар месозанд.
ирғай як навъ дарахти бесамари кӯҳии чӯбаш сахт.
исканв навъе аз шафтолу.
искодарӣ навъе аз зардолу.
испаноғ як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки баҳорон мардум истеъмол менамоянд.
йаън як навъ дарахти кӯҳии чӯбаш сахт.
кажжа барги дарахти арча.
калаппа//кулуппа навъе аз зардолу.
калла: калли қозӣ *ниг.* телпак: телпаки мор.
каллча як навъ гиёҳи кӯҳии шабеҳ ба хурёк, ки дар пухтани таомҳои сабук истифода менамоянд.
капарӣ навъе аз зардолу.
карка//карака//каркӣ шикастапораи донаки зардолу, шафтолу, чормағз ва бодом барин меваҳо, ки мағзро аз он чудо карда бошанд.
карафс як навъ гиёҳест, ки дар лаби рӯду чӯйборон мерӯяд ва туршмаза асту мардумон бо намак истеъмол менамоянд.
карсоқӣ навъе аз зардолу.
катк як навъ гиёҳест, ки дар ҷойҳои серобу алафи кӯҳҳои баланд мерӯяд ва баргаш ба барги пиёзи маъмулӣ монанд асту мардум дар тайёр намудани хӯрок аз он истифода менамоянд, пиёзи кӯҳӣ.
качдуна//каждуна навъе аз зардолу.

килк як навъ дарахти бутагии шабеҳ ба вағнич, ки шохаву навдаҳои он қавӣ аст ва аз онҳо мардум дар бофтани чиг, сабад ва чидани сархори гирди қутан истифода менамуданд.

килки//килкак ҳезуми хушки майдаи кӯҳ ё соҳили дарёҳо.

кирмғуч кирмзада, кирмхӯрда.

кокулак чанд поя ё як даста зироати нодаравида мондаи замини ҳосилаш дарав кардашуда.

корав як навъ рустании ба шабеҳ ба зира, ки дар хӯрокҳои суст истифода менамоянд.

кордӣ навъе аз шафолу.

коса: коси шароб навъе аз зардолу.

кошифӣ навъе аз зардолу.

кудрич як навъ гиёҳи ба хурёк монанд, ки дар пӯхтани таом истифода менамоянд.

кулолӣ навъе аз тут.

кулча: кулчи чупуни як навъ рустании беҳмевадори кӯҳӣ, ки меваи онро мардум истеъмол менамоянд,

кумот соқа ё танай хушкшудаи рустании роба.

куна 1. қитъа нисбатан хурди замини атрофаш бардошташуда, ки дар он шибит, кашниз, пиёз, шалғамча ва чаъфарӣ барин сабзавотҳои мекоранд. 2. қитъа нисбатан хурди замин, ки дар он кӯчати помидор, карам, боимҷон, қаламфур барин рустаниҳо ва ниҳолро месабзонанд.

кунибодумӣ навъе аз зардолу.

кӯрт дарахти буттагии кӯҳиест, ки меваи сиёҳчаранги ҳачман ба долона баробар ва чӯби ниҳоят сахт дорад.

куфа пасмондаи себ, нок, мурут ва монанди инҳо; қисми дохилии донадори себ, нок ва мурут барин меваҳо; хушкаи себ; **куфа кардан** барои хушконидаи майда кардан (*нисбат ба себ*).

куфч як навъ зироати лӯбиёгӣ аз чинси наск.

куч як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ, ки аз як то ду метр қад мекашад ва чӯбашро асосан ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

қавра: қавра кардан пухта гузаштани зироати ғалладонагӣ.

қағотак//қоғотак як навъ чормағзи донакаш нафис, ки шикастанаш осон аст.

қайроғоч *НИГ. сада.*

қалағай як навъ дарахти кӯҳии бесамар, ки чӯби сахт дорад.

қандак навъе аз зардолу.

қарақот як навъ дарахти буттагиест, ки дар кӯҳу кӯхпояҳо мерӯяд ва меваи даврашакли сиёҳранги аз олуҷа хурд дорад.

қарапучак 1. чормағзи мағзаш сиёҳи пуч. 2. пиллаи сиёҳи бадсифат.

қаролӯ як навъ олуи сиёҳранг.

қот *НИГ.* қарақот.
қошуқак як навъ гиёҳи худрӯй.
қуқанӣ навъе аз зардолу.
қуноқ як навъ зироати ғалладонагӣ аз чинси арзан, ки донаҳояш аз донаҳои арзан хурдтар мебошанд.
қусқарнич як навъ занбурӯғи заҳрнок, ки асосан, дар кундаи дарахтон мерӯяд.
ликкак *НИГ.* килки//килкак.
манзира як навъ гиёҳи кӯҳии мавриди истеъмоли чорво.
маразпечак *НИГ.* зарпечак.
марворитак навъе аз тут.
мармунчак навъе аз тут.
матобӣ навъе аз зардолу.
маҳмадқулӣ навъе аз зардолу.
мирсанчалӣ навъе аз зардолу.
мулкак як навъ гиёҳи ғилофакдори ба зироати мулк монанд, ки донааш шабеҳи донаи мош аст.
мулоохунӣ навъе аз зардолу.
морак *НИГ.* беморак.
мулк як навъ зироати лӯбиёгӣ аз чинси мош.
мурутбурс як навъ бурси қадаш пасттар ва чӯбаш нисбатан ковок, ки мардум асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд.
муслимӣ навъе аз зардолу.
муштак чанд дарзаи рӯйи ҳам ниҳодаи алаф ё чаву гандуми даравидашуда.
мушунг//мушанг як навъ зироати лӯбиёгӣ аз чинси нахӯд.
мушша як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ, ки мардуми кӯҳистон асосан, ба сифати ҳезум истифода мекунанд.
наврузӣ навъе аз зардолу.
найча як навъ гиёҳи соқааш борики дароз ва буғумдор, ки ба най монанд мебошад.
нарақӣ//нарқӣ сабзӣ ва пиёз барин сабзавотҳои бехмевагӣ, ки бехмева накарда қад мекашанд ва дон мебанданд.
наскак як навъ гиёҳи хӯшаву донадори ба зироати наск монанд.
нештархор як навъ гиёҳест, ки хорҳои тезу сахт дорад.
ниёзӣ навъе аз себ.
нижғутир як навъ гиёҳи худрӯй.
некмардунӣ навъе аз себ.
нордон навъе аз себ.
нулзоғак навъе аз зардолу.
нушпийоз як навъ гиёҳи хӯрданӣ, ки баргаш шабеҳ ба барги пиёз, вале аз он паҳнтар аст.

олуча: олучи хирсак як навъ рустании буттагии кӯҳии мевадори ба хулул монанд, ки меваи зардранг дорад, ангурак, сияҳбодом.

оштунрувак як навъ гихест, ки мардуми кӯхистон аз он чоруби танӯррӯбӣ тайёр менамоянд.

пада як навъ дарахти бесамар аз чинси бед, ки одатан, дар сохили дарёҳо мерӯяд.

падабед *НИГ.* пада.

падабурс як навъ бурси қадпасти шохҳояш парешон.

пантич як навъ рустании буттагии хордор аз чинси вағнич.

парпӯ як гиёҳи кӯҳиест, ки соқаи борик, баргҳои паҳн ва гулҳои кабуд дорад ва мардуми кӯхистон аз он қиём тайёр мекунанд.

пахтасеб навъе аз себ.

пашмак навъе аз шафолу.

пирзанг танай хушку зангорбастай рустании хома ё тириппа.

пискак навъе аз зардолу.

пичик тӯдаи як чо чамъовардаи рустаниҳо.

поча: **почи чирчирак** як навъ гиёҳ, ки соқаву шохчаҳои ниҳоят бориқаш почай навъе аз малахро ба хотир меорад.

пула як навъ рустании бехмевадори гулҳояш бунафшу сурх.

пулкак навъе аз зардолу.

рабохун *НИГ.* аврохун.

радавак як навъ гиёҳест, ки ба боло қад нақашада, дар рӯйи замин паҳн мешавад.

расканак навъе аз тут.

рафс як навъ гиёҳи ба аврохун монанд.

рахшак навъе аз тут.

ревоч як навъ гиёҳи кӯҳии хӯрданӣ, чукрӣ.

роба//рова як навъ гиёҳи кӯҳӣ, ки бӯи тез дорад ва сабзу хушки онро чорво истеъмол мекунад, ров, рова.

рок як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки ғунчай гулнакадаашро мардумон истеъмол менамоянд.

руғанак: **руғанакӣ гов** навъе аз шафолу.

рух: **рухи чунун** навъе аз зардолу.

сада як навъ дарахти сояфкани шоҳу баргҳояш зич.

садабед як навъ дарахти бед, ки шоҳу баргҳояш мисли сада зич мебошанд.

садабурс як навъ бурс, ки шохҳояш мисли сада зич ва паҳн мебошанд.

сангсеб навъе аз себ.

сийаалаф як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки мардум дар тайёр намудани таом истифода менамоянд.

сийабед як навъи бед, ки танаву шохҳояш сиёхранг мебошанд.

сийадуна гиёҳи худрӯи буттагии кӯҳиест, ки донаҳои сиёхранг дорад ва мардум барои истифода дар рӯзгор донаҳои онро чамъоварӣ менамоянд.

сийойак як навъ гиёҳи соқабаланди шабеҳ ба гандум, ки хӯшааш хокаи сиёҳ дорад ва духтарон бо он абрувони худро ранг мекунад.

сил як навъ гиёҳи кӯҳии талхмаза, ки чорво истеъмол мекунад.

сипчиқ химча ё навдаи дарахти бед.

сопилик//сопилк як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳии шабеҳ ба килк, ки аз ду то се метр қад мекашад ва аз химчаҳояш дар сохтани чиг ва сархори девори ин ё он иншоот истифода менамоянд.

сир як навъ гиёҳи кӯҳии талхмаза, ки чорво истеъмол мекунад.

сис як навъ алафи кӯҳии талхмаза, ки чорво истемол мекунад.

суч як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки баргҳои борики дароз дорад ва мардум дар тай-ёр намудани хӯрокҳои гуногун истифода менамоянд.

табулға//табалғу як навъ рустании буттагӣ, ки навдаҳои сурхтоби чигарӣ ва гули сафеди майда дорад ва мардуми кӯҳистон аз химчаҳои он нонпар месозанд ва чиг мебофанд.

талха як навъ гиёҳи мавриди истеъмоли чорво.

талхак навъе аз зардолу.

таппа як навъ рустании буттагии сӯзанбарг, ки меваи зард ё сурхтоби ба ангур монанд дорад.

тарағда як навъ дарахти бесамари кӯҳӣ, ки мардуми кӯҳистон онро асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

телпак: телпаки мор як навъ занбурӯғи захрнок, ки дар асосан, дар кундаи дарахтон мерӯяд.

тирвор гиёҳест, ки дар баландии кӯҳҳо мерӯяд ва мардуми кӯҳистон дар пухтани таомҳои сабук аз он истифода менамоянд.

тириппа 1. шохҳои дар рӯйи замин паҳнгардидаи қисми поёнии дарахти арча.
2. як навъ рустании буттагии сӯзанбарг, ки меваи зард ё сурхтоби ба ангур монанд дорад.

тоқ як навъ дарахтест, ки дар кӯҳу дараҳо мерӯяд ва мевааш шаклан ба долона монанд буда, таъми ширин дорад.

толмус//толбус як навъ гиёҳи хӯрданиест, ки таъми турш дорад.

тотин як навъ гиёҳест, ки соқои дароз ва баргҳои калону паҳн дошта, гулҳояш зард мебошанд ва асосан дар кӯҳпояву адирҳо мерӯяд.

тулак навъе аз зардолу.

тухмак: тухмаки мурғ навъе аз зардолу.

тупӣ: тупи мор *НИГ.* телпаки мор.

тушп як навъ гиёҳи кӯҳии бутташакл, ки наврустаашро одамон истеъмол менамоянд.

уған ба маънии як навъ гиёҳе, ки шоҳаҳои риштабарг ва гули зард дошта, бӯяш ниҳоят тунду тез аст ва ба сифати хӯроки чорпоён барои зимистон чамбоварӣ мешавад.

удбурс як навъ бурсест, ки чӯбаш рангу бӯйи хуш дорад ва мардум аз он бештар болору вассаи хона тайёр мекунанд.

унг меваи рустании хома, ки аз он мардуми кӯҳистон шиннӣ тайёр мекунанд.

усмунӣ навъе аз зардолу.

уша як навъ дарахти буттагии бесамари кӯҳӣ, ки аз як то ду метр қад мекашад ва чӯбашро асосан, ба сифати ҳезум истифода менамоянд.

фарк як навъ дарахти бесамари кӯҳии чӯбаш сахт.

фук: фуки хук як навъ алафе, ки бештар дар дохили гандумзорон мерӯяд ва тухми сиёҳ дорад.

хаданг як навъ дарахти бесамари кӯҳии чӯбаш сахт.

хартампик як навъ занбӯруғи захрдор аст, ки одатан, дар қутани гӯсфандон мерӯяд ва дар дохилаш хокаи сурхранг дорад.

хобистонӣ навъе аз зардолу.

ходабед як навъи бед, ки шохҳои дарози рост дорад.

хор: хори муш як навъ гиёҳест, ки пояи баланди шохчадор, баргҳои калони паҳн ва меваи лӯндашакли хордори сертухм дорад; **хори рафида** *ниг.* **хори муш** (занони кӯҳистон дар сохтани рафида аз меваи ин рустанӣ истифода мекунанд); **хори чин** чинхор, ангад, хори ангад, чангалхор.

хорич як навъ замбурӯғ.

хорча як навъ рустании буттагиест, ки мевааш ба гулхор монанд аст ва аз барги онро мардуми кӯҳистон чой карда менӯшанд.

худойдодӣ навъе аз зардолу.

хуйрок//хурйок//хирок//хучрок як навъ гиёҳи кӯҳиест, ки мардум дар тайёр намудани хӯрокҳои обакӣ истифода менамоянд; **хироки девӣ** як навъ хурёке, ки таъм надорад ва ва беҳаш сафед аст.

хулул як навъ рустании буттагии ба гулхор монанд, ки мевааш ҳам шабеҳи меваи гулхор, вале пашмакдору андаке сахту талхтар аст.

хума як навъ рустании буттагии сӯзанбарги мевадор, ки мардуми кӯҳистон аз меваи он нӯшоба тайёр мекунанд, хома.

хучандӣ навъе аз зардолу.

хучмирӣ навъе аз зардолу.

ҳабеч//ҳавеч донаҳои нахӯд, лӯбиё, боқило, наск ва мош барин лӯбиёҳои.

ҳайдарӣ навъе аз тут.

ҳима *ниг.* хума.

чайтан//четан як навъ дарахти кӯҳиест, ки гули сафеди хушбӯй ва меваи мудаввари андак турш ё талхча дорад.

чақил ба маънии як навъ гиёҳи худрӯй.

чамбуч//чамуч як навъ занбӯруғ.

чармак//чарбак навъе аз зардолу.

чибдуна//чимдуна//чубдуна *ниг.* чигда.

чинибурс як навъ бурси чӯбаш сурхранги нисбатан сахт, ки дар сохтмон истифода менамоянд.

чомак//чумоқ//чомоқ *шакли вайроншудаи чормағз.*

чулингун гиёҳи хушбӯест, ки таъми ширин дорад ва онро мардум истеъмол менамоянд.

чавак: чаваки оҳу як навъ гиёҳ.

чавпазак навъе аз зардолу ва себ.

чигда дарахти санҷид ва меваи он.

чиллак//чуллак навъе аз зардолу.

чорубак як навъ гиёҳи хурдӯй.

шакарсеб навъе аз себ.

шамшерак навъе аз зардолу.

шибоқ як навъ гиёҳи буттағиест, ки ба сифати хӯроки чорво истифода мешавад ва соқай онро мардум ба сифати сӯзишворӣ истифода мекунанд, шибоғ.

шимгийо *НИГ.* зарпечак.

шиппа *НИГ.* сипчиқ.

ширинча як навъ гиёҳест, ки думчаи онро бинобар ширину гуворо буданаш истеъмол менамоянд.

шопулуқ *НИГ.* сопилик//сопилк.